

KÜLTÜR BAKANLIĞI YAYINLARI: 1042

ZEKİ VELİDÎ TOGAN

Prof. Dr. Tuncer BAYKARA

TÜRK BÜYÜKLERİ DİZİSİ: 110

Kapak Düzeni: Saim ONAN

ISBN 975-17-0367-0

Onay: 16.1.1989 tarih ve 928.1-201 sayı
Birinci baskı.
Baskı sayısı: 15.000
Semih Ofset - ANARA

ÖNSÖZ

Zeki Velidî Togan'ın adını ilk defa ne zaman işittim hatırlayamıyorum. Herhalde kendisinde Türkçü dergiler olması dolayısıyla Emin Amcam'dan duymuş olmalıyım. Uzun bir süre bu duymanın etkisi olmadı. Ancak 1958 ve 1959 yaz tatillerinde İzmir Millî Kütüphanesi'nde okuduğum kitaplar arasında onunkiler de olabilir. Ama bu senelerden zihnimde pek iz kalmamış.

1960 yılı sonlarında, zaten aynı binalar birliğinde bulunduğumuz için Tarih Bölümünden, ders yaptığı yeri öğrendim. Çok merak ettiğim için dersine girip, kendisini görmek istiyordum. Muhtemelen ilk dersti ve buna ben de katılmıştım. Yelekli elbise giymiş, ufacık boylu birisi girdi; güleç bir yüzü vardı ve bana çok aydınlıkmış gibi göründü. Konuştuğu zaman anlayamadığım kelimelerin çokluğu beni şaşırttı. Herhalde Tarihte Usul dersinin ilki idi. Bir zaman geçti ve çocuğun birisi "Affedersiniz burası prehistorya değil mi?" diye sordu. Zeki Velidî Hoca soruyu başka türlü algıladı; "Evet" dedi. "Prehistorya, yani kablet-tarih de tarihin içindedir." diyerek o konuda konuşmaya başladı. Çocuk şaşırdı ve ses çıkarmadan oturdu. Herhalde, o da benim gibi bir daha derse gelmeyeceklerden idi.

Merakım gitmiş, ismini çok duyduğum ünlü bir tarihçiyi görmüştüm. Nitekim o sene, şimdi hepsi de rahmetlik olan ismail Hakkı Uzunçarşılı ve Mükrimin Halil Yinanç'ın da, derslerine girmiştim. Şimdi, demek o yıllar benim için ünlü tarihçiler sadece onlarmış, diye düşünüyorum.

1961'de, tarihçi olmaya kesin kararımı vermiş ve 1962'de Tarih Bölümüne girmiştim; ancak, Togan'ın o sene dersi yoktu. Lakin, 1963-64 ders yılından itibaren O'nun dersine devama başladım. Ve öldüğü sene, bu kez bölümün bir mensubu olarak, yine onun derslerine giriyordum. Sadece, 1967-68 ders yılında,

O'nun yanında değildim, 1969 ve 1970 yılları, O'nu bütün yönleriyle tanımam için etkili olmuştu. Bu eserle, ona duyduğum saygı ve minnet duygularımı ifade etmek istedim.

Prof. Dr. Tuncer Baykara

Bornova, 5 Eylül 1988

İÇİNDEKİLER

I. BÖLÜM: HAYATI

1. Ailesi, Çocukluğu, Tahsili:

Zeki Velidî Togan, 10 Aralık 1890 tarihinde, bugünkü Sovyetler Birliği'nin içinde olan Başkurt-Eli'nde, İsterlitamak kantonluğunda Küzen avulu (köyü)'nde doğmuştur. Geleneksel usûle göre ensabı, *Yurmatı* uruğundan, *Elçiktemir* "tübe"sinden, *Teltim* soyundan ve *Soklı-Kay* boyundandır. Küzen köyüne XIX.yüzyıl ortalarından itibâren Tatar, Mişer ve Müslüman Çuvaşlar da gelip yerleşmekle birlikte köyün asıl mayasını, sayıca 30-40 haneyi geçmiyen Soklı-Kay ve Ungut isimli iki boy teşkil ederdi.

Gerek *Kay*, ve gerek köydeki diğer boy *Ungut*, tarihlerde bilinen Doğu aşiretlerinden olup, Katay, Salcıyut, Tabın, Kireş ve sâir kabileler gibi Moğol devrinde (XIII. yüzyıldan sonra) hâkim ve askerî unsur sıfatıyla gelerek Başkurtlara katılmış olsalar gerektir. Nitekim Soklı-Kay ve Ungutlar arasındaki rivâyetlere göre, eski vatanları Ural dağlarının doğusunda Er Karagay adlı yerler imiş.

Zeki Velidî'nin atalarını, XVII ve kesinlikle XVIII. yüzyıla kadar takib edebilmekteyiz. XVII. yüzyıldanberi aynı köyde yaşadıkları bilinen Küzen-oğlu ailesinden Küzen-Kart'ın torunu, İş-Togan (ekiz)'ın oğlu Çurak Küzen-oğlu' nun 1757 yılından kalan Türkçe bir arazi senedinde "tamga"sı ve adı bulunmaktadır. Bunun torunlarından Küzen-oğlu Ve- lid-Bay, XIX. yüzyıl ortalarında köyün en büyük konağı (misâfirhâne)'nın sahibi idi. Bunun iki oğlu, Veli Mollâ ve Molla Ahmed-Şah vardır ki, Ahmed-şa diye de söylenir. *Molla Ağa* da denilen Ahmed Zeki büyüyünce, kendisine mahlas olarak, dedesinden gelen *Velidî*'yi seçmiştir. *Togan* da, eş-Doğan anlamındaki Iş-Togan'dan gelmektedir.

Zeki Velidî'nin annesi Ümmül-hayat, "muallime" diye de anılıyordu. Anne tarafından dedesi Satlık-oğlu Kâfi (ölm. 1900), daha çok Kazan ile temas kuran bir ortamdan geliyordu. O da medrese sahibi olup, kızını da okutmuş, iyi Farsça bilmesini sağlamıştır. Zeki Velidî'nin dayısı, Satlıkoğlu Habib Neccar, ona en çok etki yapanlar arasındadır ki, "oğlan dayıya geçer" Türk atasözüne de uymaktadır.

Zeki Velidî, çok çocuklu Türk ailesinin ferdidir. 3 kız ve 5 erkek kardeş idiler. Böylece annesi, çok çocuk sahibi Türk kadınları için de örnektir.

Zeki Velidî'nin öğrenebildiği devirlerdeki ataları, keza eski boy ağaları, okur-yazarsız, hayatlarını hayvan beslemekle geçiren köylüler idiler. Nitekim babası ve hatta Zeki Velidi için de sevilen hayat, hayvanlarla ilgili olandır. Nitekim babası Molla Ahmed-Şah için ziraat, ancak tohum eteğinin alabildiği darı ekili saha ile sınırlıdır. Zeki Velidî "ekin işini hiç sevmezdim, hayvanlar için ot biçmesi benim için bir zevk, fakat ekin biçmek... bir azaptı" diye *Hatıralar*'ında yazar (s. 30).

Zeki Velidî'nin babası, çevresine nisbetle dünyadan haberdar olup, Gasprah İsmail'in Tercüman gazetesini okurdu. Bu arada Hicaz Seyehâtnâmesi ve Satlık-oğlu'nun Hayatı adlı basılmamış iki eserin de sahibidir. Eski destan ve rivâyetleri de iyi bilirmiş. Fakat bu konularda asıl şöhretli olan büyük amcası Veli Molla'dır. Şecere ve destanları çok iyi bilen Veli Molla, Zeki Velidî'nin kulağında geçmişin sesini duyuran kimsedir. Babası Ahmed Şah, bir molla olmakla birlikte, yüzyıllardan beri gelen Türk örfüne, yâni yasaya saygılı hatta onu kimi zaman şeriata tercih eden bir özelliğe sahiptir.

Zeki Velidî'nin dayısı Satlık-oğlu Habib Neccar, Kazanlı Şehâbeddin Mercânî'nin (ölm. 1893) önde gelen talebelerinden idi. Tarihle severek meşgul olurdu; hatta Tarih-i Cevdet'i (12 ciltlik) birkaç kere baştan sona okumuştu. Türkçe basılan *Miftâh'üt-Tevârih* adlı eseri de vardır. Arap diline dair de basılı

eserleri olan dayısı, Zeki Velidî'yi tarihçilik yoluna etkilemiştir.

Zeki Velidî'nin çocukluğu, tabiatla içiçe geçmiştir. Babasının dört binadan ibâret olan medresesi onun ilk tahsil gördüğü yerdir. Fakat annesinin yanındaki hayatı da tahsil sayılabilir. Bu hususta Zeki Velidî talihli idi. Çünkü babasımn medresesinde Arapça, annesinden Farsça öğrendiği sırada, hususî hocalardan Rusça dersleri almaya da başlamıştır. Nitekim kendisi Hatıralar'ında (s. 18) "ben başladım" der. Babasının, medresesinde yaklaşık dört ay kadar öğrenim gören 150-200 kadar talebesi olurdu. Bu talebeler umumiyetle dağlık yörelerin çocukları idiler. Bunların ortasında geçen çocukluğu, Zeki Velidî'ye çok önemli etnografik bilgiler sağlamıştır.

Babası, Zeki Velidî'nin çevredeki bilgili kişilerden ders almasına özel bir itina gösteriyordu. Meselâ Küzen'e 4 km kadar uzakta bulunan Büce köyünden Hızır Molla çok güzel hendese bilirdi. Babası ondan Zeki'ye hendese ve Uluğ Beğ usulü heyet (astronomi) dersleri aldırdı. Nitekim hocasının ölümünden sonra Zeki Velidî, yeni yapılan bazı camilerin kıblelerini, onun usulü ile tesbit edecektir.

Zeki Velidî, *Hatıralar*'ında ailesinin kültür bağları üzerinde fazlaca durmuştur. Ona göre ailesinin bir yandan Dağıstan, diğer taraftan Buhara ve Hîve tarafları ile kültür bağları bulunuyordu. Bunlara annesi tarafından Kazan kültürü de eklenmişti. Zeki Velidî, yetişmesinde ayrıca *Mollagul Divâne* adlı serâzâd bir dervişin etkisini de belirtir. Tasavvufla ilgili olmasına rağmen, nisbeten hür fikirli bir derviş olan Mollagul, geçmiş yüzyılların kültürünü de taşıyordu. Zeki Velidî, ondan güzel şeyler, güzel Farsça düstûrlar öğrendiğini söyler: Meselâ "gelen misâfiri açık yüzle karşılarsan Allah sana sayısız nimetler ihsan eder" gibi.

Babasının medresesindeki öğretimi, Zeki Velidî için bir bakıma ilk tahsil olmuştu. 1902'de, daha önemli olan, belki bir

bakıma "orta tahsil" için Dayısı Habib Neccar'ın Ütek'deki medresesine gitti. Yedi binadan ibâret olan medresede üç yüz kadar talebe vardı. Tahsil babasının medresesinden daha uzun, 6-7 ay kadar devam ediyordu. Bu medresede dayısından daha çok Arab dili ve edebiyatı öğrendi. Dayısının kendi üzerindeki etkisi, dayısının bu medresesindeki eğitimi ve bu sırada onun evinde kalması ile şekillenmiş idi. Fakat Zeki Velidî bu yıllarda, tahsil kadar, tabiatla başbaşa kalmayı da çok seviyordu. Nitekim dayısı, dersde bulunmadığı zaman, "gidin, muhakkak ahırda hayvanların yanındadır" dermiş.

Babası, bir ara gözleri rahatsızlandığından ve sonra da hacca gittiğinden, medresesinin idâresini oğlu ve halifesine bırakmıştı. 1906,7 ve 8 yıllarında Zeki Velidî, babasının medresesinde birçok yenilik yaptı. Medresenin bir köşesine kitaplık kurarak birçok kitap topladı. Yer küresi temin ederek, talebelere onun üzerinde dersler verdi. İslâm âleminin içinde bulunduğu durumu öğrenmeye başladı; hepsinden önemlisi, içinde bulunduğu çevrenin kendisine yetmemeye başladığını anladı. Medresede Arap dili dersi vermişti. Beyrut Amerikan Kolejinde okuyan Niyaz Maksoduv oraya çağırıyordu kendisini. Ve 1908 ilkbaharında kesin olarak "Küzen ve Ütek köylerine artık sığamıyacağı" fikrine gelmişti (Hatıralar, s. 48).

Babası, oğlundaki değişmeyi sezdiğinden, evlendirmek istiyordu. Öyle ya yaşı on sekizine yâni ev-bark sahibi olmanın zamanı gelmişti. Hem evlenince temelli olarak bu muhitte kalırdı. Ancak o buna kesinlikle karşı çıktı; b abası ve annesine karşı da gelmek istemiyordu; birçoklarına danıştı; özellikle annesinin karşı koymasını kırdı. Geriye sadece babası kalmıştı ama, herkes gidebileceğini söylüyordu. Neticede 29 Haziran 1908 günü, köyünden sadece birkaç kişinin haberdar olduğu bir gizlilikle kaçması ile Zeki Velidî'nin hayatında yepyeni bir devre başlar.

Uzaklardaki tahsil:

Zeki Velidî'nin gitmek istediği yerler arasında Beyrut ve İstanbul da vardı. Fakat o yine de çevresinden pek uzaklaşamadı. Sırtındaki küçük torbası ile, yanında fazla bir para olmaksızın Orenburg'a geldi; oradan Astrahan'a giderek, isimlerini bildiği kişilerle konuştu. Daha sonra bir vapur yükleri arasında yarı kaçak bir halde Kazan'a hareket etdi. Ancak oraya gelmeden bir yerde onbeş gün kadar çalışarak para kazandı. Kazan'a gelince hemen, ismini hayranlıkla işittiği Şehabeddin Mercânî'nin medresesine geldi. Ancak orası değişmişti; Zeki Velidî, Kasımıye medresesinde kalmaya başladı. Bu medresedeki derslerden sadece riyâziyât ile ilgilendiğini söyler.

Zeki Velidî, Kazan'da ayrıca hususi olarak dersler de almaya başladı. Çünkü ilk sene gittiği yaz tatilinde babası ile barışmıştı. Dolayısıyla para bakımından rahatlamıştı. Ancak 1908-9 kışını Kazan'da çok sıkıntılı şartlar içinde geçirdi. Fakat çok okumuş, zamanı çok istifâdeli kullanmıştı. Hususî ders hocası Yemilyanov, Zeki Velidî'yi, "Rus Olmayanlar Muallim Mektebi" imtihanına hazırlıyordu. Hocası onu Nikolay Aşmarin ve N.F.Katanov ile tanıştırdı. Bu sayede Zeki Velidî, Kazan'daki Rus müsteşrikleri([1]) câmiasına girmişti.

1909 güzünde, artık babası da kendisini uğurlayanlar arasında idi. Maddî durumu da güçlenmişti. Zeki Velidî, Astrahan'a bir vapur yolculuğu daha yaptı. Daha sonra dönerken bindiği vapurun kaptanı, okuduğu kitaplarla ilgilendi ve onun ilgisi, Zeki Velidî'nin sosyal fikirlerinin gelişmesinde etkili olmuştur.

1909-1910 ders yılında Zeki Velidî, Kasımıye Medresesi'ne "Türk Tarihi" ve "Arap Edebiyatı Tarihi" mual-

---

1 Şarkiyatçı; orientalist; Avrupalı için, doğu milletleri dil ve tarihiyle uğraşan bilginlerin umumî adı.

limliğine tâyin edildi. Dersleri için bir Türk tarihi yazmaya başladı. Kasımıye'deki muallimliği dört yıl kadar sürecektir. 1911 sonlarında çıkan, fakat üzerinde 1912 tarihi olan eseri Türk ve Tatar Tarihi, onun çok daha geniş çevrelerde tanınmasına imkân verecektir. Bu arada Kazan Üniversitesi'ndeki Şark dilleri filolojisi derslerine (Prof.N.Katanov ve V. Bogoroditski nezdinde) devam etti. Fakat bu filoloji tahsilini çok sonraları, 1930'larda Viyana'da ikmal edecektir. Yine bu sıralarda tanıştığı ünlü tarihçi W.Barthold ile (1869-1930) ölümüne kadar dost kalacaktır.

Türk ve Tatar Tarihi adlı eseri çok olumlu yankılar uyandırmış, Prof. N. F. Katanov ve Yusuf Akçura'nın takdirkâr yazıları çıkmıştır. Bu eser sâyesindedir ki Kazan Üniversitesi'nin Tarih ve Arkeoloji Cemiyeti'ne azâ seçildi. Bu cemiyet Zeki Velidî'yi, 1913'de Türkistan'da, Fergane Vilayeti'ne ilmî araştırma yapması için gönderdi. 1914'de ise Petersburg'da bulunan Rus İlimler Akademisi ve Beynelmilel Ortaasya ve Uzakdoğu Tetkiki Cemiyeti tarafından Buhara Hanlığına gönderildi. Çok verimli geçen seyâhâtlerinin neticelerine ait raporu Petersburg Çarlık Arkeoloji Cemiyeti, Kazan ve Taşkent Arkeoloji Cemiyetleri mecmualarında neşredildi.

Zeki Velidî'nin seyâhâti sırasında bulduğu yazmalardan birisi *Kutadgu Bilik*'in yeni bir nüshası idi. Zeki Velidî, bu nüshayı nasıl bulduğunu Hatıralar'ında açıkça anlatmıştır. Kutadgu Bilik üzerinde çalışmalar yapan Reşid Rahmeti Arat, Kazanlı olduğundan, nedense nüshanın bulunduğunda Zeki Velidî'den hiç söz etmez. Oysa Ahmet Ateş merhumun da belirttiği üzere (Bibliyografya, *Belleten*, XIII/49, Ocak 1949) gerçeği herkes bilmektedir.

Zeki Velidî'nin Kazan'daki hayatı sırasında Prof. N. F. Katanov ile münâsebetleri önemlidir. Katanov, birçok yönden Zeki Velidî'yi etkilemiştir. 1912, Katanov'un ellinci doğum yılı

idi. Bu vesile ile evinde büyük bir ziyâfet verilmişti. Zeki Velidî de bu toplantıya katılmıştı. *Hatıralar*'ında şöyle anlatır:

"Yemek ve içki çoktu.Bilhassa Profesör kendisi çok içmişti. Geç vakit misâfirler dağılırken bana "sen biraz kal" dedi. Herkes gidince kütüphâne odasında benimle tek başına kalıp çok konuştu..." Doğu Türk ve Moğollardan oryantalizm yoluna şimdiye kadar üç kişi Dorji Banzarov, Çokan Velihanov ve ben (Katanov) intisab etmiştik. Biz hepimiz Rus kültürüne bütün varlığımızla kendimizi verdik. Ben şâmânîlikten ayrılıp hristiyan oldum, onlara hizmet ediyorum. Dorji ile Çokan 35 yaşlarına gelmeden votkadan (içkiden) öldüler. Çünkü Rus arkadaşlarım onlara ve bana bundan başka birşey öğretmediler. Şimdi sen dördüncü oluyorsun. Bu muhitten kendini koru. Benim muhitim İslâmiyet gibi kuvvetli bir kültüre mensup değildi. Bizim varlığımız kalmadı. Rus muhitinde de yabancı kaldık. Sen kuvvetli bir kültür muhitine mensup olduğunun ehemmiyetini müdrik olmalısın". Katanov bunları söylerken votkasını durmadan içiyor ve ağlıyordu"([1])

Katanov'un karısı, bir gün "ya ben ya kütüphane" diyerek Profesörü sıkıştırmış.. Bunun üzerine kütüphanesini elden çıkaracak olmuş, Zeki Velidî bunu haber alınca kütüphaneyi Türkiye'nin almasını isteyerek Yusuf Akçora'ya mektup yazmıştır. neticede kütüphane Evkaf Müdürlüğü kanalıyla Türkiye'ye satıldı. Harpten hemen önceki bu satış sırasında Zeki Velidî, Moskova ve Petersburg kitapçılarından eksikleri tamamlayarak kütüphaneyi İstanbul'a gönderdi. Bu kütüphane, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü'nün çekirdeğini teşkil etmiştir.

1912-13'den itibâren Zeki Velidî Manas destanı ile ilgilenmeye başladı. Bu arada İbn Haldunla da meşgul oluyordu. Bu yıllarda yazdığı ve İslâm âleminde teokrasinin olumsuzluklarıyla ilgili yazısı Türkiye'de olumlu ve olumsuz etkiler uyandırmıştı. Hatta bizzat Atatürk de, Bilgi Mecmuasında çıkan bu yazıyı okumuş imiş (Hatıralar, s. 124). 1914 yazında

---

1 *Hatıralar,* s. 106; Zeki Velidî, bir başka yerde, kısaca Katanov'un şöyle dediğini nakletmişti: *Kur'an ve Türkler,* İstanbul 1971, s. 58: "bitiyorlar, keşki İslâmiyet gibi bir dayanağımız olsaydı, bitmezdik".

savaş, Birinci Cihan Harbi başlamıştı. Zeki Velidî de seferber edilen yaşlara dahildi; dostları kendisini kurtarmak için çalışmışlar, bu arada çoktan beri hazırlanmış olduğu "Gayri Rus Mekteplerinde Rusça Muallimliği" imtihanını da vermiştir. Askere alınmış, ancak kendisi gibi "muallim"lerin askerlikten muaf olduklarını belirten kanun da çıkmıştır. Bunun üzerine Zeki Velidî, çoktanberi davet edildiği Ufa'ya giderek, Osmaniye Medresesinde Türk Tarihi muallimliğine başladı. Orada Türk tarihi ile Türk kavimlerinin Edebiyat Tarihi derslerini veriyordu.

2- Siyasi Hayatı: 1916-1922

Zeki Velidî, Ufa'da muallimlik görevinde iken, yeni bir durumla karşı karşıya geldi. Çarlık dönemi Meclis'inde Kazanlıların 5, Azerbaycan'ın da 1 üyesi vardı. Ancak bu temsilcilerin halk ile ilişkilerinde bir kopukluk söz konusu idi. Bu kopukluğun giderilmesi için bir büro açılarak, oraya çeşitli yörelerin temsilcilerinin gönderilmesi, bu temsilcilerin mebuslar nezdinde halk ile münasebetleri sağlaması kararlaştırıldı. İşte Rus meclisi Duma'daki Müslüman mebusların teşkil ettiği gurub (fraksiyon) da çalışarak azâlara yardımda bulunmak üzere Ufa'dan Zeki Velidî mümessil seçildi. Böylece Zeki Velidî, bir kısım neticeleri kendisini ölünceye kadar takib edecek olan siyâsî hayatı başlamış oldu. 1915 sonlarında Zeki Velidî Petersburg'a geldi.

Zeki Velidî, 1916 yılı boyunca hem öteki müslüman halkın temsilcileri ile temas ediyor, hem de Rusya'nın iç yapısını öğrenmeye çalışıyordu. O Rusya'daki yüksek tabakanın kokuştuğunun şuurunda idi. Nitekim çok geçmeden, Rus takvimine göre Şubat (aslında Mart başı) ihtilâlî patlak verdi. Zeki Velidî, göz yaşları içinde bu olayın milletine hayırlı olmasını dilemişti.

İhtilâlin başarısı, Rusya'da yepyeni bir dönemi başlatıyordu. Bu yeni dönemde Rusya'daki müslümanların durumu ne olacaktı? Çarlık devri şartları mı devam edecekti?

Yoksa bu yeni devirden, Rusya'daki öteki milletler, bu arada Türkler de yararlanabilecekler mi idi? Rusya'da 1917 ve 18 yıllarındaki olup-biten gelişmeleri, lâyıkıyla öğrenmek, bazı sebeplerden güçtür. Çünkü birisi Kazanlılar zümresi öteki de diğerleri olmak üzere, iki küme, kendi fikirlerini ve yaptıklarını doğru ve haklı gösterir biçimde, gerekirse yanlış bilgi verebiliyorlardı. Biz bu kümeler içinde, gerektiğinde kendisiyle hesaplaştığı, 1930'lardan beri yazıp çizdikleri ortada olan Zeki Velidî'nin yazdıklarından olayı takib edeceğiz. Çünkü Zeki Velidî, aşağıdaki eserlerinde bildiklerini ortaya koymuş, umumî efkârâ arzetmiştir:

1. *Onyedi Kumaltı Şehri ve Sadri Maksûdî Bey,* İstanbul 1934.
2. *Bugükü Türkistan ve Yakın Mazisi,* Mısır 1929-1940; sonraki Latin harfli baskısı:
   Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi, İstanbul 1942-1947.
3. *Türkili Haritası ve ona ait izahlar,* İstanbul 1943.
4. *Hatıralar,* İstanbul 1969.

Bunlardan öğrenilebildiğine göre, sayıca çok az olan Çarlık devrine dönüş isteyenler hariç tutulursa, Türkler başlıca iki ana kümeye ayrılır:

a. Yeni Rusya'nın da birlik olması ve müslümanların bu birliğin içinde, eskisi gibi haklarının devamını isteyenler; önceki dönemde bu müslüman birliğinde Kazan etkisi açık olduğundan bu fikri Kazanlılar tutmaktadırlar.
b. Türk ellerinin muhtar idâreye kavuşması ve yeni Rusya'nın bir konfederasyon olması; bu fikirde olanlar belirli bir toprağı ve o toprağın üzerinde muhtar idare isterler, ki Zeki Velidî bunlardandır.

Ural dağlarında yeralan Başkurt ülkesi, Kazakistan sahası ile Kazan sahasının ortasında idi. Kazanlılar Başkurtların kendileriyle birlik olmasını istiyorlardı. Oysa Zeki Velidî,

Başkurtların kaderinin Ortaasya'daki öteki Türk ellerinden ayrı olamayacağını görüyor ve Başkurt-eli'nin kaderinin Kazan'dan çok Kazakistan ve Türkistan ile birlikte ele alınması icab edeceğini düşünüyordu. Böylece Kazanlılar için Zeki Velidî, Kazan-Başkurt birliğini parçalayan bir insan olarak görünüyordu.

Zeki Velidî yukarda sözünü ettiği eserlerinde olayı bütün yönleriyle ortaya koyar. 1917 Mayısında Moskova'da toplanan Rusya İslâmlarının Umumî Kongresinde, belirli bir toprakda, Türk nüfus üstünlüğüne dayalı muhtariyet kararı çıktı. Muhtariyet fikrine karşı çıkanlar Kazanlılar olup, onların da önderi Sadri Maksudî idi. Buna uygun olarak, Zeki Velidî, 18 Mayıs'da Başkurt merkez şurasını Orenburg'da kurdu. Başkurtlar, Kazan etrafındaki manevî birlik yerine, toprağa dayalı bir muhtar idareyi tercih etmişlerdir.

1917 Ekim'inde (Rus takvimine göre, aslında Kasım başı) Bolşevik ihtilâlî bütün bu gelişmelere değişik bir görünüş kazandırdı. Başkurtlar bunun üzerine 29 Kasım 1918'de (Rus takvimine göre 16 Kasım, 17 Kasım ise o takdirde 30 Kasım) Millî Başkurt hükûmetini kurdular. Zeki Velidî bu hükûmette Harbiye ve Dahiliye işleriyle görevli idi. Hemen sonra Kırım, Türkistan, Azerbaycan ve Kazakistan cumhuriyetleri de ilân edildi.

Başkurdistan'ın üçüncü kurultayı, 1917 sonları ile 1918 başlarında toplandı. Bunda Zeki Velidî aynı görevde idi. Ancak Sovyetler 18 Ocak'da Orenburg'u işgal edince, 3 Şubat akşamı Zeki Velidî tevkif edildi. Zeki Velidî hapishânede Nogayların Tarihi adlı eserini tamamlamağa çalışıyordu. Nisan başında Kozak ve Başkurtlar Orenburg'u basınca Zeki Velidî, 4 Nisan'da hapishaneden kaçtı. ilkbaharda Zeki Velidî Başkurtlar arasında çete teşkilâtı kurmakla meşgul oldu.

27 Mayıs 1918'de Çek lejyonlarının isyânı, Başkurt ülkesindeki Sovyet etkisini kırdı. Zeki Velidî, Çeklerin silah yardımı ile Başkurtlar arasında askerî birlikler teşkiline

başladı. 7 Haziran'da Başkurdistan millî hükûmeti yeniden işe devam etti. İlk günlerde her şey çok sade idi. Hükûmet daha sonra Orenburg'a geldi. 1918 sonlarında Sovyetlerle askerî mücâdele sertleşmeye başladı. Bir yandan da Beyaz Rus generalleri Başkurt ordusunu dağıtıp Zeki Velidî ve arkadaşlarını tevkif etmeye çalışıyorlardı.

1919 başlarında Başkurt hükûmeti yeni bir karar vermek zorunda kaldı. Sovyet idaresinin, muhtar cumhuriyetlerin demokratik idare hâlinde yaşamalarına, silahlı kuvvetlerini devam ettirmelerine imkân vereceği söyleniyordu. Şartlar, hem Kızıl, hem Beyaz Ruslarla savaşı iki cephede yapmaya elvermiyordu. Daha 1918 sonlarmda başlıyan temaslar sonucu, 18 Şubat 1919'da Sovyet idaresi ile anlaşma sağlandı. Sovyetler, kendileri için önemli bir propaganda fırsatı elde etmiş, karşılığında, sonradan vazgeçecekleri bazı imkânları Başkurtlara vermişlerdi.

Zeki Velidî Togan, *Hatıralar*'ının IV. bölümünü "Sovyetlerle Onbeş ay işbirliği" olarak adlandırır. 18 Şubatta başlayan bu işbirliği, birçok maddî ve manevî ıstırabı da yanında getirmişti. Ancak Zeki Velidî, daha iyi bir çare de bulamamıştı.

Zeki Velidî, bu onbeş aylık dönemde Lenin başta olmak üzere Sovyet idaresinin önde gelen simaları Stalin, Troçki ve başkaları ile birçok defalar konuşacaktır. Birçok defa Lenin'le konuşmuş, Stalin ve Troçki ile daha çok konuşması olmuştur. Bu günleri *Hatıralar*'ında bütün açıklığı ile anlatmaktadır. Sovyetler, durumlarını güçlendirdikleri nisbette, Başkurtlarla anlaşmanın maddelerinden uzaklaşmaktadırlar. Zeki Velidî, beklentilerinin gelişmemesi üzerine, mücâdeleyi Türkistan'a taşımayı düşünmeye başlar. Bu sebepledir ki 1920 başlarından itibâren gizlice hazırlıklarını sürdürür. Lenin idâresinin Başkurt ordusunu dağıtıp başka kuvvetlere katmak emri, hareketi kesinleştirir. Nihâyet, uzaklarda tahsil için köyünden kaçtığı gibi, bir 29 Haziran günü, 1920'de, bu defa gizlice Türkistan'a yönelir.

Türkistan'da Mücâdele: 1920-1922

Zeki Velidî'nin Türkistan'daki mücâdelesi 1920-22 arasında üç yıl kadar sürecektir. Zeki Velidî, gizliliğe itina ederek seyahat ediyordu ki, yanında kimi zaman hanımı da oluyordu. Bir süre Bâkû'ya uğrayıp, orada toplanan Şark Milletleri Kongresi'nde etkili olmuştu. Ancak daha sonra Türkmenistan'a ve oradan Hîve-Horezm'e geçti. Yanında, en yakın arkadaşı Abdülkadir İnan vardır.

Zeki Velidî'nin Türkistan'daki mücâdelesi hem fikir, hem de doğrudan silahlı eyleme dayanır. O Ruslara baskın tarzında saldıran ve bu sebeple Basmacı denilen hareketin içindedir. Ayrıca "Türkistan Millî Birliği"nin kurucusu ve yürütücüsüdür. Bütün bu hareketleri içinde ilmî çalışmalardan, kitâbe istinsah edip, tarihî yerler görmekten de geri durmamaktadır.

Zeki Velidî'nin Türkistan'daki hayatı, durmaksızın seyâhâtle geçmiştir. Kimi zaman Buhara, Taşkent ve Semerkant gibi şehirlerde kalıyor, kimi zaman ise elinde silah, mücâdeleye fiilen katılıyordu. Türkistan Millî Birliği'nin şehirlerde toplanmasını sağlayarak, onu canlı ve güçlü tutmaya çalışıyordu. Enver Paşa'nın 1921 sonlarında Türkistan'a gelmesi, mücâdeleye yeni boyutlar kazandıracak güçte görünüyordu. Fakat bazı talihsizlikler, mücâdelenin etkisini kırdı. Zeki Velidî birçok defa Enver Paşa ile görüşüp, vaziyeti izah etmeye çalıştı. Ancak Türkistan'a, "şehid" olmak için gelen Enver Paşa, basmacı hareketine katıldığından daha fazla bir şey beklenemezdi. Enver Paşa, 1922 Ağustosunda şehid düştü.

Silahlı mücâdeleyi ve aynı zamanda Türkistan Millî Birliği'ni sürdürmek isteyen Zeki Velidî, durumun her geçen gün daha da kötüye gittiğini görüyordu. Çünkün Lehistan cephesinde serbest kalan Sovyetler Türkistan'a büyük kuvvetler göndermeye başlamışlardı. Türkistan meselesini canlı tutmak için, mücâdeleyi Avrupa'da devam ettirmek de bir yol idi.

Zeki Velidî, Türkistan'a temelli kalmak üzere hanımıyla birlikte gelmişti. 1919 Ağustosunda, Abdilcelil köyünden Başkurt Tüngerür ailesinden Yakşımbet-oğlu Hacı Mehmed' in kızı muallime Nefise Hanım ile evlenmişti. Hanımı da kâh kendisiyle birlikte, kâh güvenilir yerlerde bulunuyordu. Baht demek olan Iris Muhammed adını koyduğu bir oğlu olmuş, fakat bir zaman sonra, sıtmadan ölmüştü. Zeki Velidî'nin ayrılacağı günlerde hanımı yine hâmile idi. Hamile hâliyle yolculuğa tahammül edemiyeceğinden, bir süre sonra Zeki Velidî kendisini aldırabilirdi.

3. Arayış Yılları: İran, Afganistan, Hindistan ve Avrupa: 1923-1925

Zeki Velidî, geride maddî-manevî bir yığın hatıra bırakıp, 21 Şubat 1923'de İran'da Meşhed'e doğru yola çıktı. 12 Mart'ta Meşhed'e geldi ki, Horasan'da 7 hafta kadar kalacaklardır. Meşhed'de 5 hafta kaldı. Bu arada Ravza kütüphânesini baştan sona tetkik etti. O zamana kadar hiçbir müşteşrikin ziyâret etmediği bu kitaplıkta, çok önemli yazma eserler keşfetti. Bunlardan İbn Fadlan seyâhâtnâmesi, Zeki Velidî' nin önünde ilim yolunda yepyeni ufuklar açacaktı.

Zeki Velidî, Afganistan'a gitmek üzere, 20 Nisan'da Meşhed'den ayrıldı. 26 Nisan'da Herat'a geldi ki, Afganistan'da 5 ay kalacaktır (Bk. *Hatıralar*, s. 486-515.). Özellikle Herat'da ve Kâbil kütüphânelerinde incelemeler yaptı.

24 Eylül 1923'te Kâbil'den otomobille Hindistan'a hareket etti. Hindistan'a hâkim olan İngilizlerin durumu bilinmediğinden, bazı gizli evrakını, sefir olan Medine kahramanı Fahreddin Paşa'ya bıraktı. O daha sonra bunları getirip Zeki Velidî'ye verecektir. Gerçekten de Hindistan'daki İngiliz idâresi, Zeki Velidî'yi hiç iyi karşılamadı. Ancak o mümkün olduğu kadar halk ve Bombay'daki Hind hilâfet komitesi ile temas etti. Zeki Velidî'nin Hindistan ile ilişkileri, 1964'de gittiğinde çok daha büyük ve itibarlı olmuştur.

Zeki Velidî, 1 Kasım günü Bombay'dan vapurla hareket etti. Kızıldeniz'e Hicaz kıyılarından geçerken Peygamberin topraklarına göz yaşları ile bakıp ülkesi için dua etti. 24 Kasım'da İzmir'e, üç gün sonra da İstanbul'a geldi. Ancak vizeleri olmadığından çıkışlarına izin verilmedi. Çabaları kısa sürede sonuçlanmayınca, yeniden İzmir yolu ile Avrupa'ya yöneldiler.

Avrupa'da Onsekiz Ay: Zeki Velidî ve Abdülkadir, önce Marsilya yolu ile Paris'e geldiler. Rusya sahası Türklerinin meselelerine dair öteki Türk önderleriyle temasda bulundukları gibi, ilim çevrelerine de girdiler. P. Pelliot ve onun vasıtasıyla S. A. Stein ile tanıştı. G. Ferrand ve Kaşgarlı'nın eseri üzerinde birlikte çalışmak arzusunda bulunan J. Deny de tanışıp görüştükleri arasındadır. Ayrıca M. Blochet ve J. Castagne ile de görüştü. Paris'te tanıştığı öteki bilim adamları arasında W. Minorsky ile M. Muhammed Han Kazvini de sayılabilir. Kazvini vasıtasıyla Sir D. Ross ile tanıştı.

1924 yılı Şubatında Berlin'e gittiler. Orada da hem kendi millî ve siyâsî meseleleriyle, hem de ilim alanında meşgul oldular. Zeki Velidî, Berlin'de tanıştıkları arasında E. Sachau, T. Nöldeke, J. Mordtmann, F. W. K. Müller, von Le Coq ile J. Marquart'ı özellikle zikreder. Orada bir süre, Prusya Devlet Kütüphanesi Şark Şubesi Müdürü Prof. Weil'in isteğiyle el yazmaları kataloğu için çalıştı.

Zeki Velidî, gelecekteki hayatını düzenlemek yolunda da kesin karar vermek durumunda idi. Birlikte ilim yolunda çalışmak üzere davet eden çoktu. Özellikle İngiltere'deki âlimlerin teklifleri çok olumlu gibi görünüyordu. Berlin'de 23 Kasım'da Türkistan Millî Birliği'nin kongresini yaptılar. Bu arada çeşitli konferanslar da veriyordu. Bu konferanslar, bazen Rusya'da 1917-18'deki eski mücâdelenin (Kazanlılar ile aralarında) canlanmasına vesile oluyordu. Bu konferanslar arasında Cengiz han ile, Türkistan'da ziraat tarihi başta gelir.

1925 yılı Mart başlarında, eski Maarif Vekili Dr. Rıza Nur, Berlin'e gelmiş, Zeki Velidî ile görüşmek istemişti. Türkiye'deki ilim çevreleri, Zeki Velidî'nin oraya gelmesini istiyorlardı. Dr. Rıza Nur onların fikrini anlattı; 15 Mart tarihinde başbaşa üç saat konuştular ve kesinlikle Türkiye'ye gelmesini istedi. Türkiye Cumhuriyeti'nin Berlin sefiri Kemaleddin Sâmi Paşa ile tanıştırdı. Neticede Zeki Velidî *Hatıralar*'ında "Benim Avrupa'yı bırakıp Türkiye'ye gitmek hususunda karar vermeme bu konuşmalar sebep oldu" diye yazar (s. 582). Nisan ayında Zeki Velidî Maarif Vekâleti "Telif ve Tercüme Heyeti Azâlığı"na tayin edilerek bir emrivâki de yapıldı. Pek müsâit olan İngiltere teklifi ile Türkiye arasında, sonunda kesin kararını Türkiye için verdi.

4. Türkiye'deki İlk Zamanı: 1925-1932

a. *Türkiye'ye gelişi:*

Zeki Velidî ve arkadaşı Fethülkadir (= Abdülkadir lisan), 12 Mayıs salı günü Berlin'den hareket ettiler. Prag'dan geçerken, 1918 istiklâl mücâdelesine yardımı olan Çek dostlarını da ziyâret etmekten geri kalmadılar. 14 Mayıs'da geldikleri Budapeşte'de, orada tahsilde bulunan Hüseyin Namık Orkun'dan "aman Köprülüzâde'ye dikkat edin" tavsiyesini aldılar. Gerçi Zeki Velidî buna biraz şaşırmışsa da, Hüseyin Namık, Zeki Velidî'ye saygı ve sevgisini hiçbir zaman eksik etmeyecektir. Muhtemelen bu özelliği onun 1944'de tevkifine yol açacaktır.

18 Mayıs'da Bükreş'e, 19'unda ise Köstence'ye gelmişlerdir. Burada Nogaylarla ilgili birçok rivâyet topladılar. Daha sonra vapura binip, 20 Mayıs 1925 sabahı, bir çarşamba gününde İstanbul'a ulaştılar. Bu defa vizeleri tamamdı, fakat kefil gerektiğinden çıkışları yine de öğleyi buldu.

Herkesin bir yere gelince özlemi olur. Zeki Velidî'nin özlemi ise kütüphânedir. Öğleden sonra atlı tramvaya binerek Fatih Câmii Kütüphânesi'ne gitmesi, onun ilim adamı

özelliğini en iyi şekilde yansıtacaktır. Nitekim sonraki günler de kütüphâneleri dolaşmaktan geri kalmayacaktır.

Zeki Velidî, 20 Mayıs'tan 26 Temmuz 1970'e kadar Türkiye'dedir. Gerçi Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı oluşu daha geç, 3 Haziran 1925'dir. Arada geçen 45 yıl, 1 ay 23 gün, hayatını bu ülkenin vatandaşı olarak geçirmiştir. Seksen yıllık ömrünün çoğunluğu şu halde TC'nin bir ferdi olarak geçmiştir. Ancak fiilen Türkiye'de geçirdiği süre, bundan daha azdır. Özellikle 1932-39 arasında, kısa süreli gelişleri dışında yurt dışında, Avusturya ve Almanya'da kalmıştır.

Sosyal bilimlerde kitap ve kütüphâne sevgisi, bir bakıma kişinin ilim adamı karakterini belirlemekte önemli bir ölçü sayılabilir. Bu ölçüye uymayan gerçi nice, sadece titrî ile ilim adamı vardır. Fakat Zeki Velidî, muhakkak ki ilim adamı, hem araştırmayı ön plânda tutan bir ilim adamıdır. Onun en iyi delili, İstanbul'a geldiği gün, hasretini çektiği Fatih Kütüphânesi'ne koşmasıdır.

b. Ankara'daki ilk günleri: W. Bartold'un gelişi:

Zeki Velidî, resmen Ankara'da Maarif Vekâleti Telif ve Tercüme heyetinde vazifeli idi. Ancak İstanbul'da bir süre kalıp, bazı temaslarda bulundu. Günlerinin büyük bir kısmını kütüphâneleri dolaşmakla geçiriyordu. 29 Mayıs 1925'de ilk konferansını, Ortaasya tarihini ana hatları konusunda verdi. Devrin önde gelen aydınları, Muallim Cevdet ve Ferid Beylerle tanıştı ki, Ferid Kam üzerinde olumlu bir etki bırakmıştı. Nitekim Zeki Velidî, ülkeye geldikten sonra tanıştığı üç ilim adamından birisi olarak onu zikreder: ötekiler Köprülüzâde Fuat ile Bayezid Umumî Kütüphânesi Müdürü İsmail Saib Beyler idi. Özellikle İsmail Saib Bey'e hayrandı ki, El-Birûnî'nin el yazısını, daha uzaktan gösterir göstermez hemen okumuştu, diye anlatır.

1 Haziran'da geldiği Ankara'da, otelde yer yatağında yatıyordu. Çünkü Ankara şartları henüz değişmemişti. Ertesi

günü Hamdullah Suphi (Tanrıöver)'i ziyâret etti. Bu arada 3 Haziran tarihiyle Zeki Velidî'nin, Hamid Zübeyr ile birlikte, Türkiye Cumhuriyeti tebaası olmalarıyla ilgili Bakanlar Kurulu kararı çıktı. Hacı Halil mahallesinde bir ev tuttu; lâkin tavanında farelerin cirit attığı bu evde fazla kalamadı. Bir defasında anlatmıştı ki, masada yazı yazarken kâğıdın üzerine bir fare düşmüş, "bir süre o bana, ben ona baktım" der, ve sonra fare kaçıp kaybolmuş.

Zeki Velidî, Telif ve Tercüme Heyeti Azâlığı sırasında Türkiye'de ilmî araştırmaların müesseseleşmesi hakkında tasarılarını da yazarak takdim etmiştir. Onun bakanlıkta önemli bir işi yoktu. Boş vakitlerinde Türkistan'ın Tarihi Coğrafyası üzerindeki eserini yazıyordu. Zeki Velidî, 31 Temmuz 1925'de, Kurban Bayramı vesilesiyle Türkiye Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa'yı ziyâret etti. O, bu ziyâret ile *Hatıralar* adlı eserini de noktalamaktadır. Ancak sonraki dönem için de zengin bir not defterleri külliyâtı bulunmaktadır.

Zeki Velidî için önemli bir olay, ünlü âlim W. Barthold'un İstanbul Türkiyat Enstitüsü tarafından ülkemize dâvetidir. Barthold Türkiyat Enstitüsü'nde konferanslar vermek üzere geldiğinde kendisini Zeki Velidî gezdirmiş, tercümanlığını da o yapmıştır. Konferansların metni, Rusça asılları da Zeki Velidî'de bulunmaktadır. Bu tercümeleri Türkiye Türkçesi bakımından Ragıb Hulusi gözden geçirmişti.

Üniversite'de görev: Muhtemelen Barthold'un da etkisiyle, İstanbul Darülfünun'u Edebiyat Fakültesi, Dekan Köprülüzâde M. Fuad'ın da etkisi ile Zeki Velidî'nin "Türk Tarihi Muallimi" olarak dâvet kararı aldı. Davet Köprülüzâde imzasıyla Zeki Velidî'ye de ulaştı. Ancak bu yıllarda Zeki Velidî, İstanbul'a gelmeye kararlı olduğundan, bir başka imkân da vardır: Anadolu Demiryolları İdare Meclisi Azalığı. Bu sonuncu işin hem parası çok, hem işi azdı. Ancak Zeki Velidî, amacı öğretmek olduğundan, İstanbul Dârülfünunu'nu

seçti. İşlemler 1926 sonlarında ve 27 başında devam etmiş olmalıdır. Çünkü İstanbul Üniversitesi'ne girişinin tarihi 26 Ocak 1927'dir. Şu halde Ankara'daki görevi birbuçuk yıl kadar sürmüştür.

Zeki Velidî, daha resmen İstanbul'a gelmeden Samatya' da bir ev tutmuştu. Buradan birçok hatıralarını anlatır. Birisinde Barthold'a ziyâfet vermiştir. Bu evin karşısında, bir başka evin duvarı varmış ve içkiyi çok seven Fethülkadir, şişeleri hep bu duvarda kırmak istermiş. Samatya'daki evi, sonraki yıllarda da ikametlerine yaramıştır.

Zeki Velidî, 1927-28 ders yılında hocalığa başladı. Verdiği dersler, taş basması ve litograf olarak basılmıştır. Bunlarda Türk tarihi araştırmalarının takib etmesi gereken yolu da göstermiştir.

Zeki Velidî, daha önceki aylarda, fırsat buldukça çalıştığı İstanbul kütüphanelerine kavuşmuştur. Şimdi ancak "korkunç" kelimesi ile anlatılabilecek bir faaliyete girişmiştir. Derslerini ve gelecekteki çalışma düzenini de plânlamıştı. Nitekim 1946 yılında yayımlanan Umumi Türk Tarihine Giriş adlı eserin önsözünde, bu kitabın taslağının 1927-28 ders yılından itibâren oluştuğunu belirtir.

Zeki Velidî'nin araştırma azmi bu yıllarda en üst seviyededir. Bu yıllara ait hatıralar, onun öğle tatillerinde üzerine kapıyı dıştan kilitletip kitap okumaya devam ettiği şeklindedir. Gecelediği rivâyetini kendisi doğru değildir demişti. Ancak "öğlen sırasında kilitli çalıştım" derdi. Sadece İstanbul'daki kitaplıklarda değil, Bursa ve Edirne'den başlayarak Anadolu kütüphânelerinden de araştırmaya başlamıştır. Bu arada yaz tatillerinden istifâde ederek Avrupa kütüphânelerinde de çalışıyordu. Çünkü Türkiye'mizin kütüphâne şartları o yıllarda yeterli değildi.

Zeki Velidî, artık "İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi Türk Tarihi Muallimi "dir. 1929-1930 Devlet Yıllığı'nda adı böyle geçmektedir (İstanbul 1930, s. 118).

Zeki Velidî, daha resmen İstanbul Üniversitesi'ne girmeden önce de bazı eserler hazırlamıştı. Bunlardan "İstanbul kütüphânelerindeki kıymetli eserler"i okuyan Köprülüzâde M. Fuat, 16 Aralık 1926 tarihli ve 3 numaralı Hayat Dergisinde şu satırları yazmıştır:

"... Aziz arkadaşımızı, memleketimizde değil Avrupa'da da emsâline nâdir tesâdüf edilen bu kadar zengin, etraflı bir külliyât vücuda getirdiğinden dolayı tebrik ederken, bu eserin bir an evvel neşrini de kemâl-i harâretle temenniden geri duramıyorum. Artık Türk milletinin ilim sahasında da "taklid"den ve "kapitülasyon"lardan kurtulup "rüşd" ve "tahkik" yoluna girdiğini bu gibi eserlerle en müşkilpesend Garb âlimlerine bile tasdik ettireceğimizden eminim. Çünkü yalnız Türkiye'de değil bütün cihandaki Türkiyat mütevaggıları için bu eserin neşri mühim bir hadise teşkil edecek ve o sâyede müstakbel tetkikât için yeni ve zengin bir ufuk açılacaktır".

Maalesef Zeki Velidî'nin sözü geçen eseri bugüne kadar basılamamıştır. Aynı şekilde hazırladığı el-Birûnî'ye dâir eser, 1928'de basılmaya başlanmıştır. Ama bu senedeki yeni Türk harflerinin kabulü, matbaayı durdurmuş, dolayısıyla Zeki Velidî'nin eserinin basımı da yarım kalmış, tamamlanamamıştır.

1930'da Atatürk tarih araştırmalarına yöneldi. Üniversite hocalarına da bazı sorular gönderilmiş, teşekkül eden Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti bazı hazırlıklara başlamıştı. Muhtemelen Zeki Velidî'nin cevapları, diğerlerinden farklı olduğu için, kendisi bu cemiyetin kuruluş çalışmalarından uzak tutulmuşlardır. Bu ihtimâl yanında, cemiyetin Türkiye dışı Türklerden Kazanlıların nüfuzuna geçmesi de Zeki Velidî'nin ayrı tutulmasına etkili olmuş olmalıdır. Bu yüzden olsa gerek, kendisi zaman zaman bazı sürprizlerle karşılaşmaya başlamıştı([1]).

---

1 1932 başlarında hakkında bazı şüpheler başlamıştı. Meselâ Temür'ün çıkışını hazırlayan fikir ortamını anlatırken Şeyh Bahaeddin Nakşibendî ve menakıbından da söz etmiştir. Bir talebesi, mebus babasına durumu anlatmış, o da Atatürk'e "muzır kitapları kaynak olarak kullanıyor" diye jurnal etmiştir. Derken bir gün derse de gelirler. Zeki Velidî onlara tarih metodundan, fikir cereyanlarından söz ederek durumu açıklar. Ancak böylesine bir davranış da Zeki Velidî'yi manen kırmıştır (*Tarihte Usul*, s. 49).

Atatürk'ün millî tarih araştırmalarına sevgisi tartışılmazdı. Nitekim 1930 yılında, İstanbul Üniversitesi'ni ziyâretinde, Köprülüzâde ve Zeki Velidî ile bu konuda görüşmüşler idi. Zeki Velidî, Türk tarihinin ve özellikle Ortaasya Türk tarihinin ihtiyacı olan araştırıcılar için olağan dışı teşvik bursları ile yurt dışına talebe gönderilmesi için Atatürk'e başvurmuş, Atatürk de konuyu Maarif Vekâletine intikal ettirmişti. Ancak vekil Abidin Bey, "Maarife ait bir konuyu niçin doğrudan Atatürk'e arzedersiniz" diye Zeki Velidî'ye olumsuz davranmıştı. Dolayısı ile o yıllarda böyle talebe gönderilmek imkânı bulunamamıştı. Hoş sonra da bulunamıyacaktır.

Millî tarih konularına yakın ilgi duyan Atatürk, Osmanlı dönemi tarih anlayışının değişmesi yanında, yakın yıllardan gelen bazı olumsuz hatıraların da etkisinde idi. Yunanlıların Anadolu'da hak iddia etmelerine karşılık, Anadolu'nun, Yunanlılardan önce de büyük bir kültür varlığına sahip olduğu yolundaki araştırmaları desteklemiştir. Aynı şekilde Osmanlı Devrine olumsuz bakıldığı için, tarih araştırmalarında Selçuklu ve daha eskisi, Ortaasya dönemine ağırlık verilmiştir. Bunu da bir dönem için tabii karşılamak gerekir. Lâkin Zeki Velidî'nin, Türk tarihinin en erken devirleri ile ilgili olarak, özellikle Anadolu'nun Yunan'dan önceki halkını da "Türk" yapmak üzere üretilen teorilerle ilgisi yoktu. Bu teorilerin Ortaasya kısmını ise, kendi bildiği tarih ile bağdaştıramıyordu.

Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nin, kısmen Atatürk'ün arzusuna uygun olarak ürettiği teoriye uygun yazılan kitaplar, öteki profesörlere de gönderilerek mütelaaları istenmiştir. Zeki Velidî buna açık olarak aksi yolda mütelaa yazdı.

I. Türk Tarih Kongresi ve Zeki Velidî:

Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti, Temmuz 1932'de Ankara'da geniş kapsamlı bir Tarih kongresi topladı. Kongre, Atatürk'ün himâyesinde idi ve O, hemen her toplantıyı şereflendirmişti. İstanbul Darülfünunu, yeni tarih tezi hakkında olumsuz idi ve

Ankara'ya gönderilen özellikle iki ilim adamı, Köprülüzâde M. Fuat ile Zeki Velidî'den birşeyler bekliyorlardı.

2 Temmuz 1932 Cumartesi günü çalışmalarına başlayan Kongrede, İstanbul Darülfünunu Türk Tarihi Muallimi Zeki Velidî Bey, 3 Temmuz Pazar günü konuştu. Zaten daha önceden gönderdiği yazıları ve raporları sebebiyle neler konuşacağı az çok biliniyordu. Nitekim Tarih tezinin ünlü siması, tıp doktoru Reşid Galib'in konferansı bitince, başkan (Yusuf Akçora) şöyle demiştir: "Fâsıladan sonra Dârülfünun Türk Tarihi Muallimi Zeki Velidî Bey mütelaalarmı beyân edecek ve Dr. Reşid Galib Bey tarafından da cevap verilecektir".

Zeki Velidî, Ortaasya'daki kuraklık meselesine dâir bilinenleri hülâsâ ederek, bunun söz konusu olamayacağını ifâde etti: Kongre Kitabı s. 167-176. Kendisine Dr. Reşid Galib cevap verdi. Kumlar altında kalan şehirler meselesine dâir konuşması, aynı eser, s. 369-376, daha uzun cevaplar buldu. Önce yine Dr. Reşid Galib çıktı ve bitirirken sözlerine çok sert bir ifâde ile son verdi:

> "Arkadaşlar, esefle ifâde edeyim ki Zeki Velidî Beyin Dârülfünun'daki kürsüsü önünde talebe olarak bulunmadığıma çok şükrediyorum. Biz kendi evlâdlarımızın, yarın için büyük memleket işlerine hazırladığımız ve üstünde titrediğimiz nesillerin böyle asıldan ve esasdan mahrum, en iptidâî hesap ve mantık esaslarından uzak suallerle kafalarının bozulmasına, muhakemelerinin sakatlanmasına asla mütehammil olamayız. Türkiye Cumhuriyeti Darülfünunu'nun kürsüsü bu kadar hafif mâlumat ve bu kadar sakim metodlarla işgal edilecek bir kıymetsiz mevki değildir (Şiddetli ve sürekli alkışlar, s. 388-389).

Reşid Galib'den sonra, eski siyâsî hasmı Sadri Maksûdî Bey söz alarak, Zeki Velidî'nin tenkidlerine cevap verdi. O da sözlerine aynı biçimde son verdi:

> "Zeki Velidî'nin böyle sistem hâlinde lâûbâli bir suretde yanlış mehaz göstermesi muallimlik şerefiyle ve ilmi ciddiyetle ne dereceye kadar kabili telif olduğu hakkında hüküm vermeyi

kongre azasına bırakıyorum". Ve tabiî ardından "şiddetli alkışlar" da almıştır.

Söze en son olarak M. Şemseddin (Günaltay) Bey de karışır. O da kuraklığın olduğunu işâret ederek, sözlerine son verirken, Zeki Velidî ile Sadri Maksudî arasındaki bir olayı hatırlatır. Şemseddin Günaltay'ın, tabiî Sadri Maksûdî'den naklettiği olay şöyle imiş: Çarlık devrildikten sonra "Rusya'daki unsurlar kendi millî varlıklarını kurtarmak için mesâî sarfederken Türkler de evvelâ Moskova'da, sonra da Ufa'da birer kongre akdetmiş, Türk adı altında bir birlik yapmak teşebbüsünde bulunmuşlardı. Fakat Zeki Velidî Bey Ufa Kongresinde Türk namı altında Türk birliğinin teşekkülüne birinci derecede muarız olmuş, Başkurtları Türk câmiasından ayırmıştı (Yazıklar olsun sesleri). Zeki Velidî Bey millî birlik duygusu ve Türk lehçesi esas olmak üzere bir vahdet yapılmasına, bütün Türk âleminde umumî hars ve lehçe birliğine doğru gidilmesine muhalefet ve mümanaat ederek, Rusya Türklerinin lehçeleri ayrı, harsları ayrı varlıkları ayrı Tatarlar, Başkurtlar, Özbekler, Azeriler gibi birçok parçalara bölünmelerine sebep olmuştu.

Acaba Zeki Velidî Bey aynı rolü bu kongrede de mi oynamak istiyor? Fakat emin olsunlar ki bu kongrenin etrafında toplananlarm dimağlarından milliyet ateşi fışkırıyor. Bu ateşin karşısında her gayret, her teşebbüs erimeğe mahkumdur" (Sürekli ve şiddetli alkışlar).

Usta siyâsetçilerin bu sözleri, salondakileri gerçekten etkilemiş olmalıdır. 1917-18 olaylarını daha önce Zeki Velidî' nin yazdıklarından özetlemiş idik; nitekim Sadri Maksûdî, Kazan'ın rolünü hemen "Türk" adına çevirip Şemseddin Günaltay vasıtasıyla o güne uygun bir itham yapmıştı. Oysa 1944 yılında aynı Zeki Velidî, "Türklerin birleşmesi için çalışmak" suçlaması ile tevkif edilecektir. Zeki Velidî'yi asıl üzen taraf, bu hücümlara Atatürk'ün karşı çıkmayışıdır. Nitekim "millet huzurunda beni tahkir ettirdi" diyerek kırgınlığını ifâde edecektir.

Kongre, "şiddetli ve sürekli alkışlar" ile âdeta tek muarızını da bertaraf ederek "kuraklık meselesi"ni karara bağlamıştır. Reis bugünkü toplantıyı kapatırken" kuraklık meselesi nihâyet bulmuştur. Esasen bu mesele reddedilmez bir hakikatdır. Delillerle dünyanın her yerinde kitaplara geçmiştir" demiştir. Oysa dünyanın hiçbir yerinde, maalesef, bu tez hüsn-ü kabul görmemişti. Zaten ilimde usta hitâbet, alkış ve hele çoğunluğun o fikirde olması diye bir husus bulunmasa gerektir.

Kongrede, Zeki Velidî'nin fikirlerini dayanak yaptığı Barthold için de olumsuz fikirler beyân edilmiştir. Bir öğretmen Barthold'un "alelâde bir Türk düşmanı" olduğunu haykırmıştı. Reşid Galib, bu zatın bir millî kurum tarafından davet edilip, konferanslar verdirilmesini, eserinin bastırılmasını esefle yâdetmiştir. Kongre kitabında garib bir husus, Zeki Velidî'nin adının Kongreye katılanlar arasında sayılmayışıdır.

Birinci Türk Tarih Kongresi, siyâseti gözeten tarihçiler ile fikrî ve vicdânî salâbeti olan tarihçiler arasında bir mihenk taşı olmuştur. Atatürk de o kanaatte diyerek, kuraklık meselesinde Atatürk'ü de etkileyenler sonraki yıllarda, hele Atatürk'ün ölümünden sonra o konuya hiç temas etmiyeceklerdir. Yukarda da ifâde ettiğimiz gibi Köprülüzâde'den de ilmî tenkidler bekleniyordu. Fakat o daha dikkatli bir siyaset izleyerek, o konuya hiç temas etmemiştir. Hatta kendisini tartışmaya çekmek isteyenlere de, uysal ifâdelerle imkân vermiyecektir. İstanbul'a dönüşünde kendisine niçin böyle yaptığı sorulduğunda "ne yaptım, benim evim sırtımda değil ki" diye cevap verdiği söylenir. Çünkü Zeki Velidî, karşılaştığı olumsuz tavır üzerine, hele "cahillikle" suçlanınca 8 Temmuz 1932 günü telgrafla İstanbul Darülfünunu'na istifasını bildirdi. Ve çok durmayarak, doktora kurlarına kayıtlı bulunduğu Viyana Üniversitesi'ne gitti. Viyana Üniversitesi'nde doktora yaparsa belki ülkemizdeki öteki tarihçiler, kendisini câhil saymazlardı.

Kongre sırasında bazı cesur davranışlar da oldu. Dr. Reşid Galib'in "iyi ki kürsüsü önünde talebe değilmişim"

sözlerine karşı, Türkiyat Enstitüsü asistanı Hüseyin Nihâl (Atsız) Bey ve arkadaşları Reşid Galib'e telgraf çektiler: "Biz aksine Zeki Velidî'nin talebesi olmakla iftihar ederiz". Bir süre sonra Reşid Galib Maarif Vekili olunca H. Nihâl Bey, asistanlıktan alınarak Malatya Ortamektebi Türkçe Öğretmenliğine tâyin edilecektir.

Netice olarak, Zeki Velidî, Birinci Türk Tarih Kongresinde değişik bir imtihan verdi. Karşısındaki usta siyâsetçi hatibler, o günün geçerli hükümlerini kabul ederek onu sindirmek istediler. Ancak zaman Zeki Velidî'yi haklı çıkaracaktır; hatta Niyâzî Berkes, Zeki Velidî'yi, ülkeden Atatürk'ün tarih anlayışını kovan, bir bakıma "dağdan gelib bağdakini kovan" birisi olarak tanımlıyacaktır. Oysa dönemin tarihçileri, Atatürk'e O'nun hoşuna gidecek fikirleri değil, tarihî gerçekleri söyleselerdi Büyük Atatürk, elbette kısa zamanda eriyecek bir tezi benimsemezdi.

5. Zeki Velidî'nin Avrupa'daki tahsili ve hocalığı: 1932-1939

Zeki Velidî, zaten doktora kurlarına kayıtlı olduğu Viyana'ya giderek Viyana Üniversitesinde tahsilini tamamlamaya çalıştı. Türkiye'nin 1930'lardaki şartları, Üniversite hocalarında sadece ihtisas arıyor, onların lise tahsilli olmalarına da ses etmiyordu. Nitekim çok "Müderris", yâni "*Ord. Profesör*", bu durumda idi. Zeki Velidî, Rusya'da lise seviyesi imtihanlarını vermişse de yüksek tahsil ve doktorası tamam sayılamazdı. Viyana Üniversitesi'nde hem üniversite tahsilini tamamlamış, hem de akabinde doktorasını ikmal etmiştir. doktora tezi Meşhed'de bulduğu İbn Fadlan'ın Türk ülkelerine seyâhati ile ilgili seyâhâtnâmesi idi.

Zeki Velidî, 7 Haziran 1935 tarihinde "doktor" olmuştur. Onun doktora diplomasında Ord. Prof. Dr. A. Hold-Ferneck, Ord. Prof. Dr. D. Kralik ve Ord. Prof. Dr. J. Sölch'in imzaları vardır. Ancak kendisi burada en çok A. Dopsch, W. Koppers, Seif ve Geiger'in derslerinden istifâde ettiğini söyler. Onun en

çok etkileyen bilim adamlarından birisi İktisad Tarihçisi A. Dopsch idi. "Doktor" unvanı aldıktan hemen sonra, daha önceden davet edildiği Bonn Üniversitesi'nde Prof. P. Kahle ile birlikte çalıştı. Burada "Ortaasya tarihi ve islâmiyet" sahasında hocalık etmiştir.

Zeki Velidî, Bonn Üniversitesi'nde çalışmak için Bakanlar Kurulundan izin almıştır. Çünkü TC vatandaşıdır; keza bu yılda çıkan soyadı kanunu gereğince *Togan* soyadını seçmiştir. Ancak bunun için Türkiye'deki dostları hayli geç bu işi gerçekleştirmişlerdir.

Zeki Velidî'ye, 19 Eylül 1938'de, herhangi bir yüksek Alman mektebinde "resmî memur olmayan hoca sıfatıyla meşgul olduğu sürece kendisini "Honorar-profesör" rütbesi verildi. Bundan sonra o Göttingen Üniversitesinde çalışmalarına devam etti. Bu sırada İbn Fadlan üzerindeki eseri de basılmıştır. el-Birunî hakkındaki eserini de İngilizler bastırmak üzere idi. Zeki Velidî, Türkiye ve Avrupa'da, Rusya'da kalan hanımını getirtmek için çok uğraştı. Lâkin bir türlü imkân bulamadı. Bu arada Rusya sahasındaki eski siyâsî düşmanlıklar da kendisini adım adım takib ediyordu. Ancak onun bunlardan çekindiği yoktu. Bazı ilim adamlarında, meselâ Reşid Rahmeti'de de olan bu düşmanca tavıra bir Türk olarak çok üzülüyordu.

6. Zeki Velidî Togan Yeniden Türkiye'de ve 1944 Olayı:

a. Zeki Velidî'nin Türkiye'ye Gelişi:

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Atatürk'ün 10 Kasım 1938 tarihinde ölümü, çok yakın iki arkadaşın kaderinde aksi tesirler yaptı. Zeki Velidî'nin rakibleri, şimdiye kadar öne hep Atatürk'ün Zeki Velidî'yi sevmediği rivâyetini yaydıkları için, artık bir bahâne kalmamıştı. Aslında Zeki Velidî'yi Atatürk'ün sevmediği rivâyeti de şüphelidir. Bir başka kişi, Fethülkadir/Abdülkadir İnan'ı ise Atatürk pek çok severdi. Şimdi Atatürk'ün ölümü ile Abdülkadir İnan himâyesiz kalmıştı. 1938 öncesinde Atatürk'e yakınlığı, Atatürk'ün sev-

gisi bir hayli kıskançlık da doğurduğundan, ona karşı belirli bir baskı da başlamıştı([1]).

Yeni Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Atatürk'den sonra ülkede yeni bir birlik-beraberlik dönemi başlatmak istiyordu. Bunun için de Atatürk devrindeki kırgınlık ve dargınlıkların bir kenara bırakılıp, bütün herkesin etrafında toplanmasını istiyordu. Bu isteği, yaklaşan bir büyük savaşta ülkenin selâmete ermesi için de gerekli idi. Nitekim Atatürk devrinde kenarda kalmış asker-siyâsetçiler bu arada yeniden öne çıktılar: Kazım Karabekir, A. Adnan Adıvar ve başkaları gibi. İşte 1938 sonları ile 1939 başlarının bu havasını arkadaşları Zeki Velidî'ye ilettiler. O'nun hakkında A. İnan'ın deyişi ile "iyi duygular vardı".

Bu haberler üzerine, zaten Avrupa'da yaklaşan savaş ve kendisini tatmin etmeyen durumlar sebebiyle ülkeye dönmek isteyen Zeki Velidî, 1 Mayıs 1939'da başta devrin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü olmak üzere, Genel Kurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'a ve devrin diğer sorumlu kişisi, Maarif Vekâleti'ne resmî arz-ı hâl yazarak başvurdu. Bu arada Maarif Vekili Hasan Âli Yücel'e ayrıca bir hususî mektub yazarak durumu daha açıklıkla izah etmiştir.

Üniversitelerden sorumlu, yetkisi de büyük olan Maarif Vekâletine yazdığı dilekçe aynen şöyledir:

> "Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekili Hazretlerine
> Sayın Bay Vekil:
> Bundan yedi sene önce Ankara tarih kongresinde vaki olan bir hâdise yüzünden İstanbul Darülfünunu'ndaki Türk Tarihi hocalığı vazifesinden istifa ederek Avrupa'ya gelmiştim. Viyana Üniversitesi'nde doktoramı yaptıktan sonra 1935'te Almanya'ya gelerek Bonn Üniversitesi'nde üç yıl Orta Asya Tarihi ve İslâmiyât sahasında hocalık ettim. Geçen seneden

1 Bugünlerde Zeki Velidî'ye yazdığı bir mektubda Abdülkadir İnan şöyle der: "Baba (Atatürk) varken bu kadar değildi. O gittiği gibi vaziyet yine değişti. Bunlar bize ancak istismar edilecek madde diye bakıyorlar. Sen hâlâ anlamadın. Bir gün vazifeye 20 dakika geç gittim. Ücretimden 78 guruş kestiler. Bu hem maddî hem manevî bir ıztırapdır".

itibâren de Göttingen Üniversitesi'nde "Honorar Profesör" sıfatıyla aynı sahada çalışmaktayım.

Fakat zaman geçtikçe dünyalar karışıyor. İlim sahasında millileştirmeler ilerledikçe insan yabancı bir memlekette yabancı bir kültür için çalışmanın akıbeti için endişeye düşüyor. Ben tahsil ederken, keza İslâm memleketlerindeki ve Avrupa'daki kitap haznelerinde tarihî vesâik üzerinde çalışırken bütün emeklerimi Türk milletinin ilmi namına sarf etmiştim. Şimdi otuz seneye çıkan mesâim neticesinde Türk medeniyeti tarihine dair birçok eser yazdım ve bunları neşr ederek Türk milletine okutmak ve Türk evlâdına tedris eylemek maksadıyla Türkçe olarak yazmıştım. İlim ve irfan sahasında çalışmak davasında bulunurken yegâne gâyem Türk milletine, bilhassa onun büyük ve eski medeniyetini öğrenme işinde faydalı olabilmektir. Memlekette, mümkünse Ankara'da bana münâsib bir vazife vermenizi ve millî kültürümüz sahasında vatan evlâdları arasında çalıştırmanızı rica ederim.

Zeki Velidî Togan

Göttingen 1 Mayıs 1939
İlâveler: Üç tane diploma kopyesi.

Zeki Velidî'nin bu istidası, işleme konulmuş, nihâyet kendisi İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Tarihi Profesörlüğüne tâyin edilmiştir. Onun göreve başlama tarihi 1 Eylül 1939 tarihidir. Kendisi de, savaşın başladığı gün, Almanya'dan hareket ettiğini ifâde eder.

Zeki Velidî'nin yeniden vazifeye gelişi, birkaç yönlü önemi haizdir. Avrupa'daki Alman üstünlüğü ve bu üstünlüğün devamı ihtimâli bu yıllarda hayli güçlüdür. Alman etkinliği, ve ona karşılık Sovyetler Birliği'nin zayıf düşebileceği ihtimâli, bu yıllarda İsmet İnönü'nün zihninde, bir ihtimal olarak Zeki Velidî'den de istifâde edilebileceğini doğurmuştur. Çünkü, o yıllarda olduğu gibi, sonraki yıllarda da sanki Zeki Velidî ile Alman siyâseti içiçe imiş gibi bir hava yayılmıştır. Oysa herşeyde öncelikle Türk'ü esas alan bir kişinin Alman menfaati için çalışması söz konusu olamaz. Gerçi Almanya'da uzun yıllar bulunması, onun Almanlarla anlaşabileceğini veyâ

birbirlerinin durumlarını anlamış olması gerektiğini akla getiriyor. Özellikle askerlerin, bütün ihtimâlleri göz önüne alarak hazırlıklı olmaları gerektiğinden, bu konuda hükûmeti tazyik etmiş olmaları da muhtemeldir. Hatta bu tazyikin, etkili bir elden bizzat Mareşal Fevzi Çakmak'dan geldiği de tahmin edilebilir.

Zeki Velidî, yeniden İstanbul'a gelerek göreve başladı. Ancak bu tâyin yukardan olduğundan Edebiyat Fakültesi, başta Dekanı H. Ongunsu teslim edilmiş ilmine karşı, birşey de denememektedir. Onu vaktiyle "cehâletle" suçlayanlar, şimdilik bir köşeye sinmiş gibidirler. Zeki Velidî, dersleri, yeni telifleri ve çıkmaya başlayan İslâm Ansiklopedisi'ne makaleleri ile kesif bir ilmî faaliyetin içindedir.

Zeki Velidî Togan'da bugünlerdeki bir değişiklik, yeniden evlenmesidir. O Nogaylardan, Yedisan'dan Ömer Ungar Ağa'nın kızı, Bükreş Üniversitesi'nde Tarih Bölümünden mezun olup, İstanbul'a doktora için gelen Nazmiye U. Hanım ile evlenmiştir: 12.4.1940. Eşi, kendisine bundan sonra, bütün mesâisinde yardımcı olacaktır. İki evlâdı, bir kızı (İsenbike) ile bir oğlu (Sübidey) olmuştur.

Bu yıllardaki ilmî faaliyeti arasında Ali Şir Nevâî'nin basımı gelmektedir. Aynı şekilde Tarih Metodbilgisi ile Umumî Türk Tarihine Methal kitapları da basılmaya başlandı. Daha önce Mısır'da Arap harfleriyle Türkçe olarak basımına başlanan, Bugünkü Türkistan ve Yakın Mazisi adlı eser de, 1940'da, devrin Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak'ın ilgisi ile tamamlanmıştı. Edebiyat Fakültesi yayınları arasında, 1942'de bu eserin, biraz kısaltılan Türk harfleriyle basımı da bitti. Ancak bütün bu faaliyetin sonu 1944'e rastladığından olumlu bir sonuca gitmek mümkün olamadı.

1939'da, devrin Dışişleri Bakanı Şükrü Saracoğlu'nun istiskâle benzer şekilde karşılandığı Rusya'dan dönüşü, Türk-Sovyet münâsebetlerini etkilemişti. Özellikle Alman-Rus savaşının Almanlar lehine gelişmesi sırasında, Zeki Velidî de

birçok Almanya seyâhâti yaptı. O bütün seyahatlerinde Dışişleri ile gerekli makamlara bilgi veriyordu. Almanların dâveti ile yapılan bu seyâhâtlerden birisinde kaldığı otel odasında, eşyalarının aranmış olması, Almanların da kendisinden kuşkulandıklarını gösteriyor. Nitekim o, bazı önemli ve gizli evrakını, Berlin Sefiri Saffet Arıkan vasıtasıyla Türkiye'ye getirecektir. Almanların, esir düşen Türk asıllı Sovyet askerlerine karşı tutumları, Zeki Velidî'ye, daha 1943'lerde Almanların savaşı kaybedecekleri kanaatini vermişti.

1942'de zirveye ulaşan 1943'de devam eden Türkçü neşriyat, devrin siyâsî havası ile yakından ilgilidir. Ancak 1943'den sonra Almanya duraklamış, hatta gerilemeye başlamıştır. Böylece çevremizdeki denge de bir anda alt üst oldu. Şimdiye kadar Sovyet düşmanlarına ses etmeyen, Türkçü yayınları destekleyenler, Sovyetlerin gelecekteki üstünlüğüne şimdiden hazırlıklı olmak için sola yanaşmaya başladılar. Önceki yıllarda her ikisini ustalıkla idare edenler, artık açıkça Sovyetlere aykırı hiçbir siyâsete imkân vermemeye niyetli idiler.

Daha 1938-39'larda dengeyi kollayan yönetim, özellikle Millî Eğitim, Sovyet üstünlüğünden kolayca etkilendi. Gerçi bir Sovyet müdâhalesine imkân vermemek için, Sovyetlere aleyhdar faaliyeti durdurmak zaruret gibiydi. Fakat bu faaliyeti durdurmak nasıl gerçekleşecekti?

b. 1944 Olayı:

1944 yılı başlarında, uzun yıllar Türk ordusunda Genelkurmay Başkanlığı yapan Mareşal Fevzi Çakmak, emekliye ayrıldı. Yerine gelen Kâzım Orbay, gerçi muktedir bir askerdi; fakat İ. İnönü'nün sözünden çıkamazdı. Daha önce dediğimiz gibi, Millî Eğitim'de Sovyet yanlılarına gösterilen müsamaha da tepki uyandırıyordu. Nitekim H. Nihâl Atsız'ın Başvekil Şükrü Saracoğlu'na yazdığı açık mektuplarda bu durum belirtilmişti. Bu mektuplarla ilgili olarak bir hakâret davası 3 Mayıs 1944 günü Ankara'da görülecekti. O gün,

Ankara gençliğinin, Komünizm faaliyetine karşı yaptığı gösteri, uzun yıllar böylesine gösteri olmayan Ankara'da derin heyecan yarattı. Bu olay birkaç yönlü ihtimâli ardından sürüklüyordu.

a. Hoşnutsuzluk içinde emekli edilen Fevzi Paşa, bazı hareketlere girişmiş olabilirdi.

b. Alman taraftarları, Sovyetlerle aramızı açmak için bu gösteriyi çıkarmış olabilirdi.

c. Doğrudan hükûmete yönelik bir ayaklanma ve gizli hareket söz konusu olabilirdi.

Şimdiye kadar yazılan ve söylenenler, 3 Mayıs 1944 olayı ile İsmet İnönü'nün 19 Mayıs 1944 nutku arasında geçen zamanda yukarıdaki ihtimallerden üçüncüsünün, ilkiyle birleştirilip Çankaya'nın etkilendiğini gösteriyor. Nitekim H. N. Atsız'ın kanaati de odur. "Irkçılık ve Turancılık" adıyla anılacak olan bu hareket, hükûmeti devirmeye yönelik bir hareket biçiminde geliştirildi. Çünkü herkes biliyordu ki, ülkede sadece Mareşal Fevzi Çakmak'ın içinde bulunduğu bir darbe geçerli olabilirdi; O da bu darbede desteğini Zeki Velidî Togan aracılığı ile Türkçülerden bulabilecekti. Daha başka bir ihtimâl Sovyetlerin Türkiye'ye karşı bir hareketine imkân ve fırsat verilmemek için bu olayın vesile yapıldığıdır.

Neticede, özellikle Ankara valisi N. Tandoğan, M. Eğitim Bakanı Hasan A. Yücel ve F. R. Atay'ın etkilemesi ile geniş bir "Milliyetçi" tevkifâtına girişilmek istendi. Suçlama "milliyetçilik" olarak çok önemliydi; ancak öğreniyoruz ki, devrin Cumhuriyet Halk Partisi genel sekreteri Memduh Şevket Esendal, tefkiflerin büyük boyutlara ulaşmasına engel olmuştur. Olayı Sâmed Ağaoğlu'ndan takib edelim:

"Memduh Şevket Esendal'ın Cumhuriyet Halk Partisi'nin Umumî kâtipliğinden kalacak tek hayırlı hatıra pek az kimsenin bildiği şu hadisedir:

Nihâl Atsız'ın yazılarıyla başlayan "19 Mayıs .Tevkifleri" tam terör hâlini almak manzarasını gösterdi. Devrin hâkimleri

"bu insanların asıl gayeleri bizi devirmektir" diyerek uzaktan yakından milliyetçi tanınmış herkesin hapislere atılmasını istedikleri gün karşılarına çıktı. "Ben de milliyetçiyim, kararınız bu ise önce beni tevkif ediniz" dedi. Onun derviş tabiatından, mistik kafasından, tecrübelerle pişmiş aldırış etmemezliğinden bu hareketi beklemiyenler önce şaşırdılar, sonra da neticeleri yalnız memleket için değil, şahısları için de çok fena olabilecek kararlarından vazgeçtiler"([1]).

Zeki Velidî Togan, 15 Mayıs 1944 tarihinde, kendi deyimiyle "Turancılık nâmına Türkiye'de Sovyetler aleyhinde harekette bulunmak" ithamiyle tevkif edildi. Suçlama Türkiye'nin komşularıyla ilişkilerini ve iç düzeni bozmak biçiminde hulasa edilebilirdi. Neticede Bir Numaralı Sıkıyönetim mahkemesince "hükûmeti devirmeye teşebbüs" suçundan 10 yıl hapse mahkûm edildi. Ancak Askerî Yargıtay (Başkanı Org. Ali Fuad Erden) kararı esastan bozduğu gibi, sanıkların derhal salıverilmesini istedi. Mahkemeleri de İki Numaralı Sıkıyönetim Mahkemesince görülecekti. Bunun üzerine Zeki Velidî Togan, 1945 Ekim ayında tahliye edildi; on beş ay kadar hapishânede kalmıştı.

Bu süre içinde Zeki Velidî Togan'ı en çok üzen olay, imza örneği alıyoruz diye, boş bir kâğıt imzalatılarak, üzerini istedikleri gibi doldurmakla tehdid edilmesidir. Onun dışında, iki gün aç kalması hariç, maddî bir tazyik görmemiştir. Bir de hapishânede çok fazla bitlenmişlerdir. Zeki Velidî öldürdüğü bitleri duvara muntazaman dizmiş, ve 318 bit saymıştır. Bir gün bunu gören idare hemen duvarı badana ettirmiş, sağlık tedbirini artırmıştır.

İki numaralı mahkemede, 31 Mart 1947'de zorla isnad edilmeye çalışılan hükûmet darbesi suçunun hiçbir asıl ve esasa dayanmadığı ilân edilerek beraat ettiler. Kararnâmede Rusya ve Türkiye'deki faaliyeti ve ilmî mesâisi takdirle ilâve edilmiştir. Kararın okunması tamamlandığında Askerî mah-

---

1 Samed Ağaoğlu, *Babamın Arkadaşları*, 3. baskı, İstanbul 1969, s. 116: Kurban Başvekil kısmında.

keme hâkimi "yanlış isnadlar neticesinde üç seneden beri çekdiklerini" üzüntü ile belirtmiştir.

Karar bir süre sonra Askerî yargıtay tarafından da tasdik edilerek kesinleşmiştir.

Genellikle "beraat" kararında dünyanın değişen şartlarının etkili olduğu kabul edilir. Çünkü 1945'den sonra Sovyetlerle ilişkiler yine sertleşmiş, Sovyetler Doğu Anadolu ve Boğazlardan yeni isteklerde bulunmuşlardır. Ancak bu hususda Türk Askerî Yargıtay'ı da etkili olmuştur. Onun kararı, devrin yetkililerince beğenilmemiş, Ali Fuad Erden Paşa emekliye ayrılmıştır.

"Irkçılık ve Turancılık" da denilen 1944 olayı, beraatla sonuçlanmasına rağmen, İ. İnönü'nün 19 Mayıs nutkundaki sözleri, kesin hükümmüş gibi sonraki yıllarda da etkili olmaya devam etmiştir. Bu yönüyle 1950'deki iktidar değişmesi, Zeki Velidî ve arkadaşları için hakikî bir beraat sayılmıştır.

Zeki Velidî Togan, Üniversitedeki görevine ancak 27 Temmuz 1948 tarihinde dönebildi. Bu arada bir hayli maddî kaybı da oldu ki, bunları 1951'de yazdığı bir "Açık Mektup"da bulmak mümkündür (Bk. Ekler). 4 yıl 8 ay süren, hapis ve mahkeme dönemi hayatı sırasında çok güç ve sıkıntılı günler yaşamıştır. Var olduğu sanılan zengin dostlarından yeterli yardım gelmediği gibi, zaten kendi haysiyetleri de menşei bilinmeyen paraları kabule imkân vermezdi. Hapishânede düzenlediği Umumî Türk Tarihine Giriş adlı eserini, dostları ve Hak Yayınevi'nin yardımıyla bastırdı: 1946. Sonraki aylarda geçimi için bu eser katkıda bulundu.

Geçim sıkıntısını bu yıllarda çeşitli yerlere iletti. Ancak olumlu bir yankı bulamadı. Hamdullah Suphi Tanrıöver vasıtasıyla İsmet İnönü'ye kadar durumunu bildirdi. İnönü "Belleten"de makaleler yazıp telif ücretiyle geçinsin" diye cevap vermiş. Bunun üzerine Belleten'e bazı yazılar gönderdi; lâkin onlar içinde sadece birisi "İbn al-Fakih'in Türklere Ait Haberleri" yayınlanmıştır.

Zeki Velidî'nin yeniden göreve döndüğü 1948 senesi, Türkiye'nin yakınçağı için bir dönüm noktasıdır. Cumhuriyetin 25. yılı olan 1948, birçok yönleriyle 1950 için de hazırlık gibidir. Nitekim eski talebesi Tahsin Banguoğlu Maarif Vekili olunca birçok bakımdan rahatlamıştır. Nitekim onun devrinde İstanbul Üniversitesi İslâm Araştırmaları Enstitüsü'ne birçok kadro verilmiştir.

7. *Zeki Velidî Togan'ın ikbal dönemi: 1948-1970*

1932'de Tarih Kurumu olayı, 1944 Irkçılık-Turancılık hadiseleri büyük ilim adamı Zeki Velidî için, beklenmeyen ve arzu edilmeyen olaylar idi. Bunlar kendisinin ilim yolundaki gayretlerine seneler ölçüsünde engel teşkil etmiştir. Bu defa 1948'de yeniden Üniversiteye dönüşü, onun en itibarlı dönemini başlatmıştır. 1932'deki gibi "cahil" veya 1944'deki gibi siyâsî hareketlerin içinde olmak ithamları yoktur bu dönemde.

Zeki Velidî, bu yeni dönemde öncelikle *Tarihte Usul* adlı eserinin yayımı ile meşgul oldu. Basımı 1950 mayısında tamamlanan bu eserin önsözü, 14 Mayıs 1950'deki büyük iktidar değişmesi sırasında yazılmış ve bu yönüyle de tarih araştırıcılarınca önemle yâd edilmiştir. *Tarihte Usul* adlı eseri, onun tarihe bakışını ve fikir alanındaki temâyüllerini açık olarak ortaya koymaktadır. Eskiyen basım tarihine rağmen, yerine hâlâ bir yenisi konamamıştır.

Zeki Velidî Togan'ın, 1948-1970 yılları arasındaki 22 yıllık en verimli dönemi, birkaç önemli kısımda görmek yararlı olacaktır.

a. Yeni Enstitü ve araştırma birimleri kurmak çabaları: İslâm Tetkikleri Enstitüsü, Umumî Türk ve Asya Tarihi Enstitüsü

Zeki Velidî Togan, daha Türkiye'ye ikinci gelişinde, 26.XI.1939 tarihinde Edebiyat Fakültesi Dekanlığına, 8 sahifelik bir "Tarih Enstitüsü" projesi takdim etmişti. Bir sureti

Maarif Vekâleti'ne gönderilen bu yazıda, öncelikle ele alınması icab eden 300 kadar tez mevzuu da sayılmıştı. Lâkin o zamanki Dekan (Prof. H. Ongunsu) teklife olumsuz bakmış, seneler geçtiği halde Profesörler Kurulu gündemine almamıştır. Maarif Vekâleti Müsteşarı İhsan Sungu'nun Enstitüyü daha dar bir sahada çalışmak üzere tadil etmesi isteğine uyarak yaptığı Umumî Türk Tarihi Enstitüsü teklifi de, aynı dekan tarafından gündeme alınmadı.

1948'de yeniden Üniversite'ye dönen Zeki Velidî, 19.VI.1949 tarihinde, Umumî Türk ve Asya Tarihi Enstitüsü, "İslam Tetkikleri Enstitüsü ve Rus Filolojileri Enstitüsü için tekliflerini yine fakülte dekanlığına sundu. Umumî Türk Tarihi Enstitüsü projesi Profesörler Kurulunda konuşulurken eski dekan "bu hükûmet içinde hükûmet kurmak demektir" diyerek toplantıyı terketmiştir. Kurul nihâyet bu Enstitünün nizamnâmesini kabul etmiş, fakat Senato'ya geç sevketmiş, orada ise yıllardır ele alınmamıştır. Senato, nihâyet 3 Ocak 1957'deki toplantısında, Tarih bölümü için geniş bir Enstitü gerektiği yolunda kararı ile teklifi Fakülteye iâde etmiştir. Zeki Velidî, "çünkü der, iki senato üyesi tarihçi profesör arkadaşım da bu işin karşısında idi". Oysa 1950'lerden itibâren Rektörler şahsen, bu Enstitü için ilgi göstermişlerdi.

Zeki Velidî Togan'ın teklif ettiği Enstitülerden İslâm Tetkikleri Enstitüsü ise kabul edildi. 1953'den beri Zeki Velidî Togan, bu enstitünün müdürlüğünü yapmıştır. O bu konuda *Hatıralar*'ında açıkça şöyle yazmaktadır.

> "İslâmî bilgim kısır olmasına rağmen İslâm Tarihini, kültürünü, tarihî coğrafyasını, muhtelif devirlerin iktisâdî vaziyetini iyi bildiğim için 1935-39 senelerinde Almanya'da Bonn ve Göttingen Üniversitelerinde "İslâm ilimleri" profesörlüğünü ve İstanbul Üniversitesi'nde kendi mesâimle kurulmuş olan "İslam Araştırmaları Enstitüsü" müdürlüğünü yaptım. Asıl ihtisasım Türk tarihi olduğu ve çalışmalarımı ona hasretmek istediğim için ben İstanbul'da İslam Araştırmaları Enstitüsünün müdürlüğünü 1953'de ancak altı ay için kabul etmiş idiysem de hâlâ bir münâsib müdür ve profesör çıkmadı.

Herhalde benim bu Enstitü'de müdürlük yapmam Türkiye'de İslâm ilimlerinin son zamanlarda çok geri kaldığını gösteren bir emaredir (s. 64-65).

İslâm Araştırmaları Enstitüsü uzun yıllar tek asistan ile idare etmiştir (Sonradan Prof. Dr. olan Fuat Sezgin, keza Prof. Dr. Salih Tuğ).

Zeki Velidî Togan, Enstitü ile birlikte ders verecek bir kürsü kurulması için de teşebbüse geçmiştir. O bu kürsü için Prof. Muhammed Hamidullah'ı istiyordu. 26 Mayıs 1953'de Fakülte Profesörler Kurulunun kabul ettiği "İslam İlimleri ve Medeniyeti Kürsüsü'nü Senato 1956'da, gerekçesinin daha açık yazılması gerekçesiyle geri çevirmiştir. 1961'den sonraki yeni girişimde, Fakülte Kurulunca 29 Ocak 1963'de kabul edilen kürsü, Senato'nun 9 Ocak 1964 tarihli toplantısında uygun görülmeyerek reddedilmiştir.

Zeki Velidî Togan, İslâmiyetin bir ilim olarak incelenmesi için de çoklarının korktuğu ve çekindiği devirlerde mücadele etmiştir. O bu yönü ile, vaktiyle İslâmı silahlı mücadele ettiği gibi, şimdilerde kalemle mücâdele eden bir mücâhiddir.

Zeki Velidî Togan'ın Türkiye'deki tarih araştırmalarının müesseseleştirmek yolundaki faaliyetinin başarısızlığı birçok yönden önemlidir. Çünkü kurumlaşan bir ilmî araştırma yolu, çok daha verimli ve semereli olacaktır. Bunun başarısızlık sebepleri üzerinde kendisi de durmuştur. Fakat biz onların yanında şu hususları da dikkatden uzak tutmak gerektiği kanaatindeyiz:

1. Tarih ilmini ciddiye almayan, ilmî araştırmaya değer vermeyip, asıl, gününü gün etmek isteyen zihniyetteki insanların karşı koyması. Çünkü bu takdirde, daha çok çalışmak icab edecekdir. Eser yazan ve iş yapanlar daha öne geçecektir. Halbuki olağan şartlarda, zamana uyan, etkili ve yetkili kişilere hoş görünenler öne geçip güç ve nüfuz kazanabiliyorlardı. Bu durum, sadece 1940 ve ya 50'li yıllarda değil, etkisi kısmen azalmış olmakla birlikte hâlâ da devam eder.

2. Zeki Velidî Togan'ın ülkemizdeki iş bitirme usullerini bilmemesi, gerektiğinde küçük bir memurun etkisini küçümsemesi; veyâ bazı işlerin dürtüklemesiz kendiliğinden olacağını zannetmesi. Zeki Velidî ülkemizin iş bitirme usullerini hayatının sonlarına doğru öğrenmiş, ancak başarılı olmasına ömrü vefa etmemiştir.

3. Tarih Kurumu mensupları, kendilerine rakib bir müesseseye hiçbir zaman müsaade etmediler. Nitekim İstanbul Üniversitesi tarih hocalarının çoğunluğu Tarih Kurumu üyesi idiler. Buna bir de, Zeki Velidî'yi Moğollara değer veren, "akvâm-ı vahşiye" ile Türkleri akraba görmek istemiyenlerin muhalefeti eklenmelidir.

4. Zeki Velidî'de, hiçbir tarihçide olmayan bir dünya şöhreti vardı. Onun şöhreti, yurt dışında zaten etkili idi. Ülke içinde ise, eline bir de "Enstitü" gibi para ve idari imkânı olan bir kurum vermek istenmemiştir.

Neticede böyle bir Enstitü kurulamamış, kaybeden sadece Türk ilmi olmuştur. Gerçi bu Enstitü kurulsa idi, Zeki Velidî Togan'ın arzuladığı esaslarda devam etmesi şüphelidir. Lâkin ne olursa olsun, ferdî ilmî çalışmalar yerine kurumlaşmış ilmî çalışmalara geçilebilecek idi. Zeki Velidî'nin 1957'de kurduğu Türk Şarkiyat Derneği de benzer akıbete uğramıştır.

b. 22. Müsteşrikler Kongresi: 1951

Zeki Velidî Togan'ın adını, dünyaya duyuran, ona devrinin en büyük Türk tarihçisi dedirten olay, Milletlerarası 22. Müsteşrikler Kongresi başkanlığını yapmasıdır.

İlki 1873 yılında Paris'de yapılan Müsteşrikler Kongresi, dünyanın, Doğu ülkeleri ilimleriyle (dil, edebiyat, kültür, tarih ve diğer hususlar) uğraşan bilginlerini bir araya getiren en önemli milletlerarası kongrelerden birbirisidir. XXI. Müsteşrikler Kongresi Paris'te toplanmış ve burada, bir sonraki kongrenin Türkiye'de yapılması kararlaştırılmıştır. 1932 Tarih

Kongresi'ndeki hadiseler ile, Türkiye'de böylesine geniş bir kongre yapılmamış olması, başarısı konusunda şüpheler uyandırıyordu.

1950'de iktidar değişikliği, özellikle Müsteşrikler âleminde tanınmış bir isim olan Prof. Fuad Köprülü'nün, yeni kurulan hükûmette Dışişleri Bakanı oluşu, Kongre için olumlu işâret sayılabilirdi. Nitekim İstanbul Üniversitesi Rektörü Prof. Ö. C. Sarç, Zeki Velidî Togan'ı, "Kongre Başkanı" olarak seçtiğini bildirdi. Zeki Velidî Togan da, birkaç komite tertipledi ki, Himâye Komitesi, Cumhurbaşkanı C. Bayar başta, devrin öteki etkili siyâsîlerinden oluşuyordu. 26 Kişilik Danışma Kurulu yanında asıl işleri 9 kişilik bir tertib ve icra komitesi yürütecekti ki, bu komite 21 Kasım 1950'de teşekkül edebilmiştir. Bununla birlikte, kongre hazırlıkları süratle ilerledi.

22 Müsteşrikler Kongresi, 15 Eylül 1951'de, İÜ Fen Fakültesi Konferans salonunda, saat 14'te Tertip ve İcra komitesi başkanı ve Kongre Reisi Prof. Dr. Zeki Velidî Togan açış konuşması ile çalışmalarına başladı. Böylesine bir kongrede başkanlık yapmak, Zeki Velidî Togan'ın geçen hayatındaki 1932 ve 1944 acı hadiselerini de silmiştir. Daha sonra TC Hükûmeti adına Dışişleri Bakanı Prof. Fuad Köprülü konuşmasını yaparak, misâfirleri selamladı.

38 ülkeden 524 kişinin aza olarak katıldığı kongre, 15 seksiyon hâlinde çalışmalarını sürdürmüştür. Bu seksiyonlar şunlardır:

1. Eski Şark
2. Eski Anadolu: 2 kol
3. Sâmî Diller Araştırmaları
4. İslam Araştırmaları: 4 kol
5. Uzak Doğu: 2 kol
6. Orta Doğu
7. Türkoloji: 3 kol
8. Hindoloji

9. İran Araştırmaları
10. Hıristiyan Şark
11. Ahd-i Atik Araştırmaları
12. Afrika Kavimleri Araştırmaları
13. Eski Mısır
14. Bizans-İslâm Münâsebetleri
15. İslâm Sanatı: 2 kol

Kongreye kabul edilen tebliğ sayısı 358 olmakla birlikte 274'ü okunabildi. 27 Tebliğ daha sonra Kongre kitabına dahil edilmiş, 56'sı ise çıkarılmıştır.

Kongre'nin en önemli kararlarından birisi, "Türk Dil ve Kültür Tarihine Dair El-Kitabı (Grundriss)" vücuda getirmek yolunda olmuştur. Sonradan diğer adıyla *Fundamenta* olarak tanınacak olan bu eser için 9 kişilik bir komite seçildi. Reis Prof. J. Deny, Sekreter Unesco'dan Prof. H. Scheel olup, Prof. Z. V. Togan, Prof. F. İz ve Prof. Ş. Altundağ da üye oldular. Ancak son üyeler daha sonra faaliyete pek katılmayacaklardır.

c. Fundamenta Meselesi

Zeki Velidî Togan'ın 1951 Müsteşrikler Kongresinde yayını için karar aldırdığı *Türk Dili ve Kültürü Temel Kitabı,* Türklük araştırmalarına çok büyük bir katkı sağlıyacaktı. Çünkü böylece dağınık makaleler veyâ kitaplarda yer alan bilgiler, bir esas içerisinde derlenip toplanacak, bir temel oluşturacaktı. O bunun için hazırlıklara, severek ve isteyerek katılmıştır.

Neticede ilk cilt, Türk Dili Temel Kitabı olarak *Philologiae Turcica Fundamenta* 1959 senesinde yayınlandı. Bu ciltde Türk dili ve öteki lehçeleri ile ilgili araştırmalar bir araya getirilmiştir. Ancak Fundamenta idaresinde, önce J. Deny'nin, daha sonra Danimarkalı K. Gröönbech'ın ölümüyle bazı değişiklikler başlamıştı. Türkiye'den aşırı sol faaliyetleri sebebiyle Ankara Üniversitesi'nden atılan Pertev N. Boratay, komiteye önce dizin yapmak üzere girmiş, nitekim ilk cildin

dizinini yapmıştır. Bir süre sonra Prof. J. Deny'nin doçenti olan Prof. L. Bazin idareyi fiili olarak ele aldı. Bu zatın, Fransız Komünist Partisi ile ilişkisi vardı. Dolayısıyla, Fundamenta'da yer alan makaleler üzerinde tasarrufda bulunabilecektir.

Fundamenta'nın ikinci cildi Türk Edebiyatı cildi idi. Ancak bu ciltte, *Kazak Edebiyatı* kısmını yazan Prof. Zeki Velidî Togan'ın makalesi önemli ölçüde değiştirildi. Aynı şekilde *Kazan Türkleri Edebiyatı* makalesi de (A. Battal Taymas'ın), bir deyişle sansüre uğradı. Bunu yapanlar Bazin ve Boratav ikilisi olup, şüphesiz aynı zamanda Sovyet bakış açısına uygunluğu da sağlamak istiyorlardı. Bu durumu, Zeki Velidî Togan eskiden beri sezmiş, komiteye Boratav'ın görevlendirilmemesini istemiştir. Lâkin sözleri kaale alınmadığı gibi, hazırlanacak 3. Tarih cildinin taslağı da, Prof. Zeki Velidî'nin, öteki Türk meslekdaşlarıyla hazırladığı şekilde değil, Prof. Bazin'in hazırladığı biçimiyle kabul edildi. Bunun üzerine Zeki Velidî Togan, Fundamenta komitesinden istifâ ederek, durumu açıklayan makaleler yazdı. Hatta "Kazan Türk Edebiyatı" adlı makalenin kendisinin sayılmayacağını da belirtti. Makalenin tam şeklini ayrıca yayınladı.

Zeki Velidî'yi Fundamenta idaresinden koparan en önemli husus, Türk kültürüne olumsuz bakmalarıdır. Çokları Türk kültürü diye bir şey tanımadıklarından, Fundamenta idaresi de kültürle ilgili bahislere temasdan kaçınmıştır. Oysa, günümüz ilminde *kültür* herşeyden önce gelmektedir. Hem burada sözü edilen *kültür*, almancadaki gibi medeniyeti de içine alan geniş bir anlamdadır.

Zeki Velidî'nin mücâdelesi, bir bakıma etkili de oldu. Fundamenta yönetiminin, makalelere müdâhalesi, bilim âleminde tepki ile karşılandı. Aradan bu kadar sene geçmesine rağmen, planları daha 1960'larda belirlenen Tarih cildi çıkamadı. Ancak Türk tarihi ile ilgili olarak temel kitabın, Türk görüşü yerine başka görüşler etkisinde çıkmak ihtimâli, Zeki Velidî Togan'ı yepyeni bir girişime götürdü. Bu ise onun

hayatının son zamanlarında hep meşgul olduğu *Türk Kültürü El-Kitabı*'nın yazılmasıdır.

ç. Türk Kültür El-Kitabı

Fundamenta tartışmaları sırasında, 1962'de Ankara'da, hükûmetin bilgi ve desteğiyle Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü kurulmuştu. Ancak bu Enstitü de Zeki Velidî'nin eski siyâsî hasımları Kazanlı ilim adamları (R.R. Arat, A. Temir v.s.) etkin durumda olduklarından Zeki Velidî Togan bu Enstitüye üye dahi olamadı. Oysa sonradan yapılabilecek bazı işlerin, çok daha verimli ve etkili bir biçimde görülmesi mümkün olabilecekti.

Fundamenta meselesinin Türklük için tehlikeli bir hâl olması üzerine, Zeki Velidî Togan, meseleyi 1964'de Delhi'de toplanan 26. Milletlerarası Müsteşrikler Kongresi'ne götürdü. Milletlerarasındaki büyük ünü ve nüfuzu ile Türk kültürünün filoloji mefhumu dışında kalan bütün sahalarını ihtiva eden 9 ciltlik *Türk Kültürü El-Kitabı* çıkması kararını aldırdı. Bunu hazırlamak ve yayınlamak için Türk, Avrupalı, Amerikah ve Asyalı bilginlerden müteşekkil, merkez İstanbul olmak üzere bir Milletlerarası komite kurmuştur. Bu komitenin üyeleri şunlardı: Prof. A. Aziz (Karaçi), Prof. Czegledy (Budapeşte), Bn. Emel Esin (İstanbul), Prof. Ettinghausen (Vashington), Prof. Z.F. Fındıkoğlu (İstanbul), Prof. Halasi-Kun (New York), Prof. H. Inalcık (Ankara), Prof. K. Jahn (Utrecht), Prof. Masao Mori (Tokyo) ve Prof. Zeki Velidî Togan.

Heyet Prof. Z. V. Togan'ı tahrir heyeti başkanı olarak seçti ve her cild için bir "nâşir = editör" seçti. Bunlar ve mevzular şöyledir:

I. Cilt	: Türk Kültürüne Giriş	: Prof. Z.V. Togan
II. Cilt	: Sanat Tarihi	: Prof. R. Ettinghausen
III. Cilt	: İktisâdî Hayat	: Prof. S. Ülgener
IV. Cilt	: İçtimâî Hayat	: Prof. Z.F. Fındıkoğlu
V. Cilt	: Hukuk	: Prof. H. İnalcık
VI. Cilt	: Etnografya	: Prof. L. Rasony-

		A. İnan - H.Z. Koşay
VII. Cilt	: İlmî Hayat	: Prof. H. Dilgan
VIII. Cilt	: Edebiyat	: Prof. F. İz
IX. Cilt	: Türkler tarafından kabul edilen dinler	: Prof. O. Turan
X. Cilt	: Dünya Edebiyatında Türkler	: Prof. Z. V. Togan

Türk Kültürü El-Kitabı ile, Dr. Emel Esin gerçekten ihlasla meşgul olmuştur. Ancak TC Milli Eğitim Bakanlığı, komitenin yayınlarının Millî Eğitim Bakanlığı Basımevi'nde basılmasını teminden gayri bir yardım yapamamıştı. Oysa büro ve öteki hizmetler için bir miktar para da gerekli idi.

Türk Kültürü El-Kitabı hazırlıklarını Prof. Zeki Velidî ve yakın yardımcıları E. Esin, Z.F. Fındikoğlu ve H. İnalcık'la hızla geliştirdi. Özellikle giriş cildinin mufassal bir plânı ile kimlere yazdırılacağı ortaya kondu ki, 1967'deki bu yayın, Zeki Velidî'nin girişiminin büyüklüğünü ve mükemmelliğini de göstermektedir. Ekler kısmında bu aynen verilmiştir.

Türk Kültürü El-Kitabı'nın Zeki Velidî'nin ölümüne kadarki neşriyatı sınırlı kalmıştır. Ancak ölümünden sonra, Emel Esin, kendisinin de meşgul olduğu sanat tarihi ile ilgili kısımları ayrı ciltler halinde bastırmıştır: Türk Kültürü El-Kitabı, Cilt: II, Kısım 1a İslâmiyetten Önceki Türk San'atı Hakkında Araştırmalar (İstanbul Millî Eğitim Basımevi, 1972 416s. + 532s. resimler.

Dr. Emel Esin'in 1987'deki ölümü ile Türk Kültürü El-Kitabı ile ilgili çalışmalar tamamen durmuştur denebilir.

d- Son yıllardaki hayatından önemli çizgiler

1. Türkistanlı göçmenlerin ülkemize getirilmesi: Zeki Velidî Türkistan'dan ayrılıp, Afganistan, Pakistan ve Arabistan'da dağınık duran Kazak Türklerinin ülkemize getirilmesi için ciddî mücâdele vermiştir. O yıllardaki nüfuzu ve etkisi ile bu konudaki çabaları olumlu netice vermiş, bu Türkler

ülkemize getirilerek Salihli, Konya ve Adana'ya yerleştirilmişlerdir.

2. Zeki Velidî Togan, 1951'den sonra dünyanın dört yanında konferanslar vermiş, araştırmalar yapmıştır. Bunlar arasında 1957'de Amerika, 1958'deki Pakistan'daki çalışmaları sayılabilir. Bunlardan gayri 1954'de İngiltere'de de kalmıştır.

3. Emeklilik meselesi: Zeki Velidî, 1955'de 65 yaşını doldurduğunda emekli olabilecek idi. Ancak Türkiye'de emekli sandığına tâbi görevi, 25 seneyi bulmuyordu. Hele 1944-48 arasındaki sürede tamamen boş geçmesi, onun gelecekteki emeklilik durumunu düşünmeye sevketmiştir. TC Büyük Millet Meclisi'ne dahi başvurmuş, ancak 44-48 arası için bir çare bulunamamıştır. Bunun üzerine, 1960'da 70 yaşında emekli olduğunda, 25 seneyi de dolduramıyacağından, eksik kalan bir sene için yaş tashihi yoluna gitti. Bu şekilde doğum tarihi 1891 olunca, 1961'e kadar çalışabilecek, dolayısı ile 25 emekli yılını dolduracaktı. Ancak 27 Mayıs 1960 olayı ile Üniversiteler kanunu yenilendiği için Zeki Velidî, yaşı daha da ilerlediği halde çalışmaya devam etmiştir.

4. Zeki Velidî, hayatının son senelerinde bir yaşlılık hastalığı olan idrarından şikâyetçi idi. Bunun için prostat ameliyatı gerekmiş, 15 Nisan 1970'de ameliyat olmuştur. Ameliyat önceleri iyi netice vermiş, Zeki Velidî, Oğuz Destanı üzerindeki çalışmalarına devam edebilmiştir.

Ancak bir süre sonra, hastalığı yeniden nüksetmiştir. Bu sırada Amerika'da olan her iki evlâdı da Türkiye'ye gelmiş bulunuyorlardı. Hastalığın daha da ilerlemiş olması, yeni müdâheleye imkân vermemiş, nihâyet 26 Temmuz 1970 günü, sabah altı sularında vefat etmiştir. Bu sırada, bu satırların yazarına da Oğuz Destanı'nı tamamlamam vaziyet edildiğinden, hocamın vefatından sonra tamamlayıp yayınlamış idim.

Cenâzesi iki gün sonra, 28 Temmuz 1970 günü, Bayezid Câmiinde kılman cenâze namazından sonra İstanbul Üniversitesi Merkez binasına getirildi. Burada Dekan Vekili ve Prof. İ. Kafesoğlu'ndan sonra Tuncer Baykara, talebesi ve asistanı olarak konuştu. Önceden hazırladığım metin olmasına rağmen, kısmen irticâlî bir konuşma yaptıktan sonra hocamı, Karacaahmet mezarlığında toprağa verdik.

Türk illerinden bir âlim varmış, gelip İstanbul'da ölmüş ve Karacaahmed'e defn edilmiş; Hocam bir gün, o zatın mezarını Karacaahmed'de çok aramasına rağmen bulamadığından söz etmişti. Oysa şimdi kendisi de orada yatmaktadır. Allah rahmet eylesin.

II. BÖLÜM: İLMİ VE FİKRÎ HAYATI

1- Fizik ve moral portresi:

Zeki Velidî Togan, orta boylu, sağlam yapılı bir insandır. Köy hayatından ve tabiat ortamından geldiği için tabiat aşıkı idi. Tabiat, onun şahsiyetinin en önemli yönlerinden birisini teşkil etmektedir.

Zeki Velidî'nin atalarının hayvan besleyen "yarı göçebeler" oluşu, onun hayvancılığa sevgisinin temeli sayılabilir. Evlerinde her zaman 5'ten az at bulunmuyordu. Yılkıları ve onların özellikle değişen mevsimlerde idaresi, Zeki Velidî'nin tabiat ortamıyla ilişkisini tanzim eden en önemli hususdur. Aynı zamanda ormanlar içindeki arı kovanları, buraya başı boş gezen arı sürülerinin yerleşmesinin bilinmesi onun at sırtından inmemesi demektir.

Zeki Velidî, özellikle kendisini bildiği çağlardan beri hayvanları çok sevmiştir. Kışın, medrese zamanında da hayvanları çok sevdiğinden otlarını verir, otlar arasındaki yabanî meyveleri yemeyi severmiş. «Hayvanlarımız yazın dağlarda iken ailemizin ılkı çobanlığını en çok ben yapardım. Ekin işini hiç sevmezdim, hayvanlar için ot biçmesi benim için bir zevk, fakat ekin biçmek bir azaptı» (Hatıralar, s. 30).

Kışın kayak ve avcılık onun çocukluğundan itibâren en sevdiği işlerdendir. Kışın kayaklarla yaptığı tavşan avcılığını Hatıralarında sık sık anlatır. Kayak sporunu her zaman sevmiş, sadece hayatının son senelerinde Uludağ'a yine gidip, ancak kaymayı bırakmıştır. Onun gençlik devresinde de severek meşgul olduğu bu türden idman ve hareketler, can arkadaşı İbrahim Kaçkınbay'ın ölümünden sonra yapmaz olmuştur.

At ile çocukluktan beri içiçe olduğundan at onun için tanıdık bir vasıta idi. Kendisi anlatır: Avusturya'da bir yarış

yerinde dolaşırken, birden çığlıklar duyar; boşanan bir at üzerine doğru gelmektedir. Zeki Velidî kaçmaz, at yanından geçerken, birden sıçrayıp biner ve bir süre sonra atı sakinleştirip yerine teslim eder. O zaman herkes bir profesörün bu becerisine şaşar kalır. Oysa Zeki Velidî, «benim için çok kolay bir işti» demiştir.

Sigaraya, Türkiye matbuatı etkisiyle genç yaşta başladığını yazar; ancak gerek çevredeki tepki, gerekse sonraki mücâdeleli yıllarında terketmiştir. Zaman zaman içtiği de olurdu. İçki ile de arası iyi değildir. Gerçi, vaktiyle kabuğunu kırmak için doyasıya sarhoş olduğunu da anlatır. Ancak daha sonra içinde olduğu ortam, içkiden soğutmuş, Prof. Katonov da tavsiyede bulunmuştu. Nitekim bu satırların yazarına da aynı tavsiyeyi yapacaktır.

Zeki Velidî Togan'ın en önemli hususiyeti, âdeta çelik gibi bir azim sahibi olmasıdır. Hiçbir şartta mücâdele etmekten çekinmez ve onu, kesin netice belli oluncaya kadar da terketmez. Bu onun daha küçüklüğünden beri mevcut olan vasfıdır ve ölümüne kadar da devam etmiştir.

Zeki Velidî Togan için hayat, bir çalışma ve uğraşı alanıdır. Her durumda ve şartta ilim için çalışmak da hayatın esasıdır. Hz. Peygamber'in «hiç ölmeyecekmiş gibi çalışın, yarın ölecekmiş gibi ibâdet edin» düstûruna pek güzel uyardı. Ancak, bir başka yerde de belirteceğimiz gibi buradaki "ibâdet", biraz değişiktir. Üzerinde durmak istediğimiz asıl özelliği, hastânede, ki burada vefat edecektir, zihnî takatinin müsâade ettiği zamana kadar ilmî çalışmalarından geri durmamıştır([1]).

Zeki Velidî, eğlenmeyi değil, fakat dinlenmeyi hiçbir zaman ihmal etmezdi. İnsan zihninin belirli bir takati olduğunun, bunu muhakkak zinde tutmak gerektiğini bilir, senede bir defa Uludağ'a giderek kayak yapar ve dinlenirdi.

1 T. Baykara, "Ord. Prof. Dr. Zeki Velidî Togan", Bizim Anadolu, 26 Temmuz 1971, "Ölümünün 1 Yılı Münâsebetiyle".

Hayatının son senelerinde kış aylarında Antalya'ya da gider olmuştur.

H. N. Atsız, Togan'ın ölümü vesilesiyle çıkardığı özel Ötüken sayısında şöyle yazar:

«Zeki Velidî Togan, Türkiye'ye geldiği zaman gülmesini bilmiyordu. Sonra bunu öğrendi ve hoş fıkralar da anlatmaya başladı. Bu yazımı bitirirken o fıkralardan birini buraya geçirmeden edemiyeceğim:

Doğum yeri olan Başkurdistan'da bir gece çok kımız içip sarhoş olmuş. Kımızla sarhoş olmanın güzel bir şey olduğunu ben de tecrübeyle biliyorum. Togan, evlerinin karşısında bulunan çeşmeden yüzüne su serperek ayılmak için çeşmeye doğru yürümüş. Gökte ay varmış.

Bundan sonrasını şöyle anlattı: «Tam çeşmeye yaklaştım. Bir de ne göreyim? Ay karşımda duruyor. Meğer sarhoşlukla sırtüstü düşmüşüm ama düştüğümün bile farkında olmadığım için ayı karşımda görmüşüm»([1]).

Zeki Velidî Togan, tutumlu ve dikkatli idi. Onun her zaman harcadıklarını yazdığını görünce, kimbilir kime karşı hesab verecek diye düşünmüşümdür. Tutumlu oluşu, çoğu zaman "cimri"lik gibi telakki ediliyordu. Çünkü etkisinde kaldığı Almanya'da herhalde, halk arasında "alaman usulü" diye geçen usul câri idi. Bu sebeple etrafa bol çay-kahve ısmarlamadığı söylenir. Ancak, çay kahve sohbetinin, ülkemizde ilmî çalışmaya nasıl sekte vurduğunu bilenler, bunu yadırgamasa gerektir.

Hayatının sonlarında ehliyet almak istemiştir. Ancak onun ilerlemiş yaşında ehliyet alıp araba kullanması kazaya ve ölümüne sebebiyet verir diye de dostları korkuyordu. Rivâyete göre İstanbul Emniyeti'ne tenbih edilmiş, hocaya ehliyet verilmemiştir. Bunun üzerine o ehliyetini, o sırada Kırzıoğlu'nun bulunduğu Adapazarı Arifiye'den almıştır.

---

1 "Zeki Velidî Togan" Tarihçiliği", Ötüken, Temmuz 1971, sayı: 7

Kendisi de rahmete karışan Cengiz Orhonlu anlatmıştı. Kadıköy yakası şoförleri, Zeki Velidî'nin geldiğini görünce "eyvah ihtiyar geliyor" diye sağa sola kaçışırlarmış. Bazı mübalağalı rivâyetler, şoförlerin arabalarını dahi bırakıp kaçıştığı yolundadır. Ancak hocam, araba kullanırken dikkatli idi ([1]).

Seyahatlerden dönüşünde en büyük iki merakı, defter ve sağlam ipler getirmek idi. İplerle paket etmesini pek iyi bilirdi. Defterler ise, onun çok yazdığının bir işâreti idi.

Hayatı muntazamdı. O "Batı Medeniyeti" denen büyük oluşumun zamanla ilgili gerçeğinin sırrına ermiş gibiydi. Bununla birlikte, muntazam hayatını, ara sıra dalgalandırmak da isterdi. Bir defasında Reşid Saffet Atabinen'e saat 16'da davetli imiş. Hocam 15.45'de gidince, Atabinen "Siz Şarklılar saat nedir bilmezsiniz" diye onu 15 dakika bekletmiştir. Bunu zamanla ilgili telâkkilerdeki ifrata misâl olarak anlatırdı.

Zeki Velidî'nin insan olarak belirlenmesinde, Jansky'nin şu yazdıkları önemli ve yeterlidir:

« Zeki Velidî, muhakkak ki büyük bir âlimdir, fakat aynı zamanda büyük bir insandır da. Daha pek büyümeden, çok sevdiği şirin köy hayatını uğruna terkettiğindenberi ilim, onun için tabiaten sahip olduğu bir meslek, varlığının feragat edilmez bir parçası idi ve onun için ilme hizmet, hiç silinmeyecek bir yazı ile alnına yazılmıştı...Bilgi denizinin derinliklerine ne kadar dalsa da, hayata bakışını ve onunla olan bağlarını kaybetmiyen bir insandır... O kibir bilmeyen ve başkalarına karşı kendini büyük görme hissi duymayan bir insandır... En nihayet şunu söyleyebiliriz ki, O, değişikliklerle dolu bir hayatın, daima yukarı doğru yükselmenin onu kökleşmiş ve filizlenmiş olduğu topraktan katiyen uzaklaştırmamış, yabancılaştırmamış olduğu bir insandır. O, aksine bütün bunlara rağmen, olduğu gibi kalmış ve köküne olan bağlılığını gururla

1 1966 yazında, Kütahya'dan İstanbul'a gelmiştik ki; arabayı bazen Sübidey kullanmıştır.

taşımıştır. O doğduğu toprakların, köyünün, yaylaların, dağların ve otlakların çocuğudur. Bu da onun en büyük tarafıdır.»

«Zeki Velidî Togan, büyük bir âlim, büyük bir insandır; fakat burada, yukardakilerle beraber bir üçüncü unsur, onun şahsiyetini tamamlar: O bir Türk'tür. Bu da onun ilmi faaliyetine hususî bir mânâ verir... Togan ile kelimenin tam anlamıyla bir Türk, Türk Tarihi'ni araştıran ve değerlendirenlerin en ön safına geçmiştir".

2. Hocalığı:

Zeki Velidî Togan, hem anne hem de baba tarafından, müderris bir aileden gelmektedir. Babası'nın medresesi olduğu gibi, anne-dedesi, özellikle dayısı da müderris idi. Böyle "öğretici" bir aile geleneği, Zeki Velidî'nin "hocalık" hususiyetinin de temeli olmuştur. Annesinin "muallime" veya "usta-bike" diye tanınması, onun "öğretici"lik hususiyetinin bir başka kökü idi.

Zeki Velidî, Hocalığa, 1906-7 ders yılında babasının medresesinde başlamıştır. Bir defasında babasının gözleri rahatsızlandığı, bir defasında da babası Hicaz'a gittiği için iki ders yılı hocalık etmiştir. Zeki Velidî'nin 1906-7'deki ilk hocalığı, kendisi için de önemli gayretleri vesile oldu. Çünkü O, geleneksel bilgilerin verildiği medreseye, çağının ilimini de sokmak istiyordu. Bunun için de bir yer küresi temin etmişti. Hatta, hamuru yapıştırıcı olarak kullanıp, büyük bir yer küresi yapmıştı. Bazı medrese mensupları arasında, hâlâ dünyanın düz olduğuna inananlar olduğu için Zeki Velidî, arz küresi üzerindeki dersleri ile dünya, ay ve güneşi doğru anlatmaya çalışmıştır.

Bir süre sonra, yer küresinin hamurunu, aç fareler yediklerinden, Zeki Velidî'nin küresi harab olmuştu. Bunun üzerine babası oğluna "arzın döndüğüne fareler bile inanmıyor demiş ve kıs kıs gülmüştür" (*Hatıralar*, s. 42).

Zeki Velidî, asıl hocalığa 1909-10 ders yılında Kazan'daki Kasımıye medresesinde başladı. Burada "Türk Tarihi ve Arap Edebiyatı Tarihi" muallimliğine tâyin edilmişti (s. 75). Böylece Zeki Velidî, hayatının sonuna kadar, bazı fasılalarla sürdüreceği hocalık = öğreticilik hayatına da başlamıştır. Bu hayatı 61 sene olmakla birlikte, arada bazı kesintiler olduğundan yarım yüzyılı aşkın bir süre diyebiliriz. Zaman zaman konferanslar vermesi (1923-24'de olduğu gibi) de onun öğreticilik faaliyetinin bir devamı sayılabilir.

Zeki Velidî, üniversitede hocalığa, İstanbul Üniversitesi'nde başlamış (1927), yine orada noktalamıştır (1970). 34 sene süren buradaki hocalığına ait bir kayıt, *T.C. Devlet Yıllığı*'na bulunmaktadır. Burada (İstanbul 1930, s. 118) Zeki Velidî Bey, İstanbul Darülfünunu, Edebiyat Fakültesi'nde Türk Tarihi Muallimidir. Bu devirde "Muallim" "Profesör" karşılığı kullanılmakta olup, "Müderris" de "Ordinaryus" mukabilidir.

Zeki Velidî'nin ilk döneminde, hâlen de sağ olan bazı talebeleri vardır. Türkiyat Enstitüsü dolayısıyla talebeleri arasında Orhan Şaik Gökyay ile Prof. Dr. Tahsin Banguoğlu sayılabilir.

Zeki Velidî Togan, 1939'da İstanbul Üniversitesi'nde ikinci dönem hocalığa başlamıştır. Onun bu dönemdeki talebeleri de hayli çoktur. Bunlar arasında kendileri de aynı zamanda tarihçi olan Prof. Adnan Erzi ile, Prof. Fahreddin Kırzıoğlu sayılabilir. Kırzıoğlu, aynı zamanda eserlerinin basımında kendisine yardımcı da olmuştur.

1948 sonrasındaki hocalığı, 1970'de noktalanmıştır. Kendisine 1960'dan beri önce gayriresmî, fakat 1963'den itibâren resmen T. Baykara da talebe olmuştur. Bu dönemdeki talebe leri pek çok olup, onunla ilgili hatıralar da hafızalarda hâlâ canlıdır.

Zeki Velidî, 1927-28 ders yılından, Cengiz Han'ı okuttuğu 1969-70 ders yılına kadar birçok dersler vermiştir. İlk

dönemde, Türk tarihine ait ihtisas mevzularını son sömestrelere bırakıp, ilk iki yılı tarihin ana çizgilerini göstermek için tahsis ettiğini söyler (*Giriş,* 1970 basımı, s. III). Bu yıllarda ayrıca "Türk İllerinin Tarihî Coğrafyası" ve "Tarihte Usul" mevzularında dersleri vardı.

1939 sonra da aynı dersleri vermeye devam etmiştir. 1948 sonrasında da "Umumî Tarih" meyânında dersler vermiştir. Bu arada 1961 ıslahatı ile Umumî Türk Tarihi kürsüsü, tezli talebe de almaya başlayınca, kürsü daha da güçlenmişti. Önce Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu da buraya geldi. Mustafa Kafalı (hâlen Prof. Dr.)'dan sonra Gülçin Çandarlıoğlu (hâlen Prof. Dr.) da asistan olarak görev yapıyorlardı.Bundan sonra Zeki Velidî Togan, IX-X. yüzyıllardan günümüze kadar Asya Tarihini, muhtelif senelerde vermiştir. Cengiz Han, Cengiz Han'dan sonraki dönem, Temür, Temür'ün oğulları, Müstemleke Devrinde Asya Tarihi, Tuyuhunlar ve Başkurtlar bu dönemin belli başlı dersleridir. Son ders yılında tekrar Cengiz Han'a dönmüş, fakat ondan önceki ders yılında Karahanlıları anlatmıştı. Her iki dersin notları, tarafımdan tutulmuş, teksir olarak da yayınlanmıştır. Ne yazık ki hocam, onları gözden geçirmemiştir. Buna karşılık, 1964 yılındaki Temür dersinin notları, gözden geçirilmişti.

Derslerinde dili, Türkiye Türkçesinden biraz farklıydı. Sesi de artık azaldığından, sınıfta sınırlı sayıda talebe dinler ve anlardı. Derslerini, önceden yazılı metin hâline getirip, yazdırmazdı. Böyle davranınca, ders metinlerini sınıfta topluca yazdıran hocalara alışan talebe tarafından yadırganırdı.

Talebesi ile yakındı. 1930'lardaki gezileri ünlü olduğu gibi, 1960'lı yıllarda da geziler yapıyordu. Birisine, 1960'da bu satırların yazarı da katılmıştır. Sevdiği talebeyi evine çağırır, bazı ufak işlerinden sonra, bol sulu patates yemeğinden ikram ederdi. Hemen bütün ilim adamlarında olduğu gibi, yemek masası aynı zamanda çalışma masası idi.

Talebeyi tanımak ve onlarla ilgilenmek isterdi. Bunun için de seminere önem verirdi. 1963-64 ders yılında Karluklar üzerinde bir semineri vardı. Ben tezli talebe olmamakla birlikte seminere devam etmek istiyordum ve ettim de. Konu dalbudaklı, birçok dil bilmeyi gerektiren bir özellik arzediyordu. Kendisi ilk dersde bizlerin adı, ana-baba, memleket vs. yazdıktan sonra, şimdiye kadar tarihe dair okuduklarımızı yazmamızı istemiştir. Kendisi beni ilk defa verdiğim kâğıt sâyesinde tanıdı. Çünkü pek çok kitap okumuştum; eski yazıyı da kendi kendime öğrenmiş olduğumdan gayri, tarihi seviyordum.

Zeki Velidî, Umumî Türk Tarihi'ni esas sertifika olarak seçip tez yapacakların üç ana kısma bölünmesini isterdi. Rusça öğrenmek isteyenler Dr. Mahmud Alukay'dan; Çince öğrenmek isteyenler Polat Tarfanî'den ve İslâmî bilimleri seçenler de Muhammed Hamidullah'dan ders alırdı. Son kısmı seçenlere Arapça veyâ Farsçayı yardımcı sertifika olarak seçmeleri de tavsiye edilirdi. Ancak onun yerine, "İslâma Giriş" dersi ile yetinilirdi.

Zeki Velidî bu temel esası maalesef hayatının son 6-7 yılında tatbik edebildi. O zamanda ise yaşlanmıştı, sıhhati de müsâid olmadığı gibi, daha da önemlisi Türk Kültürü El-Kitabı gibi bazı önemli tasarıların da peşinde bulunuyordu.

Talebeyi her zaman ciddiye alırdı; aslında kimseye karşı olumsuz bir tavrı olmazdı. Konya Mevlana Müzesindeki bir görevli, bizim için dahi yanlışlığı aşikâr bilgilerle izahat vermiş, hoca onun sözünü hiç kesmemiş, o gittikten sonra doğrusunu bize anlatmıştı. O böylece birisinin konuşurken yanlışını düzeltmemeyi bize öğretmiştir. Ama talebe-hoca ilişkilerinde anında doğrusunu söylerdi.

Devlet adamı olarak, Saracoğlu'nu beğendiğini işittim. İlim adamı olarak ise Ahmet Ateş ile, A. Gölpınarlı'nın Farsça bilgisini takdir ederdi. A. Ateş arabası ile İstanbul'dan Tahran'a gidince, hanımına; "niçin buna müsaade ettin; uçakla gel-

seniz olmaz mıydı" diye çok kızmıştı. Nitekim çok geçmeden A. Ateş genç sayılabilecek bir yaşta vefat edecektir.

Dopsh üzerinde etki yapan bilim adamı idi. Barthold'u da her zaman anardı.

Zeki Velidî'nin hocalık vasıflarından en önemlisi, çalışanı teşvik etmesidir. Özellikle çok dil bilmeye, geniş bir kültüre ihtiyaç olan Umumî Türk Tarihi sahasında çalışmaya istekli bulmak da güçtü. Gerçi meselenin sadece gösteriş kısmıyla meşgul olmak isteyenler de vardı. Ama bunlar için, diller ve geniş kültür, çok olumsuz bir unsurdu. Buna rağmen, herkese ve öğrenmek isteyenlere iyi davranır, sorularını ve öteki isteklerini karşılamaya çalışırdı.

İngilizce meselesi: Hocalığında, herkesi birçok dil öğrenmeye teşvik ederdi. Bana, lisedeki yabancı dilim Fransızca olduğu halde, İngilizce öğrenmeyi teşvik etmiştir. İngilizceyi herkesin çok iyi bilmesini isterdi. Onun İngilizceye önem vermesi, çoklarında O'nun Türkçeye karşı İngilizceyi tercih ettiği intibaını uyandırmıştır. Oysa Zeki Velidî, Türkçenin ilim dili olarak önemini ve bu dilde eser yaratmanın zevkini bizzat duyan bir insandır. Bu gerçeğin, Türkçe gerçeğinin yanında, Türk ilminin verilerini dünya ilmine de sunmak gerekli idi. Bu noktada Zeki Velidî, İngilizcenin önemini belirtir.

Zeki Velidî'nin, daha 1930'larda şuuruna erdiği İngilizce, elbette Türkçeyi yerinden atacak bir şekilde ülkemize giremezdi. Ama, Türk bilimadamlarının, yanlarında çok iyi İngilizce bilen ve Türkçeden bu dile çeviri yapabilecek uzmanlar bulunması icab eder. Bunlar, Türkçe eserleri çevirir ve Türk görüşüyle, Türk menfaatlerini öne alarak yazılan Türk bilim adamlarının eserlerini İngilizceye çevirip bastırırlar. Böylece yabancı bilim adamları, Türkler hakkındaki gerçekleri, Türklerin kendi ağızlarından okumuş olurlar. Zeki Velidî için konunun önemi burada yatmaktadır. Yoksa, İngilizcenin Türkçe yerine, bilim esaslarında hâkim olması değildir.

İngilizce meselesi, XIX ve XX. yüzyıllarda, "medeniyet"e dahil olmayan kavim ve milletlerin, medenî milletlerin dillerini öğrenerek, o medeniyete dahil olmaları olayın bir küçük yönüdür. Ama meselenin bu yönü ile Zeki Velidî'nin, çağının öteki aydınlarının aksine bir ilişkisi yoktu. O Türk'tü ve Müslümandı. Bildiği yabancı diller, kendisini o dillerin sahibi, milletlerin kültürünün bir mensubu şekline sokmamıştı. O her zaman kendi varlığının şuurunda olmuştur. Türkçe asıl, ama dünya ile ilişki kurmak için, İngilizce şarttır.

3. Tarihçiliği - İlim Adamlığı:

Hocalık, muhakkak ki faziletli bir meslektir. Ancak mevcud bilgiyi çok iyi okuyup hazmeden, onu talebelerine ustalıkla aktarma işi olan "hocalık" ile "araştırıcılık, bilim adamlığı ve tarihçilik"i ayırdetmek icab etmektedir. Zeki Velidî, hocadır; ama ondan daha da önemlisi araştırıcı, tarihçi bir ilim adamıdır.

Zeki Velidî, tam bir ilim adamıdır. İlim adamı için ilk şart mesleğini sevmesidir. Zeki Velidî de mesleğini çok, hem de pek çok seviyordu. O âdeta öteki faaliyetlerini, tarihçiliğine ek bir iş olarak yapmış gibi görünüyor. Türkistan dağlarında, elinde tüfeği mücâhidlik ederken, aynı zamanda kitâbeler ve öteki bilgileri toplamakla meşgul olması çelişkili değil, ilim adamlığının bir gereğidir. 1925'de İstanbul'a, bir çok maceradan sonra geldiğinde, gelir gelmez kütüphâneye koşması, onun ilmî, bir meslek veyâ gösteriş olarak değil, kalbinden ve içinden sevdiğini gösterir. İstanbul'da yıllardır özlemini çektiği, sadece ve sadece kitaplar imiş.

O'nun hayatında ilmî çalışma asıl yer işgal ediyordu. Daha İstanbul Üniversitesi'ne girmeden, bazı önemli eserler kaleme almıştı ki, Prof. Fuad Köprülü'nün Hayat Mecmuasında övdüğü çalışması, kendisinin Ankara'da görevli olduğu zamanda hazırlanmıştı. Bu yönü ile, Zeki Velidî, Türk yüksek öğretim kurumlarında, mesleğini seven, onunla severek meşgul olan bir insandır.

Zeki Velidî, kendisini bu yola, araştırıcılık işine yöneltenleri minnetle anar. Meselâ "bana halk destanlarına, millî oyunlara, koşulara sevgi aşılayan büyük amcam Veli Molla ile Kaçkmbaylar olmuştur" der (*Hatıralar*, s. 34). Tasavvufu sevmiyen, bu sebeple "şeyh"lere bakışı da biraz değişik olan Zeki Velidî, ilim, kitap ve teşvik bakımından bazılarını sevgiyle anar. Meselâ Zeynullah İşan, "belki birşey alırsın" diye önemli bir miktar para vermişti. Maksadı Zeki Velidî'yi sınamaktı. Zeki Velidî kitap alınca, aldığı kitapları görmüş, kendisine iyi sözler söyleyip, övmüştü. Zeki Velidî "muhitimizin çok hürmet ettiği bu zatın hakkımdaki müsbet sözleri benim için çok teşvik edici mahiyette idi. Böyle teşvikler olmasaydı hayatım belki ilimden başka yönlere dönebilirdi" der (*Hatıralar*, s. 37).

Zeki Velidî, tarihçi olarak doğmuş gibidir. Onun neden tarihi seçtiğinin *Hatıralar*'da dağınık yerlerde birçok yankısı bulunmaktadır. Herhalde çevresi ve ailesinden gelen gelenekler bunda etkili olmuştur. O, bu hususta, bu satırların yazarı ile aynı kaderi paylaşmış gibidir. Çünkü yapılabilecek bir yığın başka meslek imkânı varken, tarihi seçmek, tarihi severek ve can-ı gönülden meşgul olmak çok ama çok büyük bir sevgi gerektirir. Bu sevgi olduğu içindir ki, tarihe severek değil, hasbel kader gelip, bunu meslek edinenlerin anlıyamadığı bazı gerçekler ortaya çıkmıştır.

Zeki Velidî tarihe, zengin bir sözlü bilgi mirasının ışığında başlamıştı. Bu sözlü gelenek, ona yüzyıllar öncesine inme imkânı veriyordu ki, bu destanlar ve öteki rivayetler, XV. yy başlarına kadar ulaşıyordu. Son zamanlarla ilgili rivayetler ise birhayli bol idi.

Zeki Velidî'nin tarihte üzerinde gittiği esas, sağlam bir etnografya idi. O tarihte pek zikredilmeyen gündelik hayatın tezahürlerini içinde her zaman yaşadığı hayattan kıyas edebilirdi. Henüz daha onun zamanında yaşıyan bazı âdetler ve gelenekler, muhtemelen yüzlerce yıl önceden devam edip

geliyordu. Hatta Zeki Velidî bunlardan bazılarının bin yılı aşkın geçmişine de cesaretle eğilecektir. Bu sosyal ortam, Zeki Velidî için tarihi, kitapların veya belgelerin soğuk yüzlerinde anlamsız olarak yaşıyan kuru bir siyasî tarih çerçevesinden çıkartmış, ona insanı oturtma imkânı vermiştir. Tarihte insan esas olunca da, onunla ilgili herşey, özellikle iktisad da etkili olacaktır. İktisadla aynı derecede ruhî amilleri de unutmamak gerekir.

Zeki Velidî bu çevrede kendisini tabiî olarak tarihin içinde bulmuştur. Nasıl ki sadece büyük amcası değil, doğrudan kendi babası da etrafta Başkurt halk rivayetlerini en iyi bilenlerden birisi olarak tanınmıştır (*Hatıralar*, s. 597). Oysa bu rivayetler bir nevi tarihçilikten gayrisi değildir.

1934'de basılan bir eserdeki([1]) "Tercüme-i hâl"inde, kendisinden naklen, aile çevresiyle ilgili olarak şu bilgiler verilmektedir. Bunlardan onun ilk araştırmaları öğreniliyor:

"Müellifin öğrenebildiği devirlerde ecdadı ve eski boy ağaları okuryazarsız ve hayvan beslemekle geçinen köylü olmuşlarsa da, eski ananeleri, bilhassa hamilleri (bilenleri) şimdi pek nadir bulunan Edige, Canıbek Han ve Cirençe ve sair eski "Nogaylı" rivayetlerini pek iyi bilenler, keza Arap ve Fars lisanlarına vâkıf bir iki şahsiyet her devirde bulunmuştur. Müellif de Arapçayı önce babasından ve Farsçayı annesinden öğrenmiştir.

Babası Ahmedşe Hacı, kendi muhitine nisbeten dünyadan haberdar olup, "*Tercüman*" gazetesinin eski müşterisi, Gaspıralı'nın muhlisi (hayranı), "Hicaz Seyahatnâmesi" ve "Satlık Oğlu"nun Hayatı" adlı iki eserin sahibidir. Büyük amcası Veli Molla, yahud diğer nâmıyla "Bir Sana Molla" şecere ve destanları iyi bilen bir zat olarak ünlü idi. Dayısı Habib Neccar Satlık Oğlu, Kazanlı müverrih Şehabeddin Mercânî'nin önde

1 Ahmed Zeki Velidî, *Onyedi Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudi Beğ*, İstanbul 1934, s. 3-4.

gelen talebesinden olup, tarihe ve Arap diline ait matbu eserler sahibi idi.

Müellif Ahmed Zeki, gerek yukarda adı geçen iki zatın, gerekse Yurmatı, Bürcen ve Kirey-Kıpçak uruğlarındaki ensapçı/şecere'lerin tesiriyle daha gençken tarih, ensap ve halkiyat (folklor)'a ehemmiyet vermiş, ilk defa olarak kendi muhitinde bulunan yazılı ensap defterlerini, keza sözlü "Edige-Muradım" destanlarını vesâireyi toplamıştır".

Zeki Velidî'nin tarihçiliğinde birkaç nokta vardır. Öncelikle o kütüphânelerde araştırmalar yapması, kitap arayıp bulması ile o zamana kadar gün ışığına çıkmayan nice eski bilginin ortaya çıkmasını sağlamıştır([1]). Bu yönünü en iyi gösteren olay *İbn Fadlan* seyâhâtnâmesini keşfidir. Onun yanında, İstanbul ve Türkiye kütüphânelerinde nice kitabı da gün ışığına çıkardı. Bunlar arasında el-Birûnî'nin eserleri ve Harezm diline ait eski nümûneler özellikle zikredilmelidir. Bunların gerçi doğrudan ilmî yaratıcılık veyâ ilme katkı ile ilgisi olmayabilir. Ancak ilmin gelişme yollarını böylece açık tutmaktadır.

Zeki Velidî'nin yazma eserlerle ilgili açık bir tutumu vardı. Daha 1923'de Meşhed'deki kitaplık memuru, o eseri kendisine satabileceğini belirtmiştir. Lâkin Zeki Velidî, "hayır, ben bu kitabı buradan meşhur edeceğim" diye cevap vermiştir. Anadolu'daki gezileri sırasında da yazma eser satın almayıp, onları kütüphânelerde toplamak istemiştir. Bu hususta tek bir istisna, Ötemiş Hacı tarihidir. Onun dışında yazma eserlerin hususî değil, umumî kütüphâneler olması gerektiğine inanırdı. Böylece herkes o kitaplardan istifâde edebilirdi.

---

1 Meselâ Kutadgu Bilik'i keşfini şöyle anlatır: "Kutadgu Bilik, 1913 senesi sonlarında Nemengân'da Muhammed Han-İşan Lâleriş'in evinde beş-on dakika gösterildikten sonra adı geçen işan tarafından kitabın baş tarafından bir kısmı gizlice bana verildi. Ben bunu Petersburg'a getirdim ve Barthold, Radloff ve Saleman'a gösterdim. Barthold makalelerinde istifâde de etti. Fakat bu parça o zat tarafından bana şahsen hediye edilmiş olduğundan kendimde alıkoymuş idim. Çünkü kitabın tamamının bir gün yine elime geçeceğini umuyordum." 1938'de Reşid Rahmeti'ye yazdığı bir mektubdan.

Zeki Velidî'nin ilmindeki asıl ikinci yönü, onun bağımsız araştırıcılığıdır. Türk âlimlerinin, bilimin metoduna uygun olarak bağımsız hükümler verebilmeleri, Zeki Velidî de örneğini en açık olarak göstermiştir. Elbette dünyadaki o konu ile ilgili fikirler bilinir, gerektiğinde göz önüne alınır. Lâkin bunlar, eğer veriler uygunsa, ayrı ve başka bir kanaate varılmasını da engellemez. Zeki Velidî bu yönü ile büyük bir ilim adamıdır. O'nun bu türden kanaatlerini sıralamaya gerek yoktur. Lâkin başka tarihçilerle yaptığı tartışmalardan çok dikkati çeken ve hemen herkesin bildiği bazılarını misâl olarak verebiliriz.

Aşağıda sırasıyla;

1. 1932 Tarih Kongresi'nde sözü edilen kuraklık meselesi,

2. 1940'larda Fuat Köprülü ile tartıştıkları Kay/Kayı meselesi,

3. 1946'da sözü edilen P. Wittek'in bir okuyuşu ile arasındaki fark gibi hususlar açıklanacaktır.

1. Tarih Kongresi: Orta Asya'nın kuruması

1919-22 arasındaki Millî Mücâdele, özellikle Atatürk'ün zihninde bazı etkiler yaratmıştı. Yunanlıların Anadolu'ya saldırması, Anadolu'nun Yunanlılığı yolundaki propagandaların bir sonucu gibiydi. Ama Anadolu, tarihin her devrinde "Yunan" mı idi? Bu sorunun cevabı aranırken, Yunandan önceki Hitit (Eti) ve öteki kavimlere kadar inilmiştir. O zaman bu Eti/Hititler kimlerdir? Neden onlar Türk olmasın? Böylece Anadolu'da Türklük, Yunandan önce mevcud olur, Yunanlıların, bundan sonraki propagandaları etkisiz kılınabilirdi.

Böylesine "millî" bir gâye için düşünülen hususların tarihi gerçeklere uyup uymadığı söz konusu idi. Bu da elbette o devirdeki tarihçilere sorulacaktır. Şimdi tarihçiler için dikkate değer bir imtihan vardır: "Millî" bakımdan gerekli bu görüşe, ilmî bakımdan da katılacaklar mıdır? Yoksa ilmî kanaatlerini

açık-seçik belirtecekler midir? Şüphesiz kendi ilmî ve vicdânî kanaati olarak, yukarda belirtilen hükme ulaşanlar da olabilir.

Zeki Velidî, kısaca Ortaasya'da M.Ö. bin yıllarda bulunan halkın, Türk olduğu konusunda aksi bir fikir beyân etmemiştir. O sadece, Ortaasya'da daha sonra olduğu iddia edilen kuraklığın söz konusu olamıyacağını ifade eder. Oysa Türk Tarihi Tetkik Cemiyetinin iddiası, bir kuraklığın başlayıp, burada yüksek bir medeniyet kuran Türklerin dünyanın dört bir yanına gitmiş oldukları idi. Böylece dağılan Türklerden Anadolu'ya gelenler, bu ülkeyi Yunan'dan evvel bir Türk yurdu yapmış oluyorlardı. Kuraklığın olmayışı, göçün ve dolayısıyla belirtilen olayın olmadığına da işâret sayılabilir.

Yıllar geçip, Zeki Velidî, kendi haklıhğı ortaya çıktıktan sonra yazdığı "*Tarihte Usul*" adlı eserinde konuya şöyle temas etmekle yetinir: "Bence tarih gâye değil, ancak mensup olduğum muhiti onunla temaslarda bulunarak birlikte yaşıyan muhitleri öğrenmek için bir vasıtadır. O cihetten bu tarihi herhangi mukaddes emellere hizmet fikriyle tahrif etmem kendimi aldatmak demek olacağı gibi, eserlerimi bana karşı bir güven duyarak okuyan insanları da aldatmak demek olur. 1932 senesinde Ankara'da toplanan ilk Tarih Kongresinde müdafaa ettiğim tez bu idi. Bence hakikat ve hakikî tarih Türk milletinin de işine gelir, diğer milletlerin de işine gelir" (*Tarihte Usul*, İstanbul 1969, s. 118).

Atatürk'ün de benimsemesi sebebiyle Atatürk'e izâfe edilen tez, sonraki yıllarda kimse tarafından savunulmaz olmuştur([1]). Çünkü savunanların önemli bir kısmı, Atatürk'ün gözüne girmek için bunu yapmıştı. Bu bakımdan N. Berkes'in Zeki Velidî'yi, "Atatürk'ün tezini bu memleketten kovan" birisi olarak tanımlaması gerçeğe uymaz. Bu meselede Atatürk'e yanlış bilgi verenler daha çok sorumlu tutulmak icab eder.

---

1 Meselâ bk. Hilmi Yavuz, *Kültür Üzerine*, İstanbul 1987, s. 14 "tez, bilimsel doğrulardan uzak bir duygusallığa dayandığı için bir yana bırakılmıştı".

2. Kay-Kayı meselesi

1941 senesinde *ZDMG*'de, Osmanlıların Ortaasya'daki Atalarına dâir Zeki Velidî Togan'ın kısa bir (6 s.) makalesi çıktı: "Die Vorfehren des Osmanen in Mittelasien". Makalede, Osmanlıların Kayı Oğuz boyundan çok Uzakdoğu'da varlığı belirtilen Kay'lardan olması gerekliliği belirtiliyordu.

Makale, Türkiye'de geniş bir yankı uyandırdı. Prof. Dr. Fuad Köprülü "Bugün Ortaasya Türk Tarihi meselelerinin en selâhiyetli mütehassıslarından birisi" diye övdüğü /âlim arkadaşı" Zeki Velidî Togan'ın fikirlerini, önce hulasa etti, sonra da uzun bir makalede reddetti: "Osmanlı İmparatorluğunun Etnik Menşei Meseleleri" *Belleten,* VII/2 (Sayı: 28, I. Teşrin 1943) s. 219-313. Köprülü'nün uzun yazısı, gerçekten çok kimseyi etkilemiş, Zeki Velidî'nin özellikle Oğuz Kayı'lar yerine Moğol kökenli Kay'lara Osmanlıları dayandırması, hoş karşılanmamıştır.

Ancak, Türk tarihinde hem Kay hem de Kayı diye yazılan bir Türk boyu olduğu da kesinlikle söz konusu idi. Burada üzerinde durulabilecek olan, Kay'ların da bir Türk boyu olmaları gerçeği olabilirdi.

Son yıllarda, Moğolistan'dan Taryat Kitâbesi adıyla bilinen Göktürk harfli bir kitabe bulundu. Uygur Kağanı Moyun-Çor tarafından 753 yılında dikilen bu kitâbede, Prof. T. Tekin'in okuyuşu ile "*Kay*" boyu da zikredilmektedir (Kuzey Moğolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi", Belleten, C. XLVI (Ekim 1982) sayı: 184, s. 811, 835). Bu okuyuş, Uygur Devleti bünyesi içindeki *Kay* boyunun varlığı, Türk tarihinde münakaşa edilen birçok hususun, bu arada Kay-Kayı meselesinin de çözümü olabilecektir. Çünkü muhtemelen *Kay* Türk boyu, Oğuzların içine Kayı olarak dahil olmuş olacaktır. Bu ise, *Kay*'ların ve *Kayı*'ların aynı kökden olması ihtimalini ortaya koyabilir.

Zeki Velidî, bu meselede "millî" değil, ama tarih bilimine uygun hüküm yürütmüş, zaman kendisini haklı çıkarmıştır.

3. Yasama

Ankara'da kale kapısında İlhanlılar devrine ait ünlü bir vergi kitâbesi bulunmaktadır. Bu kitâbe, P. Wittek tarafından 1932 yılında bir makale ile çözülmüş ve ilim âlemine sunulmuştur. Ancak Zeki Velidî Togan, 1946'da çıkan *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş* adlı eserinde bazı noktalarda P. Wittek'in okuyuşundan ayrılmıştır.

Zeki Velidî Togan, Wittek'in "yasa-i mâ = yasamız" biçiminde okuduğu kelimeyi, doğrudan "yasama" olarak kabul edip, bunun da bir vergi cinsi olmak gerektiğini söylüyordu:

> "Yasama, kalan ve kopçur vergilerinden köylü ve göçebe ahalinin vergileri demek olacak, fakat bu kelimeye başka bir yerde rast gelmedim" (Giriş, 1970, s. 480, Hş. 636).

Zeki Velidî, bu kelimeye rastlamışsa da ben (T. Baykara) Aşık Paşa'nm şiirlerinde geçtiğini gördüm. Ve bu meseleye dair "Selçuklular Zamanında Bazı Vergiler" adıyla IX.Türk Tarih Kongresi'ne bir tebliğ sunarak, meseleyi ortaya çıkardım. Gerçekten de "yasama" ziraatçı köylülerden alınan bir vergi cinsi idi.

Yukarda saydığımız üç misâl, daha pek çok artırılabilecek misâllerden sadece bir kısmıdır. Ama bir husus açık-seçik ortaya çıkmaktadır. Metod ve kaynaklara hâkimiyet, zamana veyâ millî telakkilere, o zaman için aykırı görünen hususlarda, çok geniş ve yüzyıllara uzanan bir zaman için daha elverişli olmaktadır. Bu bakımdan Zeki Velidî'yi Barthold'la kıyas edebiliriz. O'nun nasıl 1901'de basılan eseri, *Türkistan,* metodu ve kaynaklara hâkimiyeti sebebiyle hâlâ geçerli ise, Zeki Velidî'nin yazdıkları da geçerli olabilecektir.

Zeki Velidî ve Tarih Araştırma Kurumları:

1. *Türk Tarih Kurumu* Zeki Velidî, kuruluş yıllarında Tarih Kurumu'nun üst yönetiminde etkili olan Kazanlı

tarihçiler sebebiyle oraya yanaştırılmamıştır (Y. Akçora, Sadri Maksudi). Hele 1932'deki Tarih Kongresi, Kurum ile Zeki Velidî arasındaki uçurumu daha da artırdı. Türk Tarih Kurumu'nun etkili üyeleri, 1932'de Zeki Velidî'nin karşısında yer alan kişilerdi. Zeki Velidî'nin 1948'deki bir makalesine kadar Kurumla hiçbir ilişkisi olmadı. Zeki Velidî kitaplarının yayını tekliflerine cevap alamadığı gibi, Türklerde Kayakçılık adlı makalesinin başına gelenleri şöyle yazıyor:

> "Türklerde Kayakçılık" mevzuuna ait *Ülkü* mecmuasına bir makale göndermiştim. Köprülü-zâde demiş ki "Bayan Afet (İnan) tavsiye ederse basarız, oraya göndersin, belki de Belleten'de basarlar". Ben de oraya gönderdim. Şimdi bundan onbeş gün evvel (1939 Nisan ortaları) bu makaleyi bana Türk Tarih Kurumu'nun resmî zarfı içine koyarak iâde etmişler. Fakat kapalı zarf içinde geri gönderilen makalenin yanına kendilerinden bir kelime, söz yazarak itizar filân yapmak zahmetine katılmamışlar".

Zeki Velidî, bu makaleyi daha sonra Askerî Mecmua'da yayınlayacaktır. Ancak bu ifâde, Zeki Velidî ile Kurum arasındaki ilişkilerin, ölümüne kadar bu şekilde devam ettiğinin de sebebi gibidir. Şüphesiz burada sözü edilen, 1982 öncesi Tarih Kurumudur.

2. Zeki Velidî Togan, daha başka kurumlardan da uzak tutulmuştur. Meselâ *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.* Buna karşılık *Selçuklu Araştırmaları Enstitüsü*'ne üye idi. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü'ne üye olamayışının sebebi, başlangıçta buraya hakim olan Kayanlı bilim adamlarının ona karşı olan tutumuna bağlanabilir.

Zeki Velidî Togan, dünyada pek çok cemiyet ve ilim derneğinin üyesi idi. Birçok ilmî derneğin de kuruluşunda faaliyeti görülmüştür. Son olarak *Türk Şarkiyat Derneği*'ni kurmuş ve birçok faaliyette bulunmuştur. Birçok berat ve nişan da almıştı. Bunlar arasında misâl olarak, 10 Mart 1951'de aldığı *İran Maarif Cemiyeti Nişanı*'nın *Birinci Derecesi*

ile, *Avusturyalıların Hammer-Purgstall Cemiyeti Azalığı*'nı gösterebiliriz.

27 Haziran 1967 tarihinde *Manshester Üniversitesi*, büyük bir merasimle *Fahri Doktorluk* pâyesi tevcih etmiştir. Zeki Velidî'nin bu merâsimde söylediği nutuk, buraya alınmaya değer:

"Meşhur Üniversitenizin bana *Fahri Doktorluk* pâyesi vererek şereflendirmesi, beni derin bir şekilde duygulandırdı. Doğduğum memlekette, *Ural Dağları*'nda bu şehrin ismini hiç işitmemiştim. Daha sonra *Manchester*'in, ünlü İngiliz dokumaları imâl edilen bir şehir ve burada doğuya ait birçok elyazması ihtiva eden zengin kütüphâneler bulunduğunu öğrendim."

"Üniversitenizin bir ilim merkezi olarak önemi, zihnimde Batı'daki orientalizm tarihi tetkiki ile birlikte doğdu. Keza şehrinizde *John Rylands* ve hanımı gibi, Şark sanatı, ilmî eserleri ve ticâret vesikalarına büyük bir ilgi duyan entellektüel zenginler bulunduğunu da öğrenmiştim. Otuz yıl kadar önce *Mr. A. Mingana*'nın *"Catalogue of Arabic Manuscripts in the John Rylands Library"*'sini okuyup, *Kur'ân-ı Kerim'imizin Doğu-Türkçesi Tercümesi* yazmasına ait bazı satırları görünce, bu şehre, üniversitesine ve kütüphânelerine, derin bir alâka duydum. Eserin dil hususiyetlerine bakılırsa, hayli eski bir Türkçe idi. Eserin fotograflarını getirtmek istemiş, fakat ondört cilde bölünmüş olduğundan, şahsen gitmeden bu işin güç olacağı açıktı. Sonunda bazı sahifelerin fotoğraflarını edindim; iyi korunmuş olan yazı ve kâğıddan anlaşıldı ki, bu elyazması, XI. veyâ XII. yüzyılda *Karahanlılar* devrinde yazılmıştır. *Türkçe* ile birlikte, *Farsça*'ya da tercüme edilmiş olan bu *Kur'ân*'ın *Türkistan*'ın doğu taraflarında, *Kaşgar yöresinin lehçesi* ile getirilmiş olduğu anlaşıldı."

"Bir tarihçi olarak, ilk plânda *İngiltere*'nin, *Türk Tarihi* için, zengin kütüphâne ve kolleksiyonlar ihtiva eden bir memleket olduğunu biliyordum. XVI. yüzyıldan beri *İngiliz Kraliyet Âilesi* çevresindeki entellektüel topluluk, memleketlerine şark yazmaları getirmeyi, bir vazife edinmişlerdi. *İngiliz ve Osmanlı* imparatorlukları, bu konuda birbirlerine benzer ve tamamlarlar. Bunu, misâllerle isbat etmek gerekmez. Sadece, *"Chester-Beaty Collection"*'u, *Sadrazam Köprülü Mehmet Paşa*'nın özel

kitaplığından tesis edilen *İstanbul'daki Kütüphanesi* ile mukayese, yeterlidir."

"*Manchester*'deki *John Rylands Kütüphânesi*'ndeki *Türkçe Kur'ân Tercümesi*'nin, kültür tarihimiz bakımından yüksek bir değeri vardır. Çünkü bu eser, *Sâmânî Mansûr bin Nûh* devrinde (961-977) teşekkül eden bir komisyonun, *Taberî Tefsiri*'ni esas tutarak yaptığı, *Farsça satırarası Kur'an tercümesi*'den çevrilmiştir. Bu tercümede Türkçe yazılan cümleler, Arapça ve Farsça metinle karşılaştırılabilir. *İstanbul*'daki *Türk-İslâm Eserleri Müzesi*"nde, *Türkçe Kur'ân Tercümesi*"nin, *İran* ve *Altınordu*'da yazılmış iki mükemmel ve tarihlendirilmiş nüshası bulunmaktadır. *Cengiz evlâdı* ile *İran*'a gelen *Türk* kabilelerinin lehçesini aksettirmektedir. *Altınordu Nüshası* ise, *Kıpçak Türkleri*'nin hâkim lehçesinin tesirlerini gösteriyor. *Manchester*'deki *nüsha* da, tercüme komitesi azalarından birisinin dahil bulunduğu *İsficab* civarındaki *Doğu* ve *Argu Türkleri'nin lehçelerini* aksettiren orijinal Türkçe olduğunu sanıyorum. Bu nüsha, imlâ açısından da çok ehemmiyetlidir."

"Bu *Ekim*'de *Pakistan Hükümeti, Kur'ân'ı Kerim*'in nüzûlünün 1400. Yıldönümü münâsebetiyle *Ravalpindi*'de bir konferans tertiplemektedir ki, bu aynı zamanda, *Kur'an'ın Türkçeye İlk Tercümesi*'nin de *Birinci yılı*"dır. Eğer buna iştirak edersem, *John Rylands Kütüphanesindeki Kur'an tercümesi hakkında*, bir tebliğ vereceğim."

"Bana *Fahri Doktorluk* Ünvanı tevcih ederek, beni bu şehre davetiniz, benim için büyük bir vesiledir. Bu da, *İngiltere* ve *İrlanda* taşra kütüphânelerindeki şark yazmaları hakkında yapacağım çalışmalara da çok güzel bir başlangıç teşkil etmektedir".

Zeki Velidî'nin tarih sevgisinde, ailesinin de büyük yeri vardır. Ailesinin ise, bir yandan Kafkaslar, öte yandan Orta Asya ile yakın kültür bağları bulunuyordu. Belki bu sebeptendir ki, O, kendisinin deyimi ile "üniversalizme kaçan bir tarih anlayışı"na sahipti. Bu bakımdan çalışmalarında, zaman ve mekân olarak çok dağılmış gibi bir görünüş vardır.

Zeki Velidî, Türk tarihinin bütününü kavrayan nadir kişilerdir. Bu tarihi, özellikle yaşıyan unsurlarından hareket ederek, hemen bütün yönleriyle ele almak, onu bir bütün

hâlinde ve birlik esasıyla değerlendirmek isterdi. Bunun için de, çağdaş etnografya, destan ve benzeri her türlü vasıtadan istifade edebilirdi. Bu arada, bilhassa bir Türk devletinin kuruluş kavgasına karışmasının engin tecrübesi de zikredilmelidir. Bütün bunlar, O'nun Türk tarihine bakışındaki üstünlükleridir. Göçebe hayatını, bir yerde yerleşmiş bir avulun ferdi olarak yönleriyle bilemesi de önemlidir. Bu yerleşik hayat, onun *Türkler*'in *Ortaasya*'nın eski tarihinde de benzer durumda olabilecekleri hükmünde etkili olmuş olmalıdır. Buna dair hususiyetleri, daha da artırmak imkanı vardır.

Onun bu yönünü, yine *Jansky*'nin yazdıklarından takip edebiliriz:

> "Tarih ilmî, çok geniş sahalara dal-budak salmış olan *Türk Tarihini* aydınlatmak için *Zeki Velidî* gibi, menşei *Türk* olan ve modern ilim metodu ile de mücehhez âlimlere muhtaçdır. Çünkü tekmil *Avrasya* milletlerinin kaynaklarından öğrenilebilen bu tarihin özü, ancak *Türk* kavimlerinde çok zengin bir şekilde muhafaza olunmuş etnografya materyali ile, arkeoloji ve sanat tarihi sahasında yapılmakta olan çalışmalarla müvazi olarak, mütehassıslar tarafından uzun zaman işbirliği yapılarak işlendiği zaman, meydana çıkarılabilir. Çoğu daha neşr ve tetkik edilememiş olan Şark kaynaklarını, çeşitli memleketlerdeki dağınık kütüphânelerde arayıp bulan, bunlardaki bilgileri, doğup büyüdüğü muhitten kendinde topladığı etnografik ve arkeolojik bilgilerle kolayca mezcedebilen *Zeki Velidî*, Türk tarihinin karanlık sahalarına en kısa yoldan nüfuz etmiş, *Türk* kavimlerinin manevî kıymetleri derinliğine ve birçok *"bozkır devleti"* kuran bu muhitin sürükleyici iç kuvvetleri sahasına en cesur adımlarla girmiş; bu ilmi, *W. Barthold* ve *R. Grousset*'nin vardığı noktadan sür'atle ilerleterek, ilme zaman kazandırmıştır. *Zeki Velidî*, bizzat bozkırlardan çıkan çağdaş bir Türk âlimi olması dolayısıyla da, dikkati çeker".

Prof. Karl Jahn'ın da dediği gibi([1]) *Zeki Velidî*'nin ölümü ile, Rusya sahasında XIX. yüzyılın son çeyreğinde ve XX. yüzyıl

---

1 *Central Asiatic Journal*, vol. XIV, no: 4, 1970. Bir tesadüf olarak, aynı sayıda *Zeki Velidî*'nin, *Belhi'in tarihi topografyasına dair* bir makalesi de çıkmıştır: *"The topography of Balkh down to the Middle of the seventeenth century"*, s. 277-288.

başlarında yetişen tarihçiler ekolü kapanmış olmaktadır. Zira *W. Barthold* (1869-1930), *V. Minorky* (1877-1966)'lerden sonra, *Zeki Velidî Togan* (1890-1970) vefat etmiştir.

Zeki Velidî Togan için tarih, geçmişte kalan bir hatıralar zinciri değildir. O'nun için tarih geçmişte kalamaz. O günümüze kadar getirilmelidir. Zaten O'nun için tarih, ancak günümüze etkisi nisbetinde yararlı olabilir. Tarih, günümüzde de bu anlamı ile etkilidir.

Zeki Velidî Togan için *Tarih*, sadece siyâsî olaylar silsilesi demek değildir. İktisâdî ve özellikle fikrî yönü ile bütünleşince tarih tamam olur. Tarihin aslî mânâsı da budur. Dolayısı ile tarih böyle olunca, onun başına ayrıca bir "Sosyal" getirmeye hiç de gerek yoktur. *Tarih*'in anlamı zaten onun sosyal vasfı ile birliktedir.

Zeki Velidî Togan, kendisi de bir *tarih* idi. O bu durumun şuurundadır. Gerçi kendisinin yetişmesi ve özellikle 1917-22 yılları arasında karıştığı olaylar, tarih oluşu için etkilidir. Lâkin böyle olmasa da, bir insan olarak herşeyi ile tarihin içinde idi. Bu sebepledir ki, hayatında hiçbir belgeyi, mektubu veyâ başka bir şeyi yırtıp atmamıştır. Herbir şeyi, bildiklerini *mümkün olduğunca saklamıştır*. O böylesine koruyucu ve saklayıcı olmakla, hem tarihi inceleyen olmuş, ama kendisi de aynı zamanda bir tarih malzemesi sayılabilecektir. Çünkü, 1910-1970 yılları arasında birçok noktanın incelenmesinde, Togan'ın bilgileri bizlere eşsiz kaynaklık edecektir. Böylece bilgi ve belge saklanmakla Zeki Velidî Togan, Türk tarihçileri arasında da müstesna bir yer işgal eder. Çünkü nice "tarihçi" hiçbir şey saklamamış, nice tarihçi de bilgilerini kendisi ile birlikte götürmüştür.

Zeki Velidî, üstelik bilgilerinden dünyanın dört bir yanındaki âlimleri de faydalandırmıştır. O'nun bu özelliğini, aralarında yarım asra yaklaşan bir hukuk olan N. Atsız'ın bir yazısından takib edelim:

"Hoca 80 yaşında olduğu hâlde (makale 1969 tarihlidir) hâlâ keyfediyor, ya kongrelere katılıp toylarda yemek yiyor, ya Acem şahının çağrısına uyarak İran'a gidiyor, yahut da Amerika, Avrupa, Hindistan, Pakistan, Japonya, hatta Moğolistan'dan gelen ilmî sorulu mektuplara ilmî cevaplar veriyor, 60 yıldır topladığı notlarını derleyerek hazır duran bunca değerli eserleri yayınlamak zahmetine katlanmıyordu. Mükrimin Halil (Yinanç) nasıl "Esâfil-i Şark" kahvelerinde lâklakıyât yaparak bilgisine göre hemen hiç eser vermeden gittiyse Hoca da kendisinden başka kimsenin okuyamıyacağı not dosyalarını ziyan edecekti. Kendisiyle bu konuda birkaç defa tartıştım. Hatta aramızda tatsız konuşmalar da oldu. Fakat hiç beni dinler miydi... "Şu türlü dillerde sayfalar dolusu mektuplar yazarak günlerini hebâ etme" dediğim zaman bana, "Türk lehçe ve ağızları arasında özel bir lehçe olan ve yalnız kendisi tarafından konuşulan "Togan Lehçesi" ile "men munlarla yaşayurum" diye cevap verdi. Anlaşılan Hoca övülmekten hoşlanıyordu. Çünkü o mektupları yazanlar onun ilmini övdükten sonra bir mesele üzerinde bilgi istiyorlardı. Hoca İstanbul kütüphanelerindeki bazı yazmalara bakarak günlerini ziyan ettikten sonra Almanca, İngilizce, Rusça yahut Farsça cevaplarla birkaç gün daha feda ederek yaşıyordu" (*Ötüken*, Aralık 1969).

4. Zeki Velidî'nin fikir yapısı

Fikir, kişiyi hayatı boyunca takib eden temel duygu ve düşünceler demektir. Bu temel duygu ve düşünceler, çoğu zaman kişilerce adlanmamış olabilir. Ama bunlar, kişiyi ömrü boyunca takib ederler. Bunlardaki, kişiyi sondaki dönemlerinde, kimilerinin ancak o zaman fikir dedikleri bilgilerle temas ettiklerinde etkiler ve birlik olur. Bu açıdan bizce, Zeki Velidî'nin fikirleri, onun sonradan öğrendikleri değil, kendini tanımaya başladığından beri edindikleridir. Bunları belirlemeye veyâ hiç olmazsa izlerini bulmaya çalışacağız. Çünkü benzer gerçekler Türkiye ve Anadolu Türkleri için de söz konusudur.

Kanaatimizce *Hatıralar,* bu açıdan, zengin bir kaynaktır. Bir başka deyişle, ünlü tarihçiyi ve siyaset adamını hayatı

boyunca takip eden fikirlerin temelleri neredendir, bunları bulmak imkânı vardır. Ancak konumuz tafsilatlı bir Zeki Velidî fikriyatı yapmak da değildir. Bu konuda sadece şunu söyleyebiliriz ki, bu pekala yapılabilir.

1. Zeki Velidî herşeyden önce, çevresinde, köyünde yaşıyan Türk örfünden, bir başka deyişle **Türk töresi**nden etkilenmiştir. Ona atalarından ve babasından kalan en önemli özellik budur. Kimi zaman babasını, dindarlığı veyâ artık çağında herkesçe kabul edilen fikirlere inanmazlığı yüzünden tenkid ettiği satırlar vardır. Fakat hemen her yerde babasının, şeriat yanında örfe, yâni atalardan gelen bilgiye ve geleneklere değer verdiğini belirtir. Hatta birkaç yerde (s. 21, 22, 34, 41) belirttiği köyünde bal şarabı içmeyi çok seven imamın ardında (ki bu imamın sarhoş olduğu açık iken) namaz kılabilmesi onun töre-şeriat ikileminde töre'nin yanında yer aldığını gösterir. Bu elbette şeriatın inkârı veyâ yok sayılması demek değildir. Türk'ün kendisine mahsus bu özelliği Zeki Velidî'yi de etkilemiştir. Onun fikrî hayatını şekillendiren en önemli unsur bizce Türk örfüdür.

2. **İslamiyet,** Zeki Velidî'nin ikinci fikir temelidir. Ancak onun İslâmiyet anlayışı, zaten töre ve örfe değer veren babasından da değişiktir. O İslâmiyetin tasavvuf yönüyle ilgilenmemiş, hatta mutasavvıflara karşı olumsuz fikirler beslemiştir. Fakat onu etkileyen Mollagul Divane'nin dediği üzere, bu ayrı bir kabiliyet ve kişilik meselesidir. Tasavvufçular bazılarını ham sofu sayarlar. Bu hükme göre Zeki Velidî sonunculara dahil edilebilir. Zeki Velidî, *Hatıralar*'ının birkaç yerinde, yetiştiği çevrede namaz kılmak ve oruç tutmanın tabiî birşey olduğunu belirtir. Bunlarsız bir hayat tasavvur bile edilmezdi (*Hatıralar,* s. 34).

Rus muhitiyle teması ve okuduğu bazı eserler, 20 yaşlarından sonra Zeki Velidî'yi etkiler. Aslında bu etkilenme, hâlâ da bir kısım Türk gençlerinde de görüldüğü biçimiyle, geleneksel Türk hayatının "medenî hayat" ile çatışmasından

çıkar. Türk hayatında şarap yoktur, ama "medenî hayat"da şarap ve içki vardır. O zaman, kabuğunu kırmak, öteki âleme geçmek isteyenler için bir buhran kaçınılmaz olmaktadır. Bu buhranı Zeki Velidî de yaşamıştır. Ancak gördüğü içki içen Rus muhiti öylesine kokuşmuştur ki, saadeti yine eski dünyasında bulacakdır. Ama o ve yakın arkadaşları hayatlarında yeni bazı düzenleme yaptılar: namazı artık canları isteyince kıldılar, orucu da öyle. Ama hiçbir zaman bunları tamamen inkâra da gitmediler.

Bu konuda Zeki Velidî'yi, Altaylı ve ata dininde bir Türk olduğu halde, Hıristiyan olan Katanov etkilemiştir. O "aman dikkat et" der, "Ruslar bana votkadan başka şey vermediler. Sen kendine dikkat etmelisin." Zeki Velidî'ye söyler ki, İslâmiyet, Türk'ü koruyan en önemli kültür bağıdır; ona sarılın ve o kültürün yüceliğine inanın."

Zeki Velidî onun içindir ki, 75 yaşlarında, dünyayı iyi-kötü, yaman ve yahşı günlerinde gördükten sonra kaleme aldığı hatıralarında doğduğu, İslâmiyet ve Türk örfü dolu çevreyi âdeta idealize etmiştir. O gençlik yıllarında kendi çevresini beğenmez ve yetersiz görür; ama sonunda bilir ki, bu çevre, Türklüğün yüzyıllardır ayakta kalmasını ve direnmesini sağlıyançevredir.

İslâmiyete şeksiz-şüphesiz inanmıştır Zeki Velidî. Onun için Zeki Velidî, bu inancını, meselâ V.İ. Lenin'in yüzüne de söylemekten çekinmez. Bu olağandır ve olağan olmak mecburiyetindedir. Böylece Zeki Velidî, kendi fikrini ve inancını bilen, koruyan ve gerektiğinde savunan insandır. O bu yönüyle, sadece kendini düşünen, tasavvufî bir takım şeyhlerle ilişkili kişiler gibi değildir. İslâmm ilim alanında da müdafiidir.

3. Zeki Velidî'yi etkileyen üçüncü fikir kümesi **sosyalizm**dir. Bu akım, Rusya'da o yıllarda zaten etkili idi.

Zeki Velidî, daha Kazan'a ilk gittiğinden itibaren Rusça öğrenmesi sebebiyle devrin Rus neşriyatının içindedir. O çarlığa karşı oluşları sebebiyle sol neşriyatı daha çok

sevmiştir. Çünkü ötekiler, hem Hıristiyanlıkta, hem de çara bağlılıkta çok aşırı bulunuyorlardı. Zeki Velidî'nin sosyal konulara girişi böyle olmuş, zamanla sosyalizmle ilgili bütün neşriyatı okumuştur. Hatta yine bu gençlik yıllarında, Astrahan seyahati dönüşünde rastladığı Kaptan da bu konudaki fikirlerinin gelişmesinde etkili olmuştur. Meğer bu kaptan, Lenin gibilerin de arkadaşı imiş.

Zeki Velidî'nin sosyalist neşriyatı okuması, onları ötekilere tercih etmesi, doğrudan Rusya'nın o dönemdeki şartlarının bir gereğidir. Yukarda da dediğimiz gibi, Hıristiyanlık ve çar esaslı Rus sağ neşriyatı elbette Zeki Velidî'yi tatmin edemezdi. İslâmlara gelince onlar daha varlıklarının şuurunda değillerdi. Yukarda öteki fikirleri tahlil ederken de belirttiğimiz gibi, Zeki Velidî kendisi İslâm oluşunun şuurunda olup, sosyal alanda ise daha açık ve hür fikirlidir.

Bu konuda Zeki Velidî'yi etkileyen, Türk töresinin ve İslâmî geleneklerin, kişilerin ezilmesine, büyük sermayenin belirli kişilerin elinde toplanmasına hoş gözle bakmadığını bilmesi olmuştur. Türk töresi, kişilerin birbiriyle yardımlaşma esasındaki bir yaşama kavgasını etkili kabul eder. Türklerin halk arasında devam edip gelen geleneği de böyledir. Dolayısıyla halkın, özellikle fakir-fukaranın ve acizlerin korunması esasındaki bir sosyal çevreden yetişen Zeki Velidî'nin bu fikirlerde olması olağandır.

Zeki Velidî, *Hatıralar*'ında, yukardan beri sözünü ettiğimiz açıdan olmasa da, "sosyal" konularda hiç de eski Çar devri geleneklerini devam ettirmediklerini açıklar. O da büyük servetleri "millîleştirmiş"tir. O da, zorla Hıristiyan yapılan Türk köylerindeki kiliseleri yaktırmıştır. Ama o câmi ve mescide dokunmamış, dokunulmasına yer vermemiştir. Keza o Türk' ün emek ve alın terine yönelik hiçbir başka davranış içinde de olmamıştır.

Türk halkının, yüzlerce, belki binlerce yıldan beri devam edip gelen iktisâdî yapısını bilmek ve öğrenmek, Zeki Velidî

için kendi iktisâdî görüşünün gelişmesinde etkili olmuştur. Yukarda Zeki Velidî'yi asıl etkileyen unsurun, örf ve töre olduğunu bunun için belirtmiştik. Zeki Velidî iktisâdî konularda da örfü ve töreyi, yazılı kaynaklardan olmasa da, halkının içinde yaşıyan şekli ile biliyordu. Yine biliyordu ki bu hayat, eğer kapitalist veyâ sosyalist biçimlerinden hangisine yakın diye sorulacak olursa, ikincisine yakın olmak gerekir. Bu açıdan Zeki Velidî'nin fikir hayatında, sosyalizm, Türk örfüne uygunluğu nisbetinde etkili olmuştur.

4. Milliyetçilik: Bütün insanlar için bir gerçek vardır: Kişi için önce kendi aile, oba veya çevresini, sonra da milletini sevmesi kadar tabiî bir olay yoktur. Zeki Velidî de bu gerçeğin şuurundadır. O kendi Başkurt'larını öne alarak bütün Türkleri öncelikle severdi. Ama bu başka insanlara saygı duymasına da engel değildir. Zaten onun kimi zaman çok aşırı milliyetçi gibi görülmesine rağmen, dünyanın dört bir yanında samimî dostları olmasının da sırrıdır.

Zeki Velidî, başka milletlere, milliyetlere saygılıdır. Ama onlardan da kendi milletine ve milliyetine saygı duyulmasını bekler. Çoğu, son zamanlar Türk aydınının yaptığı gibi, kendi halkını, milletini kötüleyerek başka milletlere ve onlara yanaşmak istemez. Zaten başkaları da bilirler ki, kendisini ve milletini sevmiyen, "insan"ı sevmiyor demektir. "İnsan"ı ve insanlığı sevmenin ilk yolu kendinden, milletinden geçer.

Bu yönü ile "milliyetçilik", Zeki Velidî için olağandır. Zeki Velidî'yi asıl Zeki Velidî yapan, onun fikrî yapısının temelini teşkil eden Türk örfü ve töresidir. Bu örf ve töre O'nun milliyetcilik duygusunu besliyen en büyük kaynak olarak görünmektedir.

5. Zeki Velidî Togan Bibliyografyası

Dörtyüze yaklaşan kitap ve makalesi ile, *Zeki Velidî,* en verimli bilim adamlarımızdan birisidir. İlk kitabını (Türk ve Tatar Tarihi) 1911 sonlarında neşretmesine ve devrinde

büyük yankılar uyandırmasına rağmen, onun müsteşrikler âlemindeki asıl şöhretini, 1939'da neşredilen *İbn Fadlan'*a dâir eseri sağlıyacaktır. Bu intişar, uğurlu olmuş, *Türkistan'*ın daha ziyâde son devirlerine dâir *Mısır'*da basılmakta olan eseri de, (Meşhed şehrinden 1923'te Türk Konsolosluğu yoluyla gönderdiği "Raporlar"ından kendisini tanıyan) *Türk Genelkurmayı'*nın da yardımı ile, tamamlanmıştır. Yine aynı yılda *El-Biruni'*ye ait eseri yayınlanmış, *Umumî Türk Tarihine Medhal* ve *Tarih Metodu'*na dair kitaplarının da baskısına geçmiştir. Keza bir yandan da *Ali Şir Nevâyi'*ye dâir eseri matbaadadır.

1944 olayı, bu büyük faaliyeti sırasında, büyük bir darbe oldu. Bu arada hapiste bulunduğu sırada "*Medhal*" eserini "*Giriş*" adıyla yeniden düzenlemiştir. Nitekim hapisten çıkar çıkmaz, bunu nisbeten kendi imkânıyla bastırdı: 1946. *Ömer L. Barkan'*ın deyimiyle "bu âlimâne eseri", Türkiye'de büyük bir boşluğu doldurdu. Daha sonra 1950'de hâlâ 1988'de yerine yenisi konamayan *Tarihte Usul'*ü, 1951'de *Horezmce Tercümeli Mukaddimet'ül Edebi'*i basıldı. Ancak 1969'da basılan *Hâtıralar'*ı ile, ölümünden sonra bastırılan *Oğuz Destanı* sayılmazsa, kitap olarak yayımı pek yoktur. Gerçi bu arada birçok maddi imkânsızlıklarla mücadele ettiği de unutulmamalıdır. Bazı imkânlar verilseydi, *Ortaasya Türk Tarihi'*nin *İslâmî Dönemi*, en iyi şekilde gün ışığına çıkartılabilirdi.

Onun bir kısım makale ve kitabı yazma hâlinde bulunmaktadır. Bunların bir tasnif denemesi yapılmış olup, ancak çözüm bekleyen bazı meseleler, bu yazmaların, genç Türk araştırıcılarına açılmasını bir süre daha geciktirecektir. Kendisi nesiller arasında bir ilim bağı olmasını bekleyen bir kişi olduğundan, bir kısım hazırlıklarının, tashih ve belki kısmen tadil ile, bundan sonraki tarihlerde de çıkabileceğini belirtelim. Kitaplığından ve notlarından, herhangi bir eksilmenin söz konusu olmadığını da burada söylemeliyiz.

İlk eseri: Zeki Velidî Togan, basılmayan, fakat kendi telifi olan ilk eserinden şöyle söz eder: "Ben daha 17 yaşında iken...

babamın gözleri hasta olduğu aylarda onun derslerini verirken heyete ait (bir eser yazmıştım). Ahmed ve Said isminde iki kişinin konuşmaları, soru ve cevapları şeklinde yazmış olduğum (bu) eseri Hüseyin Cisr'in eserinden mülhem olduğum fikirlerle süslemiştim. Bu benim ilk eserimdi" (İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, III/3-4 (1959-60), baskı: 1966, s. 257; *Hatıralar*, s. 42: Zeki Velidî, bu eserini 1908 başlarında yazdığını söyler).

1911

1- "Türkçe dört mısralı maniler hakkında" (On the four-hemistich ballads in Turkish), Şûrâ (Orenburg) 1911.

1912

2- *Türk ve Tatar Târihi* (History of the Turks and Tatars), Kazan 1912.

1913

3- "*Bürcen Başkurtları etnografisine dâir*" (On the ethnography of the Bürcen Baskurts), Şûrâ, 1913.

4- "*Kazan Tatar Melikesi Süyümbike'ye dâir tetkikatın tahlili*" (An analysis of the research on the Kazan Tatar Queen Süyümbike), Süyümbike, (Kazan) 1913.

5- "*Hoca Bedînin Kazan halk edebiyâtına ait neşriyâtının tahlili*" (An analysis of Hoca Bed's work on Kazan-Tatar folk literature), ibid. 1913.

6- "*Kazan gimnasium ve darülfünûnunda muallimlik eden Halfinler ailesinin ilmî ve medenî hayat ve faâliyetine ait tetkikat*" (A study on the academic and cultural life and activities of the Halfin family teachers at the Gymnasium and University of Kazan), Şûrâ, 1913.

7- "*Şâir Abdullah Tukay'ın şiirlerinin tahlili*" (An analysis of the poems of Abdullah Tukay), Mektep (Kazan) 1913.

8- "*Akademik W. Barthold'un ilmî eserleri hakkında*" (On the scolarly works of Academician W. Barthold), Vakit (Orenburg) 1913.

9- "*Vambery'nin hayat ve eserleri*" (Vambery, his life and works), Mektep, 1913.

10- "*Tatar edebiyatı hakkında Aşmarin*" (Asmarin on Tatar literature) (Orenburg), 1913.

11- "*İhtilâl zamanında ve Çar Mihayil Feodoroviç'in intihâbı vak'asında İslâmların rolü*" (The Muslim action in the time of troubles and the election of Czar Mihail Feodorovic Romanov), (Kazan) 1913.

12- "*Çağatay şâiri Lûtfî ve onun divânı*" (The Cagatai poet Lutfi and his Divân), (Kazan) 1913.

1914

13- "*Türkmen şâiri Mahtumkulı'nın hayatı ve eserleri*" (The Türkmen poet Mahtumkulu, his life and works), Şûrâ 1914.

14- "*Hokand hanı Hudâyâr Han'ın son günleri*" (The last days of Hudâyâr Han of Hokand) (Kazan) 1914.

15- "*Gurfat'ul-havâkîn ve onun Karahanîler tarihini öğrenmek için ehemmiyeti*" (The Gurfat al-Havâkîn and its importance for the study of Karahanid history) An, N. 4 (Kazan) 1914.

16- "*Rus tarihî edebiyatında Şahabeddin Mercânî*" (Sihab al-Din Marcani in Russian historical literature), Marcani Anniversary Volume (Kazan 1914 s. 468-489.

17- "*Mercânî'nin bir eseri hakkında Kayyum Nâsırî*" (Kayyum Naşiri on a work of Marcani) ibid. s. 582-589.

18- "*İslâm âleminde tedennî sebepleri ve Mercânî*" (Marcânî and the reasons for the decline of the Islamic World), Yulduz N. 117 (Kazan) 1914.

19- "*Petersburg Dârülfünûnunda Şark Fakültesi lektörü Hüseyin Feyizhanov'un hayat ve eserlerine dâir*" (The life and works of Hüseyin Feyizhanov, reader in the Oriental Department of St. Petersburg University), Şûrâ, 1914.

20- "*İbn Haldûn'un nazarında İslâm hükûmetlerinin istikbâli*" (The future of Islamic governments as seen by Ibn Haldun), Bilgi, N. 7 (İstanbul) 1914.

21- "*Türkistan etnografya âlimi Ebu Bekir Divayif'in hayat ve eserleri*" (The life and works of Turkistani ethnographer Abu Bakr Divayif), Turmuş (Ufa) 1914.

22- "*Şarka ait Rus ilmî neşriyatının tahlîli*" (An analysis of Russian scholarly publications on the Orient), Şûrâ and Yulduz, 1914-1915.

1915

23- "*K stoletyu so dnya rozdeniya tatarskago ucenago istorika Mardzani*" İzvestiya Obscestva Arxeologii pri Kazanskom Universitete, vol. XXXIX, 1915.

24- "*Filonenko'nun Başkurt tarihine âit eserinin tahlili*" (An analysis of Filonenko's work on Baskurt history), Turmuş 1915.

25- *Kısaca Türk ve Tatar Tarihi* (A short history of the Turks and Tatars), Kazan 1915.

26- "*Vostoçnie rukopisi Ferganskoy oblasti*" Zapiski Vostocnago Otdeleniya Imperatorskago Russkago Arxeologideskago Obscestva, vol. XXII, 1915, s. 303-320.

27- "*Nekotorie dannie po istorii Ferganu vosemnadtsatago stoletiya*", Protokolı Turkestanskago Kruzka Lyiubiteley Arxeologii, N. 19, Taşkent 1915.

1916

28- "*Otcet o komandirovke Buxarskoe Xanstvo*", Zap. Vost. Otd. Imp. Russ. Arx. Ob., vol. XXIII, 1916, s. 245-262.

1917

29- "*Türkistan'ın mânevî kültür serveti*" (The wealth of non-material culture of Turkistan), Yurt, N. 1 (Hokand) 1917.

1924

30- "*Notices sur les manuscrits découverts dans les bibliothèques de Kaboul et Mechhed par Validi*", Communication par J. Deny, Journal Asiatique, N.1 (Paris) 1924 s. 149-151.

31- "*İbn ül-Fakih'in yeni nushası*" (A new manuscript of ıbn al-Fakih), Türk Yurdu, N. 4 (Ankara) 1924 s. 297-304.

32- "*Meşxedskaya rukopis' Ibnulfakixa*", Bulletin de l'Académie des Sciences de Russie, Leningrad, 1924, s. 237-248.

1925

33- "*Turkestan*", Znamya borbı, Berlin 1925.

34- "*Über den Bolschevisemus zum Sozialismus*", (Suggestions on the coot of arms of our Republic), Vakit (Istanbul) 24.X.1925.

35- "*Türk efsânelerinde millî alâmetler*" (National symbols in Turkish mythology), Türk Yurdu, N. 3, 1925.

36- "*Cumhuriyetimizin arması ne olmalıdır*" (Suggestions on the coot of arms of our Republic), Vakit (İstanbul) 24.X.1925.

1926

37- *Vozniknoveniye Partii" Erk*", 1926.

1927

38- "*Azerbaycan etnografisine âit*" (On the ethnography of Azarbaijan), Yeni Kafkasya, N. 10,11,14,19,1927. Keza: Azerbaycan Yurt Bilgisi, II, s. 49-56, 101-107, 247-253.

39- "*Türkistan meselesi*" (The problem of Turkistan), Yeni Türkistan, N.1, 1927 s. 2-8.

40- "*Özbek Şaybak Han'ın şiirleri ve divânı*" (The poems and Divan of the Özbek Ruler Saybak Han) ibid. 1927), 99 s. 22-25.

41- "*Bolşeviklerin şark ve müstemleke siyâseti*" (The eastern and colonial policy o the Bolsheviks), ibid. N. 2-3, 1927, s. 9-13.

42- "*Türkistan ve Edil havzasının medenî münâsebetleri tarihinden*" (On the history of cultural relations between Turkistan and the Volga basin), ibid. 1927, s. 25-30.

43- "*Türkistan'ın iktisâdıyatında yerli ve Rus nokta-i nazarları*" (The points of view of the local population and of the Russians on Turkistan'a economy), ibid. N. 4,1927, s. 15-121.

44- "*M.v.Le Coq'un yeni eserleri*" (M. von Le Coq's latest puplications), ibid. s. 22-23.

45- "*Türkistan istiklâl hareketine karşı Buhara Emîri*" (The Amir of Buhara against the movement of independence in Turkistan), ibid. N. 5-6, 1927, s. 2-8.

46- "*Türkistan ismi, hududu ve mesahası hakkında*" (On the name, the limits and area of Turkistan) ibid. s. 30-35. Keza bk. N. 242.

47- "*Şarkî Türkistan'da kadîm Küçalıların medeniyeti*" (The civilization of the ancient Kucheans of East Turkistan), ibid. N.7. 1927, s. 29-38.

48- "*Garbî Asya'nın kabl et-Türk medeniyetleri ve Türkler*" (The pre-Turkish civilizations of Western Asia and the Turks), Vakit 23-24. IV. 1927.

49- "*Türklerde hars buhranı*" (The cultural crisis among the Turks), Türk Yurdu, N. 24, 1927 s. 495-509.

50- "*Chwarezmische Sätze in einem arabischen Fikh-Werk*", *Islamica* III, 1927 s. 190-213.

1928

51- "*Oğuzların hristiyanlığı meselesine dâir*" (On the problem of Christiantiy among the Oguz Turks), *Türkiyat Mecmuası,* II, 1928, s. 61-74.

52- "*Horezm'de yazılmış eski Türkçe eserler*" (Old Turkish works from Harezm) ibid. s. 315-346.

53- "*Şeyh Muhsin-i Fânî'nin Mahtumkulı Dîvânı neşrine ait tenkid*" (A review of Şeyh Muhsin Fânî's edition of the Divan of Mahtum Kulı) ibid. s. 466-474.

54- "*Rus inkılâbı devrinde Türkistan ilmî neşriyâtı hülâsası*" (A summary of thae scholarly work published in Turkistan during the period of the Russian Revolution), ibid. s. 599-620.

55- "Rus muhâceret siyâsetinin yeni devresi muvâcehesinde Türkistanlıların vazifesi" (The duties incombing on the people of Turkistan confronted with the new Russian emigration policy), *Yeni Türkistan,* N. 8, 1928 s. 1-7.

56- "Türkistan'da askerlik meselesi" (The problem of military service in Turkistan) *ibid.* N. 9, 1928, s. 1-6.

57- "Türk dünyasmda elifbe meselesi" (The question of the alphabet in the Turkish World *(ibid.* N. 12, 1928, s. 1-18.

58- "18-19. asır Türk siyâsî hayatına ait iki eser: Kırımlı İbrahim İbn Ali ve Hindistanlı Mîr İzzetullah'ın eserleri" (Two Writers on Turkish political life in the 18-19 th centuries: İbrahim Ibn 'Ali of Crimea and Mir 'Izzet-Allah of India) *ibid.* N. 16, 1928, s. 38-44.

59- "Türkistan ve Azerbaycan'ı Öğrenme Derneği'nin mesâisi" (The activities of the Society for the study of Turkistan and Azarbaijan) *ibid.* s. 45-48.

60- *Türk Tarihi-* İslâmiyetten evvelki devirlerine ait dersler (Lectures on the pre-islamic period of Turkish History), Lithographed, Istanbul 1928, 154 s.

61- *Türk tarihinin umûmî hatlarına dair ilk methal dersi* (Introductory lectury on the general lines of Turkish history), Lithographed, İstanbul 1928, 40 s.

62- *Türk illerinin tarihî coğrafyasına âit derslere methal* (Introduction to lectures on the historical geography of the Turkish countries), Lithographed, İstanbul 1928, 24 s.

63- "*Kazakbay'a cevap*" (Reply to Kazakbay), *Yeni Türkistan,* N. 16 1928, s. 1-7.

64- *Bugünkü Türkistan ve Yakın Mâzisi* (Turkistan today and its recent past), Cairo 1928-1940, 710 s. (1922'de dört ay kaldığı Aşkabâd şehrinde yazmağa başladığı ve sonradan ikmal ettiği eseridir.); bk. 99.

1930

65- "Mevlânâ Bekâî", *Yeni Türkistan,* N. 27, 1930 s. 18-21.

66- *Die gegenwärtige Lage der Mohammedaner Russlands,* Budapest 1930.

67- "Hnuti Baskirçü na Sibiri Rok u 1918", Legionarsky Tyden, Prag 1930.

68- "Moğollar devrinde Anadolu'nun iktisâdî vaziyeti" (The ekonomic situation in Anatolia in the Mongol period), *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası,* I, 1930, s. 1-42.

69- "Das Turkestanische problem", Deutsche Ruudschau, 1930, s. 24-29.

1931

70- "Türk destanlarının tasnifi" (The classification of Turkish epics), *Atsız Mecmua,* N. 1-3, 5. 1931.

71- "Mit varna tölünk a turani nerek" Levente, Budapest 1931.

72- "Şimâli garbî Anadolu'da seyâhat hatıraları" (Notes on a trip through Northwestern Anatolia), *Atsız Mecmua,* N. 6, 1931.

1932

73- "Azerbaycan'ın tarîhî coğrafyası" (Historical geography of Azarbaijan) *Azerbaycan Yurt Bilgisi,* I, s. 35-48, 69-83, 123-132, 145-156, 1932.

74- "On Mubarakshah Ghuri", *Bulletin of the School of Oriental Studies,* VI/4, 1932, s. 847-858.

75- "Temür Bek'in İslâmiyete bakışı" (Tamerlan's view of Islam), *Atsız Mecmua,* N. 13, 1932, s. 7-11.

76- "Divân-u Lûgat it-Türk'ün telif senesi hakkında" (On the year the redaction of the Divân-u Lûgat it-Türk), *ibid.* N. 16, s. 77-78.

77- "Mahmud Kâşgarî'ye âit notlar" (Notes on Mahmud Kasgarı), *ibid.* N. 17, 1932.

78- "Zeki Velidî Bey'in iddiâları" (Mr. Zaki Validî's assertions), *Cumhuriyet,* 18. VII. 1932.

79- "Orta Asya'daki kuraklığa dâir" (On aridty in Central Asia), *I. Türk Tarih Kongresi zabıtları,* İstanbul (1932), s. 167-176.

80- "Orta Asya'daki kumaltı şehirlerine dâir" (The sand-buried cities in Central Asia), *ibid.* s. 369-376.

1934

81- "Der Islam und die geographische Wissenschaft", *Hetner's Geographische Zeitschrift,* Heidelberg, 1934, s. 361-372.

82- "İslam and the science of geography", *Islamic Culture,* Hyderabad, 1934, s. 511-527.

83- Onyedi kumaltı şehri ve Sadri Maksudî Bey (Sadri Maksudî Bey and the Seventeen sand-buried cities), İstanbul 1934, 60 s.

84- Tenkîd (Review): G. Richard, Persiens Meystiker Djelaleddin Rumi, *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes,* XLII, 1934 s. 151-153.

1935

85- "Prähistorische Forschungen in den indo-iranischen Grenzgebieten und die Aufgaben der Turkologie", *Türkische Post,* 27-28. II.1935.

86- "Considération sur la collaboration scientifique entre l'Orient Islamique et l'Europe", Revue des Études Islamiques, cahier III, 1935 s. 249-271. Keza bk. N. 179,185.

1936

87- "Die Schwerter der Germānen nach arabischen Berichten des 9 und 10. Jahrhunderts", ZDMG, XC, 1936, s. 19-37.

88- "Die Nordvölker bei al-Biruni", ibid. pp. 38-51.

89- "Über die Sprache und Kultur der alten Chwarezmier", ibid. pp. 27-30.

1937

90- "Ein türkisches Werk von Haydar Mirza Dughlat", BSOS, VIII, 1937 pp. 985-989.

91- "Die Reiseberichte Ibn Fadlans", Geistige Arbeit, N. 19, 1937.

92- Tenkîd (Review): T. Menzel's German translation of W. Barthold's "Zölf Vorlesungen über die Geschichte der Türkvölker Mittelasiens", Orientalische Literaturzeitung, N. 8-9, 1937, pp. 537-539.

1938

93- "Über die Beövlkerungsdichte Zentralasiens im mittelalter", Festschrift zum 70. Geburtstag von A. Dopsch, Wien-Leipzig 1938, pp. 424-433.

94- Tenkîd (Seview): Saadet Ishaki, Cora Batır, Orientalische Literaturzeitung, N. 2, 1938, pp. 114-118.

1939

95- Ibn Fadlans Reisebericht (Abhandlung für die Kunde des Morgenlandes, XXIX, 3) Leipzig 1939 XXXXIX + 336 + 46 ps. Reprint: Lichtenstein, 1966.

96- "Eski Türklerde kayakçılık" (Skiing among the Ancient Turks), Askerî Mecmua, N. 115, 1939.

97- "Göethe'nin Şark'ı duyuşu" (Goethe's feeling for the Orient), Yücel N. 55 İstanbul 1939, s. 3-9.

98- "Eski Türk ve Moğolların harîtaları ve harîtacılığı meselelerine dâir notlar" (Notes on the question of maps and cartography among the Ancient Turks and mongols), Kopuz, N. 5, İstanbul 1939, s. 164-169.

1940

99- *Bugünkü Türkistan ve yakın mâzîsi*, Cairo 1928-1940. Keza bk. N. 64.

100- *Umûmî Türk Tarihine Methal* (Introduction to the general history of the Turks), İstanbul 1940, 80 s. (tamamlanmamış-incomplete).

101- *Bıruni's picture of the World*, (Memoirs of the Archaeological Survey of India, vol. LIII), New Delhi, 1940, X+ 142 ps.

102- "*Völkerschaften des Chazarenreiches im neunten Jahrhundert*", Körösi Csoma Archivum, III/1, 1940 pp. 40-76.

103- "*Sir Denison Ross ve eserleri*" (Sir Denison Ross and his works), Ülkü, N. 92, 1940. s. 103-112.

104- "*Prof. Yorga ve büyük ilmî hizmetleri*" (Prof. Jorga and his great services to scholarship), Cumhuriyet, 3.X.1940.

105- *1929-1940 seneleri arasında Türkistan'ın vaziyeti* (The situation in Turkistan in 1929-1940, İstanbul, 1940, 43 s.

106- "*Türklerde urug bilgisi*" (Tribal genealogy among the Turks), Bozkurt N. 5 1940.

1941

107- *Türk tarihine Methal* (Introduction to the history of the Turks), İstanbul 1941, 112 s. (tamamlanmamış-incomplete)

108- "*Die Vorfahren der Osmanen in Mittelasien*", ZDMG, XCV/3, 1941 pp. 367-373.

109- *Moğollar, Cengiz ve Türklük* (Mongols, Jengiz and the Turks), İstanbul 1941, 32 s.

110- "*Ali Şîr Nevâî, haryâtı ve eserleri*" ('Ali Sir Nava'i, his life and works), Tasviri Efkâr, 11, 15, 23, II; 4.111.1941.

111- "*Ali Şîr Nevâî'ye dâir Dr. Rıza Nur ile münâkaşa*" (A controversery with Dr. Rıza Nur over 'Ali Sir Nava'i) ibid. 3,15.V.1941.

112- "*Ahund*", Islâm Ansiklopedisi (İA), I, 228.

113- "*Akmescit*", İA.I.270.

114- "*Aksunkur*", İA.I.275-276.

115- "*Alamut*", İA.I.289-290.

116- "*Ali Ekber* (Hitâ'i)", İA.I.318-319.

117- "*Ali Şir* (Nevâyi), İA, I.349-357.

118- "*Allan*", İA. I.376-378.

119- "*Amuderya*", İA. I.419-426.

120- "*Temür'ün mezarı*" (Timur's tomb), Çınaraltı, N. 2, 1941.

121- "*Kırım tarihine bir bakış*" (A view of Crimean history), *ibid.* N. 20, 1941.

122- *Tarihte Usul* (Methodology in history), İstanbul 1941, 48 s. (tamamlanmamış-incomplete)

123- *10-15. asır Asya tarihî harîtası* (Historical map of Asia in the X-XV. th centuries), İstanbul 1941-42.

1942

124- "*Edil-Ten kanalı meselesi*" (Problem of the Volga-Don canal), Çınaraltı, N. 61, 1942, p. 10.

125- *Tenkîd* (Review): B. Spuler, Die Mongolen in Iran, Bozkurt, N. 1, 1942.

126- "*Baysungur Mirza, hayatı ve eserleri*" (Baysungur Mirza, his life and works), Gökbörü, N. 1-2, 1942.

127- "*Türk Yurdu'nun neşir tekniğine dâir*" (On the publishing technique of the "Türk Yurdu" journal), Türk Yurdu, XXVİ/1, 1942.

128- "*Hariç Türkleri ifâde eden tâbirler*" (Designations for Turkish groups outside of Turkey proper), *ibid.* pp. 2-4.

129- "*Eski Türk yazısı*" (Old-Turkish writing), ibid. XXVI/2, 1942.

130- "*Argun Han'ın kullandığı "Garp denizi" harîtasına dâir*" (On the map of the West Sea/the· Mediterranean) used by Argun Han), *ibid.* s. 45-48.

131- *Tenkîd* (Seview): K. Otto-Dorn, Das islamische Iznik, *ibid.* s. 62-64.

132- *Tenkîd* (Review): Aziz Suryal Atiya, The Crusade in the Later Middle Age, *ibid.* XXVI/4, s. 126-128.

133- "*Türk zümreleri arasında mahallî "millî" taazzuv tecrübeleri ve Türk millî birliği*" (The attempts at national formation and the concept of the unity of Turkish nationalitie among Turkish groups), ibid. XXVI/8, 1942, s. 245-251.

134- *Bugünkü Türkili* (Türkistan) *ve Yakın Tarihi,* İstanbul 1942, 47, XII + 696 ps. Bk. Ns. 64, 99. 154.

135- "*Aras*", İA.I.555-557.

136- "*Arran*", İA, I.596-598.

137- "*Azerbaycan*", İA. II. 269-272.

138- "*Balasagun*", İA, II. 269-272.

139- "*Balkan*", İA, II. 283-285.

140- "*Başkırt*", İA, II. 328-332.

141- "*Baysungur*", İA, II. 428-430.

142- "*Bîrûnî*" , İA, II. 635-645.

1943

143- "*Türk tarihinde millî birlik nasıl vücûda geliyordu?*" (How was national unity achieved in past Turkish history?), Türk Yurdu, XXVII/1-2, 1943 s. 1-8.

144- "*Tarihte Türkler ve Farslar*" (Turks and Persians in history), *Tasviri Efkâr,* 11, 21.IV. 1943.

145- *Türkili haritası ve ona âit izâhlar* (Map of Turkistan with appended notes) İstanbul 1943, 32 s + 1 harita.

146- "*Temür Bek'in uygurca bir kitâbesi*" (Timur's uygur inscription), Çınaraltı, N. 117, 1943.

147- "*Göktürk Kaganlarının siyâsî tarihi*" (Political history of the Göktürk/T'uchüeh Kagans), Orhun, Ns. 10-15, 1943.

148- "*Dobruca Türklüğünün tarihi hakkında yeni nazariyeler*" (New hypoteses on the Turks of Dobruja), Tarihten Sesler, N. 12, 1943.

1944

149- "*Mehmet Emin Yurdakul'u Dış Türklükte sayanlar*" (Mehmed Emin Yurdakul and his admirers among the Türks outside of Turkey proper), Verim, 22.1.1944.

150- "*Mervli Şerefüzzaman'ın Türklere dâîr yazıları*" (The writing of Saraf al-Zamân Marvazi' on the Turks), Doğu N. 11 (Zonguldak), 1944.

151- "*Göktürk paraları*" (The coinage of the Göktürk), Çınaraltı, N. 128, 1944.

1946

152- "*Ebülgazî Han*", İA, IV. 79-83.

153- *Umûmî Türk Tarihine Giriş* (Introduction to general Turkish history) İstanbul 1946, XVI+486 ps. Bk. N. 330

1947

154- *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi,* 1942-1947. Keza bk. N. 134.

1948

155- "*İbn al-Fakih'in Türklere âit haberleri*" (Information on the Turks in Ibn al-Fakih), belleten XII/45, 1948 s. 11-16.

156- "*Temür ve Yıldırım Bayezid*" (Timur and Bayazıd I), Tasvîr-i Efkâr 24.V; 1,7,14,18, VI.1948.

157- "*Hamdullah Kazvini Müstevfî*", İA, V.186-188.

158- "*Hanbalık*" İA, V. 208-209.

159- "*Hândmîr*", İA, V. 210-211.

160- "*Hârizm*" İA, V. 240-257.

161- "*Haydar Mirza Duglat*" İA, V. 388.

162- "*Hazarlar*", İA, V. 397-408.

163- "*Herat*", İA, V. 429-442."

164- "*İbn A'semül-Kûfî*", İA, V. 702.

165- "İbn Fadlan", İA, V.730-732.

166- "İbn ül-Fakih", İA, V. 853.

167- "*Dr. Alimcan Tagan;* (Bashkır Scholar)" Tasvîri Efkâr, 24. VIII. 1948.

168- "*Plânlı dil çalışmaları*" (Methodologic studies on the Turkish language Tasviri Efkâr, 29.X.1948. Bk. No. 331 (s. 112-119).

169- "*Millî tarih anlayışımızı soysuzlaştırıyorlar*" (The attempts to degiade our concept of national history), Millet N. 121 1948.

1949

170- "*Büyük Türk hükümdarı Şahruh*" (The great Turkish ruler: Shahrukh), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyâtı Dergisi, III/3-4, 1949, s. 520-538.

171- "*Kayseri ve Bursa'daki bazı yazmalar hakkında*" (On manuscripts from Kayseri and Bursa), Tarih Dergisi, I/1, 1949, s. 67-76.

172- "*Goethe ve Şark*" (Goethe and the Orient), Tasvîr, 28.VIII. 1949.

173- "*Mûsa Cârullah Bigi, mesleği ve şahsiyeti*" (Musa Carullah Bigi, the theologian of the Tatars, his career and personnality), Tasvîr 23, 24.IX.1949.

174- "*Mûsa Cârullah Bigi'nin hayatı ve eserleri*" (Musa Carullah Bigi, his life and works), Selâmet, N. 37, 1949.

1950

175- *Tarihte Usul* (Methodology in history), İstanbul 1950, XXXII + 373 s.; bk. 318.

176- "*Prof. Dr. Walter Wright*", Tarih Dergisi, I/2, 1950, s. 379-384.

177- "*Türk kültürüne âit yayınlar*" (Publications on Turkish culture), Milliyet, 6.V.1950.

178- "*Türk ve şark kültürüne âit yayınlar*" (Publications on Turkish and Oriental culture), Milliyet 12, V; 3. VI. 1950.

179- "*İslâm şarkı ile Avrupa arasında ilmî işbirliği*" İş, XVI/7,9,12,1950; keza bk.: Nu. 86,186 ve 335 (Sh).

180- "*Üniversitemiz ve solcular*" (Our University and Leftists), Komünizme Karşı Mücâdele, I/1, 1950, s. 3-4.

181- "*Eski Türklerde kayakçılık*" (Skiing amongst ancinet Turks), Erciyes, N. 82-83, 1950, s. 21-25.

1951

182- "*Predigtbücher von zwei zentralasiatischen mohammedanischen Denkern*" Proceedings of the 7th Congress for the History of Religions, Amsterdam 1951, pp. 148-149.

183- *Horezmce tercümeli Muqaddimat al-adab* (Khorezmian glossary of the Muqaddimat al-adab), İstanbul 1951, 44+532 s.

184- "*Komünizm, plânları ve istikbâli*" (Communism, its plans and its future) Orkun, N. 14, 1951 s. 5-7 (keza bk.: 331).

185- *Scientific collaboration of the Islamic Orient and Occident*, İstanbul 1951, 26 ps.

186- "22. *Müsteşrikler kongresi*" (XXII. Congress of Orientalists), Zafer, 6.XI.1951.

187- "*İslâmî tetkiklere mahsus enstitüler*" (Institutes devoted to Islamic studies), Zafer, 19, 21.VII, 1951.

188- "*Komünist Rusya ve onun İslâm komşuları*" (Communist Russia and Muslim neighbouring countries), Komünizme Karşı Mücâdele, N. 13, 1951.

– Türkistan Kültür Birliği Nizamnâmesi,

– Türkistan Kültür Birliği Çalışma Plânı.

1952

189- "Bolşeviklerin taktiği" (The tactic of Bolsheviks), Komünizme karşı mücâdele, N. 36, 1952 (bk.: 331, s. 12-19).

190- "Türkistanlıların birleşme davaları" (The endeavour towards national unity in Turkistan), Serdengeçti, N. 15-16, 1952. bk. 331 (141-153).

191- "Rise of the Turkish Empire", Background of the Middle East, ed. by E. Jackh, Ithaca-New York, 1952 pp. 104-117.

1953

192- İstanbul'un 500. fetih yıldönümüne dâir mülâhazalar (Notes on the 500th anniversary of the conquest of Istanbul), İstanbul 1953, 8 s.

193- Tenkîd (Review): Jaschke, Der Islam in der neüen Türkei, Bibliotheca Orientalis, X/6, 1953 s. 247.

194- Tenkîd (Review): Taeschner, Neschrî-Chronik, ibid. s. 250-251.

195- "İslâmiyât, şarkiyât ve Türk kültürü" (Islamology, Orientalism and turkish culture), Zafer, 31.X; 3.XI.1953.

196- "Tahkik-i nasab-i Amîr Timür" (Research on the geneology of Timur), Anniversary of Prof. Mohammad Shafi, Lahore 1953 (Farsça).

197- Proceedings of the XXII International Congress of Orientalists, I, İstanbul 1953. (for vol. II, see N. 227).

198- "Kritische Geschichtsaffassung in der islamischen Welt des Mittelalters", ibid. pp. 76-85. (Türkçesi bk. N. 203).

199- XXII. Müsteşrikler kongresi mesâisi ve akisleri (The XXII.nd Congress of Orientalists, activities and the ensuing refercussions), İstanbul 1953.

200- "Yesevîliğe dâir bazı yeni mâlûmat" (New information on the Yesevî order of dervishes), Fuad Köprülü Armağanı, İstanbul 1953, s. 523-527.

201- "Önsöz" (Preface), İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi (İTED), I/1-4 1953 (1954), s. I-VIII.

- "Soviet Cultural Policy in Central Asia" The USSR today and tomorrow, Munich, 1953, s. 42-48; Türkçesi için bk. No. 216.
- "The Kremlin's nationality policy in Turkestan" Bulletin of the Institule for the USSR, vol. I, N.4, s. 63-64.

1954

202- "XXII. Beynelmilel Müsteşrikler Kongresinin mesâisi ve İslâm tetkikleri" (The activities of the XXIInd Congress of Orientalists and Islamic studies), İTED, I/4, 1953 (1954), s. 1-38.

203- "Ortaçağ İsâm âleminde tenkidî tarih telâkkisi" *ibid.* s. 43-49, bk. N. 198.

204- "Topkapı sarayında dört cönk" (Four miscellany collections at the Topkapı Palace) *ibid.* s. 73-89.

205- "Al-Bîrûnî ve hareket-i arz" (Al-Biruni on earthquakes), *ibid.* s. 90-94.

206- "Dünyada İslam tetkikleri" (Islamic studies in the world), *ibid.* s. 95-115.

207- "Prof. A. Guillaume'un konferansları münâsebetiyle" (On Prof. A. Guillaume's lectures) *ibid.* s. 119-120, 143-145.

208- Tenkîd (Review): Taeschner, Neschri-Chronik, *ibid.* s. 149-150.

209- Tenkîd (Review): Jaschke, der Islam in der neüen Türkei, *ibid.* s. 153-155.

210- Tenkîd (Review): Kirk, The Middle East in War, *ibid.* s. 153-155.

211- Tenkîd (Review): Mecmualar (Periodicals), *ibid.* s. 170-172.

212- Vefiyât (Necrology): Mirza Muhammed Kazvinî, *ibid.* s. 170-172.

213- Vefiyât (Necrology): J.H. Kramers, *ibid.* s. 175-182.

214- Vefiyât (Necrology): A. Schade, *ibid.* s. 183-184.

215- "Al-Biruni'nin 'Hikâyat tarıq ahl al-Hind fî istixrâc al-'umr' nam risâlesi" (Al-Biruni's opuscule entitled "Hikayat tarik ahl al-Hind fi istihrac al-'umr"), ibid. supll. 16 s.

1955

216- "Sovyetlerin Türkistan'da tatbik ettikleri siyâsetin son safhaları" (The last stages of the policy conducted by the Soviets in Turkistan), Dergi, 1 (Münih), 1955 pp. 5-21. 331 (s. 20-48).

217- "Değerli İslâm âlimi M. Hamidullah Bey İstanbul'da" (The eminent Muslim scholar M. Hamidullah Bey in Istanbul), İş (İş ve Düşünce), XXI/163 1955, pp. 39-41.

218- a) "Reşideddin'in mektuplarmda Anadolu'nun iktisâdî ve medenî hayatına âit kayıtlar" (Notes on the economic and citadine life of Anatolia in Rashid al-Din's letters), İ.Ü. İktisad Fakültesi Mecmuası, XVI/1-4, 1953-54 (1955), s. 33-50.

b) "Das Özbekische Epos Chan-name", CAJ, 1/2 (1955), s. 144-156.

c) "Kembric Müsteşrikler Kongresinde İslâm ve Türk Bilgileri", Türk Yurdu, No: 242, Sh. 660-664 1955.

1956

219- "Doğu Türkleri için kültür birliği fikrinin ehemmiyeti" (The importance of the concept of cultural union amongst Eastern Turks), Mücâhit, N. 6, 1956, pp. 1-8. bk 331 (s. 154-170).

220- "Mühim bir kongre" (An important Congress), Çakmak, N. 30, 1956.

221- a) "Erzurum'un bir Üniversite şehri sıfatıyla imârı" (The restoration of Erzurum as a university center), Erzurum Dergisi; I, 1956 (Erzurum), pp. 8, 29.

b) "Garbi Almanya, Mainz İlimler Akademisinde "Türk dili ve kültür tarihi anakitabı üzerine çalışmalar", Türk Yurdu, Sayı 257 (Haziran 1956), s. 890-894.

222- "Lahor'da toplanan ilmi kongreler" (Scientific congress in Lahore), Havadis, 17.1.1957.

223- "Türkiye kütüphânelerindeki bazı yazmalar" (Some manuscriptis in the libraries of Turkey), İTED, II/1 (1956-1957), s. 59-89.

224- a) "Endonezya'da Türkistanı Kurtarma Hareketi" Ocak Dergisi, Cilt: 2, Sayı 34 (20 Nisan 1957), s. 2.

b) "Sur l'origine des Safavides", **Mélanges L. Massignon,** Damas 1957, III. pp. 345-357.

225- "Lut gölü civarında keşfolunan dinî vesâik karşısında hıristiyanhk ve İslamiyet" (Christianity and Islâm in view of the religious documents discovered in the Dead Sea Region), İslâm N. 11, 1957, s. 25-26.

226- "Bashdjird (Bashkurt)", EI,2,I, 1075-1077.

227- "Proceedings of the twenty-second Congress of Orientalists, II. Leyden, 1957.

228- "Documents on cultural relation between the İlkhanides and Bizantines X. Milletlerarası Bizans Kongresi Tebliğleri, İstanbul 1957, 25. s.

229- "Mecmua-i resâil-i riyâziye der kitabhâne-i Magnisa" (The collection of opuscules on mathematics in the

Magnisa Library), Yadnâme-i Hâce Nasirreddin Tusî, Tehran I, 1336/1957, pp. 1-18 (Farsça).

1958

230- "The Organization of Western and Central Asian Studies both in the Occident and in the Orient", Report on Current Research on the Middle East, 1958. Washington, s. 15-21.

231- "Timurs Osteuropapolitik" ZDMG, bd. 108, h. 2, 1958 pp. 279-298.

232- "Timur's campaign of 1395 in the Ukraine and North Caucasus", The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences. VI/3-4 (21-22) 1958, pp. 1358-1371.

1959

— Philologiae Turcicae Fundamenta,

233- "Sovyetlerin umumî ve Asa slyâsetleri" (The general and the Asian policy of the Soviets), Türk Yurdu, I/8, 1959 pp. 19-21.

234- "Bir mektup" (A letter), Türk Yurdu, I/9, 1959

— "Les Albums de Miniatures du Serail Topkapou" Prermier Conrès International des Ars Turcs, Ank. 1959, 19-24 1959, s. 69-70;

1960

235- "Londra ve Tahran'daki İslâmî yazmalardan bazılarına dâir" (On some Islamic manuscripts in London and Tahran), İTED, III/2-4, 1960, s. 133-168.

236- Tenkîd (Seview): B. Spuler, Iran in frühislamischen Zeit, *ibid.* s. 257-258.

237- "Tenkîd (Seview): Kafkasya tarihine âit yeni eserler, (New works on the Caucasian history), *ibid.* s. 258-260.

238- Tenkîd (Review): S. H. Taqizâde, Mâni u dîn-i, ibid. s. 268-270.

239- Tenkîd (Review): Prof. M. Shafi presentation volume, ibid. s. 270-273.

240- "Tahran kütüphânelerinde Hindistan'dan gelen eserlerde Çağatay dili ve Temürlü sanat âbideleri" (The Cagatay texts and Temürid illustrations in manuscripts from India at Tahran libraries), Belleten, XXIV/95, 1960, s. 441-445.

241- "Asya'nın mukadderatı" (The fate of Asia), Türk Yurdu II/5, 1960, s. 40-44, Bk. No 331 (s. 195-213).

242- Türk-Türkistan, İstanbul 1960, 40 s.

1961

243- "Celâleddin Vang-Zin-Şan" Havadis, 23.I.1961.

244- "İstanbul Üniversitesince yapılması gereken işlerden birisi" (An obligatory reform in the University of Istanbul), Türk Yurdu, II/10, 1961, s. 21-24.

245- "Timur", Urdu Encyclopaedia of Islam, vol. IV, fasc. 15 (1961) pp. 919-943.

1962

246- "Cengiz Han Türktür" (Chinggis Khan was a Turk), Büyük Türkeli, N. 2 (İzmir), 1962 s. 4-5.

247- "Doğu Türkleri ne âlemde" (What is the situation of the Eastern Turks) Yakın Tarihimiz, I/8, 1962 (Istanbul), s. 242-243.

248- "Doğu Türklerinin şimdiki durumu" (The present situation of the Eastern Turks), Büyük Türkeli, N. 10 (1962), s. 3-5.

249- "Pertev Boratav'm yersiz isnatları" (The unfounded assertions of Pertev Boratav), Yeni İstanbul, 25.III.1962.

250- "Boratav'a cevâbım" (My reply to Boratav), Vatan, 19.V.1962.

251- "Prof. Gökbilgin'e cevâbım" (My reply to Prof. T. Gökbilgin), Vatan 4.X.1962.

252- "The composition of the history of the Mongols by Rashid al-Din", CAJ, VII/1, 1962, pp. 60-72.

253- "19 ve 20. asırlarda Orta ve Önasya'da fikir ve kültür hayatı" (Intellectual and cultural life in the Middle-East and in Central Asia in the XIX-XXth centuries), 1961-1962 notları, lithographed, 66 s.

– Speculum, XXXVII/4 1962, s. 618-619.

1963

254- "Türk kavimleri tarihine dair milletlerarası bir teşebbüse gösterilmekte olan yanlış istikamet" (The erroneous direction given to an international endeavour on the study of the history of the Turks), Türk Yurdu, III/6, 1963. Bk. No. 331 (s. 171-192).

255- On the miniatures in Istanbul Libraries, İstanbul, 1963, 68 s.

256- X-XII. asırlarda İç-Asya kabileleri (Inner-Asian tribes in the X-XIInd centuries) 1962-63 notları, lithographed, 96 s.

257- "Zentral-asiatische türkische Literatur der Islamischen Zeit", Handbuck der Orientalistik, 5 B. I, Turkologie, Leiden 1963, pp. 229-249.

258- "Türk dili ve tarihi temel kitabı'nı sola çevirme teşebbüslerine dâir üç mektup" (Three lettres concerning the attemps at the leftist domination of the Philologiae Turcicae Fundamenta", İstanbul 1963, 16 s.

259- "Fransa'da Rus mâhkûmu Türklerin yayınlarını öğrenme yolunda iyi bir teşebbüs" (A noteworthy at-

temp in France to follow Turkish publications under Soviet rule), Türk Yurdu, III/6, 1963

260- "Amu Derya", Urdu encyclopaedia of Islam, vol. 1. fasc. 4, pp. 236-248; fasc. 5, pp. 249-250.

1964

261- "The earliest translation of the Qur'an into Turkish" İTED, IV/1-2, 1964, pp. 1-19.

262- "Eftalit ve Bermekilerin menşei meselesi" (The problem of the origin of the Hephtalites and Barmakids), *ibid.* s. 58-64.

263- "The ethnography of Inner Asia during the 10th-12th centuries according chiefly to Islamic sources", ibid. s. 85-88.

264- "Delhi Müsteşrikler kongresi" (The XXVIth Congres of Orientalists in Delhi) ibid. s. 89-102.

265- "Activities of the Turkish delagation at the 26th Congress of Orientalists" ibid. 119-128.

266- "Reşideddin Tabib", İA, VII, 705-712.

267- "Kazak Türk edebiyatı ve önemli tahrifat" (Kazak Turkish literature and significant alterations) Ulus, 21.XI.1964.

268- "Kazak-Türk edebiyatına dâir makalem benim olmaktan çıkmıştır" (My article on Kazak-Turkish literature is not mine any more), Türk Kültürü, N. 26, 1964 s. 129-130.

269- "Gazan Han Halil ve Hâce Bahaüddin Nakşbend" (Gazan Han Halil and Bahâudoin Naksband), Oriental Colloge Magasine, Lahore, 1964, pp. 191-199.

1965

270- "Zimahşerî'nin doğu türkçesi ile Mukadimmet üledeb'i" (Zamakhsarii's Mukaddimat al-adab in

Eastern Turkish), Türkiyat Mecmuası, XIV, 1965, pp. 81-92.

271- "Cultural policies of RCD. powers", Paper read at the R.C.D. seminar on the common cultural heritage, Tehran 1965 pp. 16-23.

272- "RCD milletlerinin kültür alanında müşterek gâyeleri" (The common cultural aims of RCD countries), Türk Yurdu, IV/5, 1965. Bk. 331 (s. 214-223).

273- "Gaspralı (Gasprinski) Ismâil" EI, II. 1001-1003.

274- "Ghafurî Medjid EI, II, 1018.

275- "Sosyalizm perdesi altında çalışan solculara dâir" (The leftists at work under the veil of Socialism; Yeni İstanbul, 8.X.1965. Bk. 331 (s. 49-50).

276- "İlhanlı-Bizans kültür münâsebetlerine dâir vesikalar" (A docement concer ning cultural relations between the Ilkhanides and Byzantines), İTED, IV. cildine ek (supplement), 15 ps + 17-39 vr. 1965.

277- "On the miniatures in Istanbul Libraries", Atti del secondo congresso Internazionale di arte Turca, Napoli 1965 pp. 253-258.

278- Temür ve Oğulları (Tamerlan and successors), 1964-65 notları, lithographed, 220 s.

1966

279- "Kazan Hanlığında İslâm-Türk kültürü" (Turkish-Islamic culture in the Khanate of Kazan), İTED, III/3-4, 1959-1960 (1966) s. 180-204.

280- "Not" (Y. Kutluay'ın Saîd Nursî ve Nurculuk makalesine; Notes to Y. Kutluay's article on Saîd Nursî and his doctrine), *ibid.* s. 225-226.

281- Tenkîd (Review): Al-Raşîd b. al-Zubahr, Kitab al-Zahâir va al'Tuhaf, *ibid.* s. 237.

282- Tenkîd (Review): (F. Rosenthal), Ibn Khaldun, The Muqaddimah, *ibid.* s. 249-251.

283- Tenkîd (Review): Doerfer, Türkische und Mongolische, *ibid.* s. 246-249.

284- Tenkîd (Review): Saykh Nadim al-Cisr, Qisas al-İman *ibid.* s. 257-259.

285- Bibliography: Journal Asiatique, *ibid.* s. 263-268.

286- "İslâm Araştırmaları Enstitüsü ve Umumî Türk Tarihi Kürsüsü çalışmaları" (The activities of the ınstitute of Islamic Studies and the Department of General Turkish History) *ibid.* s. 269-312.

287- "Vietnam dolayısıyla yayınlanan beyânnâmelere dâir" (On tracts about Vietnam), Yeni İstanbul, 2.I.1966. Bk. 331 (s. 224-28).

288- "Tarihte Kıbrıs ve Türk münâsebetleri" (Turks and Cyprus in history) Tercüman, 3.I.1966.

289- "Rumca semt ve şehir adları niçin değişmedi" (Why did the Greek names of districts and towns not change?), Tercüman, 4.I.1966.

290- "Kim kime satılmış ve kimmiş yobaz" (Who is sold to whom and who is the real biggot), Tercüman, 29.III.1966, Bk. 331 (pp. 135-140).

291- "Millî kültürümüzü tanıtacak dev bir eser ve ilgisizliğimiz" (A monumental work presenting our national culture and our indifference), Tercüman, 29.IV.1966.

292- "Güneydoğu Asya'nın kalkınması yolunda Amerika yardımları" (American help for prosperity in Southeastern Asia), Sabah, 2.VI.1966. Bk. 331 (s. 229-234).

293- "Güneydoğu Asya'da İslâmiyet, Budizm, Komünizm ve Amerika" (İslam, Buddhism, Communism and

United States in South-Eastern Asia), Sabah 3.VI.1966, Bk. 331 (s. 235-240).

294- XVI. asırdan günümüze kadar müstemleke devrinde Asya tarihi (The colonial period, from the XVIth century on wards, in Asian history), 1965-66 notları, lithrographed, 100 s.

295- "*Köroğlu destanının bazı eski rivâyetlerine dâir*" (On some ancient ersions versions of the Köroğlu epics), Türk Yurdu, V/ (325) 1966, s. 10-13.

296- "Türk dilinin korunması" (The protection of the Turkish language), Dünya, 10, 12, 13.VII.1966, Bk. 331 (s. 120-130).

297- Salur Kazan ve Bayandarlar (Salur Qazan and the Bayandar. A reprint from the chapter on "persons" in Dede Korkut by O.Ş. Gökyay), 1966 İstanbul, 7 s.

298- "Fundamenta kitabının ikinci cildi hakkında" (On the second volume of Fundamenta), Türk Kültürü, N. 47, 1966, s. 138-143.

299- "Philologiae Turcicae Fundamenta", Cultura Turcica, II/2, 1965 (1966), pp. 299-304 (Almanca).

300- "Tahran'da İran beynelmilel kültür kongresi" (The International Congress of Iranian culture in Tahran), Sabah, 23.IX.1966.

301- "Türk kültürü ile ilgili milletlerarası kongre" (An International Congress on Turkish culture), Sabah, 12.X.1966.

302- "Karahanlılar tarihine âit bazı kayıtlar" (Notes on the history of the Karakhanid), Türk Yurdu, V/11 (329), 1966, s. 7-10.

303- "Die Bedeutung der Türkischen ortsnamen in Ost Iran für die vorislämischen Geschichte der Türken",

Proceeding of the Eighth International Congress of onomastic sciences, Mouton, 1966. pp. 542-543.

304- "Asistanlar meselesi" (The problem of the University Assistants), Son Havadis, 28.XII.1966.

1967

305- "Türk kültürü ile ilgili milletlerarası kongreler" (International congresses concerning Turkish culture), Türk Yurdu, VI/1 (331), 1967 s. 3-6.

306- Türk Kültürü Elkitabı'nın program ve çalışma plânı (The program and working-plan of the Handbook of Turkish Culture), İstanbul 1967.

307- "Hamdullah Subhî Bey'e âit bazı hatıralar" (Reminiscences on Hamdullah Subhî Bey (Tanrıöver), Türk Yurdu, VI/2 (H.S. Tanrıöver özel sayısı; H.S. Tanrıöver memor-number), 1967 s. 27-29.

308- "Türk milletinin mukadderatı ile ilgili bazı meseleler" (Problems of the fate of the Turkish nation), Son Havadis, 6.II.1967, Bk. 331 (s. 88-92).

309- "Ruslaştırma siyâseti" (The policy of russification), ibid. 14.II.1967. Bk. 331 (s. 92-96).

310- "Rusya'nın dil ve kültür siyâseti" (Russian policies on language and culture), ibid. 15.II.1967, Bk. 331, s. 96-100.

311- "Bir kavmin menşei" (On ethnogenesis), ibid. 3.III.1967, Bk. 331 (s. 100-105)

312- "Komünist kolhoz hayatı " (The life in a Communist kolkhoz), ibid. 8.III.1967; Bk. 331 (s. 106-111).

313- Karahanlılar (The Karakhanid), 1966-67 ders notları, lithographed, 114 s.

1968

314- Tuyuhunlar ve Başkurtlar (Tu-yu-hun and başkurt), 1968 ders notları, Lithog raphed, 56 s.

315- "Sovyet idâresindeki Türklerde edebî dil meselesi" (The problem of the literary language among the Turks under Soviet rule), Türkeli, N.3 (İzmir), 1968 pp. 1-3. Bk. 331 (s. 131-134).

316- "About the campaign of the Indian Khalach-Turks against the Keraits of Mongolia in Northern Tibet in the year 1205-6", Proceedings of the twenty-sixth International Congress of Orientalists, New-Delhi, 1968, II. pp. 174-178.

1969

317- Hâtıralar (Memoirs), İstanbul 1969, 643 s.

318- Tarihte Usul (2. baskı-second imp.), İstanbul 1969, 350 s. Bk. 175.

319- "Bozkurt efsânesi" (The legend of the "Bozkurt"), Bozkurt Dergisi, 1969, s. 18-20, 23.

320- "Balasagun", Urdu Encyclopaedia of Islâm, vol. 4, fasc. 12, pp. 725-730.

321- "Belh", ibid. pp. 757-764.

322- "Manchester Hs. der Quranübersetzung als Quelle ersten Ranges für mittel-türkische Studien", WZKM, LXII, 1969 pp. 280-283.

323- "Gazan Han Halil ve Hoca Bahaüddin Nakşbend" (Gazan Han Halil and Khvaca Bahauddın Nakşband), Necâti Lugal Armağanı, Ankara 1969, s. 775-784.

324- Asya Tarihi (History of Asia), 1968-69 ders notları, lithographed, 67 s.

325- "Gur" Türk Ansiklopedisi, XVIII, 115.

326- "Guz", Türk Ansiklopedisi, XVIII. 125.

1970

327- "*Bizans Tarihi Türk Tarih Kurumu'nun esas çalışma mevzuu değildir*" (The major subject of study of the Türk Tarih Kurumu is not the history of Byzantine), Ajans-Türk dergisi, vol. 8, N. 86. 1970 s.

328- "Türk Tarih Kurumu çevresinden bazılarınm ilhâmı ile aleyhimde yazılan yazılar tamamiyle uydurmadır" (Articles written against to me, prompted by some of the members of the Turkish Historical Society are completely ungrounded), *ibid.* N. 88, 1970.

329- Cengiz Han, 1969-70 ders notları, lithographed, 66 s.

330- Umûmî Türk Tarihine Giriş (Introduction to the General History of the Turks), 2. baskı-second edition), İstanbul 1970, XVI + 537 s.

331- Türklüğün mukadderatı üzerine (On the fate of the Turks), İstanbul 1970, 240 s.

332- "The topography of Balkh down to the Middle of the Seventeenth century" CAJ, XIV/4 1970, pp. 277-288.

333- "Qur'an and the Turks", International Islamic Conference, vol I, Islamabad (10-13 Feb. 1968) s. 36-39 1970.

334- "Çengiz Khan", Urdu Encyclopaedia of Islam, vol. 7, fasc. 11, s. 691-704 (1971 Janv) vol. 7, fasc, 12, s. 705-717 (1971 març)

335- Kur'an ve Türkler, İstanbul 1971, 62 sh.

336- Oğuz Destanı, İstanbul 1972, 164 s. + VI Levha.

337- "Türk San'at Tarihi Araştırmasının Temel Meseleleri" Türk Kültürü Elkitabı, II/a, İst. 1972 s. 1-6.

III. BÖLÜM: EKLER

I

ZEKİ VELİDÎ TOGAN'IN KENDİ HAZIRLADIĞI HAYAT HİKÂYESİ

Prof. Zeki Velidî Togan 10.12.1890'da Başkurdistan'ın Küzen köyünde doğmuş, medrese tahsilinden sonra 1912'de Kazan'da Rusça "Terbiye Enstitüsü"nde olgunluk imtihanı vermiş ve Kazan Üniversitesinin Tarih ve Edebiyat Fakültesine sami olarak 1911-1912 devam etmiş, fakat üniversite tahsilini ancak 1931-1935 senelerinde Viyana'da ikmal ederek, 1935'inde bura Üniversitesinde felsefe doktoru rütbesini almıştır. 1927-1932,1939-1944 senelerinde ve 1948'den şimdiye kadar İstanbul Üniversitesinde Türk tarihi kürsüsünü işgal etmektedir. 1935-1937 senelerinde Bonn Üniversitesinde ve 1938-39 senelerinde Göttingen Üniversitesinde "İslam ilimleri fahri profesörü" olmuş ve bu üniversitelerdeki tedrisatını takdiren 1938'de Bonn Üniversitesinin teklifi üzerine Alman Maarif Nazareti tarafından "tedris ettiği bütün Alman Üniversitelerinin honorar profesörü" rütbesi ile taltif edilmiştir.

Türk tarihine ait ilk eseri "Türk ve Tatar tarihi"nin ilk cildi, 1912'de Kazan'da intişar etmiş, Prof. Katanov ve Barthold tarafından Rus ilmî mecmualarmda takdirle karşılanan bu eseri yüzünden 1913'te Kazan Üniversitesinin Tarih ve Arkeoloji Cemiyeti azalığı kendisine bir fahri diploma tevcih edilmiş ve 1913'te bu Üniversite, 1914'te Rus Ulûm Akademisi tarafından Fergane ve Buhara taraflarına asariatika tetkiki için izam olunarak, bu seyahatlerinin neticesi 1915-17 senelerinde Rus Asariatika Cemiyetinin Şark Şubesi "Zapiski"lerinin XXII-XXIV üncü ciltlerinde basılmıştır. 1915'te Taşkent'te Türkistan Asariatika Cemiyeti mecmuasında "Fer-

ganenin 18. asır tarihine dair vesaik" namında bir mühim eseri intişar etmiş ve bu seferlerinde yaptığı keşfiyatı takdiren mütaaddid Rus ilmi cemiyetlerine aza intihab olunmuştur.

Türkiye'ye geldikten sonra İstanbul Üniversitesi'ndeki tedrisatından başka, Türkiye kütüphanelerinde senelerce çalışarak, sayısız kıymetli eserler meydana çıkarmış ve bu mevzu üzerinde yazıp da harf inkılabına kadar neşri itmam edilemeden kalan "İstanbul Kütüphanelerindeki kıymetdar eserler" nam büyük eseri Prof. Fuad Köprülü tarafından 1927'de "Hayat" mecmuasında Prof. Zeki Velidî'nin ilmî taharriyatı" namiyle yazılan mahsus makalede takdirle milletimize tanıtılmıştır. Türkiye'de neşrettiği eserlerden 1931'de çıkan "Moğollar devrinde Anadolu'nun iktisadî vaziyeti" nam eseri Almancaya tercüme edilmiş, sonra 1939'da "Türkistan tarihi" kitabı Mısır'da ve 1942-47'de yeni harflerle İstanbul'da intişar etmiş, ve Garpta mütaaddid takdirkar makalelerle karşılanmış, daha tabolunmamakla beraber Almanca ve İngilizceye tercüme edilmiştir. 1946'da "Umumî Türk tarihine Giriş" nam eseri, 1950'de "Tarihde Usul" adlı eseri, 1951'de ise "Horezmce Tercümeli Mukaddimat al-adab" nam eseri yayınlanmıştır. Türkiye dışındaki mesaisinde 1923 senesinde İran'da Meşhed'de ve Afganistan'da Kabil kütüphanelerinde keşfettiği eseri 1924'de Journal Asiatique de ve 1924'te Rus Ulum Akademisi Bulletinlerinde neşrettiği makalelerinde tavsif olunmuştur. 1939'da "İbn Fadlan seyahatnamesi" (Almanca ve Arapça), "El-Biruni'nin Dünya tavsifi" (1940'da Hindistan Asariatika cemiyeti Memoires'lerinde İngilizce ve Arapça olarak) intişar etmiştir. Z. V. Togan'ın Ibn Fadlan'a ait klasik eseri Almanya'da Frye ve Black, İtalya'da Mikel Angelo Guidi, Avusturya'da Mzik, Çekoslovakya'da K. Jahn ve saire tarafından mütaaddid takdirkar yazılarla karşılanmış; El-Biruni'nin coğrafî malûmatına dair eseri hakkında ise G. Sarton tarafından Amerika'da İSİS mecmuasında 3 takdirkar makale yazılmıştır. Z. V. Togan'ın 1911'den beri intişar eden ilmî eser ve makalelerinin sayısı şimdi 167'yi bulmuştur. İlmî

eserlerini takdiren kendisi Finlandiya Ulûm Akademisi demek olan Finno-Ougrien Society cemiyetine ve Almanya'da Deutsche Morgenländische Gesellschaft cemiyetine fahri aza olarak intihab olunmuştur. İran'dan da iraniyat sahasındaki mesaisini takdiren birinci derece "Ferheng" altın nişanı kendisine İran Maarif vekaleti tarafından taltif olunmuştur. Eserlerinden 1934'te Heidelberg Coğrafya Cemiyeti mecmuasında intişar eden "İslamiyet ve coğrafya ilmi" nam eseri Almanca, Hyderabad'da İngilizce, Mısır'da Arapça ve Tahran'da Farsça olarak intişar etmiştir.

İlmî eserlerini ve mesaisini sayarak yabancı dilde yazılan eser sıfatiyle Prof. Kampfmeyer ve Wittek'in beraberce 1936 senesinde "Die Welt des Islams" mecmuasında neşrettikleri "Zeki Velidi Togan" nam makaleyi zikredebiliriz (1952).

II

Biographical Note of Prof. Zeki Velidi Togan

I was born in the village of Kuzen in the southern part of the Urals in Başkurdistan, in Russia, on the 10th of December, 1890. My father was a village teacher and clergyman belonging to the Sokli Kay clan there. I had my primary education in the theological school run by my father, who was learned in Arabic and Persian. My secondary education was completed in the Moslem teological school in Utek, and my superior education in the superior theological and pedagogical institution of Kasimiye in Kazan, all these places being in Russia. Then I was appointed instructor in Turkish History and History of Turkish and Arabic Literature in this last institution. While engaged in this work (during 1910-1913) I passed the examination for teaching the Russian language in non-Russian schools, and at the same time I followed the courses of Prof. N. Katanov and Prof. V. Bogoroditsky in Russian and Oriental Languages Philology in the University of Kazan. I had mastered Arabic and Persian under my father. In Kazan I also learned German and French. I advanced my training in philology later on in Vienna. I published my first large work on Turkish History in Kazan in 1912, during the time I was engaged as instructor in History it Kasimiye. This was reviewed favorably by Katanov and Barthold (Russia), Yusuf Akçura (Turkey), and H. Vambery (Hungary). This resulted in my being elected a member of the History and Archaeology Society of the University of Kazan. In 1913 I was sent by this Society to the province of Fergana in Turkestan for archaeological research, and in 1914 I was sent to the Khanate of Bokhara with the same object by the Russian Academy of Sciences (in St. Petersburg) and by the internationational Society for research in Central Asia and the

Far East. These travels were very successful and my reports on these researches were published in the journals of the Imperial Archaeological Society in Petersburg and of the Archaeological Societies of Kazan and Tashkent. This led to my being elected member of various research societies in Russia. During these years I published a great number of works on the History, Ethnography and culture of the Turkish and Islamic peoples of Volga basin and of Central Asia.

In 1915 I was appointed teacher in History to the Osmaniye Moslem theological school in Ufa. In 1916 the Moslem people of the province of Ufa elected me as their representative to the Duma in St. Petersburg and I went there. In 1917 the Revolution started in Russia and I took part in various Moslem Congresses as an organizer. The Congress of the Başkurts in Orenburg entrusted me with the leadership of the Başkurt National Committee and the formation of a Başkurt army. The General National Congress of Turkestan which met in Tashkent elected me Secretary of the National Council of Turkestan, and I was also appointed the Editor-in-Chief of the paper "Kingeş" which was published there. In May 1917 there took place the Congress of all the Moslems in Russia, in Moscow, and I was sent there as a representative by the Turkestan National Congress. The Congress in Moskow elected me a member of the executive Committee of the Moslems in Russia.

During 1917 to 1919 I served as Head of the Government and Minister for War in the National Government we founded in Başkurdistan. I was also Commander-in-Chief of the Başkurt army which we formed. Our struggle against the Soviet lasted three years. Following the defeat of the Kolchak army the White Russians, the government of Başkurdistan made peace with the Soviets, and for 15 months from then on we tried the experiment of working together with the Bolsheviks on a basis of preserving our autonomy. This gave me the opportunity of being closely acquainted with Bolshevik leaders like Lenin, Stalin and Trotsky. These, however, after

some time started underhand plots for securing complete control, in precisely the same ways as were later practised in such countries as Finnland and Checkoslovakia. As a result I escaped to Buhara and we started a revolt against the Bolsheviks in the mountainous portions of Turkestan. In this movement, which was joined by Enver Pasha for some time, I had a role of principal responsibility as President of the organization running this movement, known as the National Union of Turkestan. This movement was defeated finally in 1923, on the Russians concluding peace on the Western (the Polish) front and being thereby enabled to transfer their troops to the east for use against us. Together with a part of our army and some of our collaboraters I crossed over to Iran (Persia) and from there to Afghanistan. I remained in Kabul for some time as a guest of the Afghan Government and then I went to India and from there to Egypt and in 1924 I went to Paris and to Berlin to organize the foreign representation of Turkestan. We also made various applications to the League of Nations. In 1925 the Government of Turkey invited me to Ankara to act as a member of a scientific advisory body to the Ministry of Public Education. I became a Turkish citizen and in 1927 I was appointed Professor of General Turkish History in the University of Istanbul. During these years I published various works on History and allied subjects. In 1932, during the course of the Congress of History in Ankara, I criticized the thesis on History supported and inspired by Ghazi Mustafa Kemal and as a result of my inability to agree to this thesis I resigned and left the country and went to Vienna. There I further extended my studies in History, Philosophy, Economic History and Oriental Studies, and incidentally was awarded the Degree of Ph. D. by the University of Vienna. My thesis was the important subject of "Ibn Fadlan's Reisebericht" which was later published. I was invited to the University of Bonn and served there as Honorary Professor of Islamic Sciences during 1935-1937 and later I served in the same capacity in the University of Göttingen

during 1938-1939. During these years I worked as a member of various German, French and British learned societies and published a number of articles in their periodicals. I also published various works during this period, among which is "Biruni's Picture of the World", published as a volume in the Memoirs of the Archaeological Survey of India.

When the War started in September 1939 I left Germany and returned to Turkey and took up once again the chair of General Turkish History in the University of Istanbul. The Soviets, however, locked for a political purpose against them even in my academic studies, and continued their entrigues against me. In 1944 there took place in İstanbul and Ankara some anti-communist demonstrations by university students, and this was seized upon as a pretext by certain pro-communist elements to arrest and put on trial a large number of Professors, writers and other professional men. The trial ended in our full acquittal and I resumed my academic studies. From 1939 to the present day I published a number of works on history, the principal among which are my large works "The Introduction to General Turkish History" (1946) and "Turkestan Today and Her Recent History" (1947).

A full list of my works, the list compiled in German, is appended.

I have a thorough mastery of Turkish, and the various Turkish and allied dialects in Central Asia, Persian, Arabic, Russian and German. I can read, though not write in, English and French.

I am married and have two children.

Istanbul, 16th May, 1948.

III

"Ord. Prof. Dr. ZEKİ VELİDÎ TOGAN"

Dr. Tuncer BAYKARA — *Bizim Anadolu Gazetesi 26 Temmuz 1971*

İlim adamlarının bir başka kaderi vardır. Onlar gündelik hayatın ve o zamanın geçer telakkilerine değil, her zaman için cari prensiplere bağlıdırlar. Onun için de çoğu zaman onları günlük hayatın gösteriş ve parlaklığından uzak düşmüş görürüz. Günlük hayatın ve sadece o anın geçer telakkilerine göre hüküm verenler için bu belki pek üzücüdür. Lakin sosyal ilimlerle, bilhassa tarihle meşgul olanlar bunun ne derece yalancı olduğunu pek iyi bilirler.

26 Temmuz 1970 tarihinde kaybettiğimiz A. Zeki Velidî Togan, günlük hayatın gösterişinde olmayan, geçmişi bildiği için gelecekte yaşayan, seziş ve görüşü pek kuvvetli, sadece Türkiye'nin değil dünyanın da en büyük Türk tarihi mütehassıslarından biriydi. O günlük hayatın yine günün ölçüleri içinde parlak görünen, ancak zamanla boş olduğu ortaya çıkan değer hükümlerinin dışında bir insandı. Yazdıkları öyle bir günde veya bir yılda değerini kaybeden hükümler değildi. 1922'de yazdıkları bugünü anlamak için ne kadar gerekli ise, 1943'de yazdıkları da pek enteresandır.

Ahmed Zeki Velidî 10 Aralık 1890'da Ural dağlarının şirin bir Başkurt köyünde doğdu. Bilgili bir ailenin çocuğu idi. Çocukluğu tamamen tabiat içinde geçmişti. Tabiatın içinde şahsiyetinin yoğurulması, kendisine hayatının sonuna kadar devam eden bitmeyen bir enerji sağlamıştı. Annesinden

Farsca öğrenmiş, babası Arapça dersleri vermiş, Rusçayı da bu arada daha küçükken öğrenmişti. Bu sağlam kültürle Zeki Velidî Togan, Türk ilim âleminin en büyük simalarından biri olmuştur.

Zeki Velidî Togan, herşeyden önce bir faaliyet, bir aksiyon bir haraket insanı idi. Bütün faaliyeti kendi milletinin yani Türklüğünün kurtulması, onun bir haysiyetli devlet olması yolunda idi. Bu faaliyeti kendisini "gazi" yapmıştı.

Zeki Velidî Togan, bütün faaliyetlerinde herşeyden önce sadece "Türk" ve Türklüğün menfaatini düşünen bir kimse idi. Siyasi faaliyetinde temel hareket noktası bu olmuştur. Kendi kavminin, kendi milletinin menfaatlerini savunduğu için o, Moskova'ya bağlı sosyalistlerce "Başkurt Nasyonalisti" idi. Zira Zeki Velidî Togan kendi milletinin yaşamasını ve varolmasını "Sosyalist" fikrin yaşamasından üstün tutmuştu. Bu ise ona, ebediyen sürecek bir şeref sağlar. Zeki Velidî Togan'ın milliyetçiliği, başkalarının Türk'e katiyen hayat hakkı tanımadığını görerek teşekkül etmişti. Türklük yaşamak ve varolmak için muhakkak kendine dönmeye, yâni Türk olmaya mecburdu. Yoksa kendi milliyetlerini herşeyin üstünde tutan, lâkin başkalarına enternasyonalizmi telkin eden milletler Türk'ü yok edeceklerdi. Bu faaliyet sadece savaşla değil, başka usullerle de olabilirdi. Ve yapılıyordu da.

Zeki Velidî Togan işte buna karşı Türk olarak mücadele etti. Türklüğün bu varolma kavgasında önceleri silahlı mücadelenin içinde olmuştur. Bu mücadele sırasında sadece bir kumandan veya baş olarak değil, kimi zaman elinde silah nefer gibi çarpışmasını da bilmiştir. Onun Ural dağlarında başlayan bu mücadelesi sonradan Türkistanda devam etti. "Silahlı mücâdele"de başarılı olunamadı, lakin kavga bitmemişti. Bunu değişik bir şekilde yapmak istedi ki, zaten uzun zamandır "ilim" yolunda hazırlıklı idi. Türk ve Türklüğe bu yolda hizmet etmek istedi.

Zeki Velidî Togan'ın ilmi sadece Türklüğe değil, bütün dünya ilmine faydalı idi. Fakat asıl bunun yanında önemli olan, onun bu ilim yolunda da, Türklüğü bu yoldan yıkmak, onu zayıflatmak isteyenlere karşı mücâdelesidir. Bu mücadelesini artık silahla değil, kafasıyla yapıyordu ki, bunun da ehemmiyeti çok büyüktü. Kendisi bunun önemini müdrikti ve bunun için de elinden geleni yaptı.

Zeki Velidî Togan'ın en büyük hususiyeti yılmayan bir azim sahibi olması, mücâdeleden çekinmeyişi ve onu asla terketmeyişidir. Bu onun daha küçüklüğünden beri devam eden vasfıdır ve ölümüne kadar da devam etmiştir. Hz. Peygamber'in "hiç ölmeyecekmiş gibi çalışın, yarın ölecekmiş gibi ibadet edin" düsturuna pek güzel uyardı. Hastanede bile, zihnî takatinin müsâade ettiği ana kadar ilmî çalışmalarından geri durmamıştır. İnancı sağlam bir müslümandı. Kur'anı mânasınâ bihakkın vâkıf olarak okumayı tercih ederdi. Çalışmalarının mühim bir kısmını, Müslümanlığın bihakkın anlaşılıp yaşanması için İslâmî ilimlere ayıran bu büyük insana ömrünün son günlerinde maalesef gereken alâka gösterilememiş, hayatta iken kıymeti takdir edilememiştir.

80 yıllık bir mücadelenin sonunda Boğazın güzel bir köşesinde ebediyete intikal eden Zeki Velidî Togan, Karacaahmed'de yine kendisi gibi Ortaasya Türk ellerinden bir pek kıymetli âlimin mezarını çok aramasına rağmen bulamamış olmasına yakınmıştı. Herhalde şimdi buna pek fazla üzülmemektedir. Zira kendisi de orada, Karacaahmed mezarlığında Allah'ın huzurundadır.

IV

MİLLETVEKİLLERİNE VERİLMEK ÜZERE BASILMIŞTIR VE EL YAZISI HAKKINI HAİZDİR.

Büyük Millet Meclisine sunulmak için Başkanlık Makamına

Geçen rejim, komünistlikle mücadele eden milliyetçileri takibinde beni de 17 ay 10 gün hapiste tutmuş, iki defa askerî mahkemelerde süründürmüş, 4 sene 8 ay Üniversitedeki ilmî mesaimden ve tedristen uzak tutmuştu. Bu rejim, işi mahkeme tetkikinden geçirmeğe hacet görmeden, tevkifimden ancak üç gün sonra 23189 sayı ve 18 mayıs 1944 tarihiyle ve içişleri bakanı Hilmi Uran'ın imzasiyle İstanbul Sıkı Yönetim komutanlığına "gereğine göre amel edinmek" için gönderilen ve dâva dosyalarımızın ilk cildinin başına dâva rehberi sıfatiyle eklenen bir komisyon raporunda bize karşı tatbik olunacak nihâ'î ceza maddelerini tesbit etmiş ve İsmet İnönü de 19 Mayıs 1944 nutkuyle hükümlerini önden vermiş olduğu gibi, bizzat bana karşı tatbik edeceği sindirme usulünü ve idarî cezayı da mahkemeleri beklemeden önceden kestirmişti. O da: bana ve âileme karşı maddî tazyik yaparak ezmekti. Şöyle ki, tevkif olunanlardan bazılarına (meselâ Dr. Hasan Ferid Cansever'e) maaşlarını muntazam verdikleri, diğerlerine (Hüseyin Namık Orkun, Necdet Sancar, Orhan Şayik v.s.ye) Vekâlet emrine alarak Vekâlet emri maaşlarını yine muntazaman verdikleri halde, yalnız bana karşı maaşlarımı birden kesmek yolunu tuttular, Vekâlet emrine aldıkları halde 2 sene vermeleri icabeden bu maaşları ben hapiste iken vermeyip âilemi aç bıraktılar. Bu takibat neticesinde beni tevkifimden bir ay sonra "yüksek tahsilli memurların bir def'aya mahsus olmak üzere terfii"ne dair çıkarılan 4598 numaralı kanundan, hakkım olduğu halde, istifadeden mahrum ettiler; bundan başka iki defa normal terfiimden mahrum bıraktılar. Tevkifim-

den bir ay sonra, 1944 Haziranında, maaşları 90 liraya çıkan diğer arkadaşlarım gibi benim bugünkü maaşım da 1950 Haziranında 125 lira olmak icabederdi. Şimdi bu maaşım ancak 90 liraya münhasır kalmaktadır.

Bu hususları belirterek 9 Nisan 1948 tarihiyle Danıştaya müracaat etmiştim, fakat Danıştay, 13 Temmuz 1949 tarihli ve 49/2108 sayılı karariyle, beni takip ettiren ve bana senelerce bu kadar eziyet çektiren İsmet İnönü ve Hasan Ali rejimini haklı göstererek dâvamı reddetti. Danıştay'ın bizzat murafaasında bulunduğum 13 Temmuz oturumunda alman ve bana ancak 32 gün sonra (15 ağustosta) tebliğ olunan bu kararı adâlet mekanizması üzerinde diktatör tazyikinin bariz bir misali oldu. Bu kararla bana Türkiye adâletinin, Türk milleti adına söylediği en son sözü sıfatiyle şunlar bildirilmişti: "Türk Ulusu adına hüküm veren Danıştay Beşinci dairesince işin gereği düşünüldü: Dâvacı bakanlık emrine 22.V.1944 tarihinde alınmış bulunduğuna göre, gerek bu tasarrufun kanuniyetinin ve gerek tevlit ettiği iddia edilen tazminat talebinin tetkiki Danıştay kanununun 32 nci maddesi ile tayin edilen 90 günlük idarî dâva müddeti geçmiş bulunduğu cihetle müddet mürûru noktasından mümkün olamaz. Bakanlık emrindeki bir memurun hizmete tayini keyfiyeti tamamen idarenin takdirine bağlı bir husus teşkil ettiğinden, profesörlüğe iade yolunda idarenin kazayolu ile icbarı kaza idare hukuku esaslarına göre teçviz olunamaz".

Diktatörlük rejiminin danıştaycıları, kararlarının bu son fıkrasiyle benim 17.4.1949 tarihiyle Danıştaya ve 18.5.1949 tarihiyle Cumhurreisi ile Başbakana yazdığım yazılarda "Maarif vekili Hasan Ali'nin, beni iki senedenberi beklemekte olan profesörlüğümü 18.6.1946 tarihli Üniversiteler muhtariyeti kanunu çıkmadan iki gün evvel (16.6.1946'da) Edebiyat Fakültesinden alarak kasten başka bir fakülteye naklettirerek beni Üniversiteden kat'î olarak uzaklaştırmasından ve bunun ferdasında (17.6.1946'da) komünistlik sanığı olan bir dostunu ayni Edebiyat Fakültesine getirmesinden, yani

Üniversiteler üzerindeki mutlak hakimiyetinin son safhası olmak üzere yaptığı bu haksızlıklardan şikâyet eylememe cevap vermiş ve profesörlüğümün "tamamen Bakanın takdirine bağlı bir husus, teşkil ettiğinden bahisle bu bakanı haklı göstermiş bulunmaktadırlar. Danıştayın bu karariyle bana, "22 Mayıs 1944 tarihinde Vekâlet emrine alınmanız hakkındaki emrin tebliğinden sonra geçen 90 gün zarfında protesto etmemişsiniz" demesine karşı ben de "13 Temmuz oturumunda size bizzat anlattığım gibi, bu tebliğ bana hiç bir zaman yapılmadı. Beni 4 ay zarfında Sirkeci Emniyet hapishanesinde âilemle ve diğer herhangi bir şahısla temastan katî surette menettiler, gazete okutmadılar, dört buçuk ay sonra 1 numaralı Sıkıyönetim mahkemesinde duruşmaların başlanacağı vakit zevcem ve onun tarafından tutulmuş olan avukatla nezaret altında birkaç dakika konuşmağa müsaade ettiklerinde âilemin maddî imkânsızlıklar içinde çırpındığını, Edebiyat Fakültesi dekanı Vekâlet emrine alındığımı söyliyerek bir kuruş bile maaş vermediğini ilk defa olarak öğrendim ve o zaman Maarif Vekâletine müteaddit defalar teahhütlü dilekçeler yazıp gönderdimse de hiç birine cevap alamadım, mahkemelere vaziyetimden şikâyet hakkından zaten mahrum edilmiş olduğumdan teahhütlü ve iadeli teahhütlü olarak polis birinci şube vasıtasiyle gönderdiğim hiç bir yazımın ne makbuzunu ve ne de cevabını aldım" diye cevap verebilirdim. Fakat Danıştay son merci olduğundan adâlet isteyip müracaat edilecek başka bir yer kalmadı. Büyük Millet Meclisine de 5 yıllık müddet geçmeden yapmam icabeden müracaatı, aşağıda arzettiğim sebeplerden dolayı yapamadım. İşte Danıştay bana tevkifimden sonra geçen 90 gün zarfında hiçbir tebliğ yapılmadığını mürafaamda israrla anlatmış olmama rağmen "Vekâlet emrine alınır alınmaz protesto etmeli idiniz", demek kadar mantık harici bir sözle dâvamı reddetmekle bütün hayatım zehirlenmiş oldu.

Ben Türkiye'de devlet hizmetine nisbeten geç intisap etmiş ve arada 7 sene Avrupa'da kalmış olduğumdan bu defa 4

sene 8 ay devlet hizmeti dışında bırakılmış olmam beni tekaüt haklarından mahrum etmektedir. Şöyle ki bugün 61 yaşımda iken 4 sene sonra 65'de tekaüt edilecek olursam bir kuruş bile tekaüt maaşı alamıyacağım. 70'ime kadar vazife başında alıkonacak olursam dahi, hizmetim 25 seneyi bulamıyacağına göre, mütekaitlerin en aşağı maaşını alabileceğim. Bu 4 sene 8 ay neticesinde müterakim maaşlarımın verilmemesi ve terfilerimden mahrum edilmem, İsmet İnönü'nün beni bütün hayatımda takip edecek, hatta ölümümden sonra âilemi takip edecek kin mahsulü bir ceza tertibine maruz kılınmam demektir. Tekaüt haklarında mutazarrır olduğumdan, ilmî mesaimde bir asistan işini gören, yani ilmî mesai arkadaşım olan eşimin de, devlette bir hayat mesnedi elde etsin diyerek, tarih öğretmeni sıfatiyle kendimden uzak vilâyetlerde çalışmasına razı olmak mecburiyetinde kaldım.

İsmet İnönü'nün bana karşı ayrı bir ceza takib ettirmesini kin mahsulü olarak vasıflandırmamı da izah etmek mecburiyetindeyim. Zira İsmet İnönü'nün bizim tevkifimizden sonra Balıkesir'de öğretmenleri toplayıp yaptığı bir konuşmada beni Doktor Rıza Nur'un vefatından sonra bu memlekette siyasî emeller taşıyan, Efganistan ve saire yerlerde Cumhurreisi olmak peşinden koşmuş bir Turancılık ideoloğu diye umumun huzurunda herkesi hayrette bırakan sözler söylemiştir. Bazı çevrelerin hakkımda uzun zaman ve düşmanlıkla muntazaman yaptıkları kötü ihbarlara dayanmış olacağına inandığım bu yanlış zehap zamanla bir sâbit fikir ve nihayet düşmanlık şeklini almıştır. Tevkifimden 10-15 gün evvel Ankara'da komünist Sabahattin Ali'ye karşı yapılan talebe nümayişleri ve Türkiye'deki ırkcılık neşriyatı ile hiç bir türlü ilgim olmadığı, mahkemelerde tetkik olunan evraktan anlaşılmış ve bu hususlarda berâet etmiş olduğum halde İsmet İnönü'nün beni Türkiye'deki müfrit milliyetcilikle ırkcılığın ve komünist aleyhtarı hareketlerin "nazım fikri" saymasının ve 23 Turancı arasında en çok bana yüklenmelerinin sebebi bu olduğu da eski Cumhurreisinin yakın dostlarından öğrendiğim

şeylerdir. Onun hakkımda beslediği bu indî vekablî fikirler, 1 numaralı Sıkıyönetim mahkemesinin kararında 23 turancı sanık arasında ancak bana 10 yıl ağır hapis ve ona ilâveten 4 sene sürgün ve cemii hukuklardan mahrumiyet cezaları şeklinde tecelli ettiği gibi, Askerî Yargıtayın Başkanı Korgeneral M. Ergüder'in imzasiyle 1800 sayı ve 3.6.1947 tarihiyle İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığına yazılan ve turancılık sanıklarına suretleri gönderilen yazıda "Irkcılık propagandası yapmaktan sanık Zeki Velidi Togan ve arkadaşları" diyerek Türkiye'deki ırkcılık dâvasının elebaşısı gösterilmemle de resmî şeklini almıştı. Bundan evvelki diktatör rejiminin turancılık dâvası dolayısiyle aleyhimde bazı hususi tecziye tedbirleri alınmasının bir kin ve düşmanlık mahsulü olduğunu gösteren olay ve deliller çoktur. Tevkif edilmemizden sonra bizi isticvap eden Sıkıyönetim sorgu hakimi yüzbaşı Kâzım Alöç Haziranın ilk yarısında Ankara'ya gidip İsmet İnönü ve maiyetinin mümtaz iltifatlarına mazhar olduktan ve hususî talimatlarını aldıktan sonra beni vatana hiyaneti merkezce sabit bir gizli Alman casusu tanıyarak ona göre muameleye başladı, evimde müsadere edilen ve tetkik edilmekte olan evrakta lehimde olanları bir tarafa atıp (ki bunlar 2 No.lı Askerî Mahkemede muhakememiz esnasında "lehte vesikalar" olarak tekrar yüze çıkmıştır), bazılarını imha edip, hep aleyhimde uydurma şehadetler bulmağa çalıştı ve 1 No.lu Askerî Mahkeme huzurunda okuduğu ve gazetelerde metinlerini bizi âleme teşhir maksadile tam olarak neşrettirdikleri iki uzun iddianamesinde yalnız benim şahsî ifadelerimdeki tahrif ve tadil'in adedi 91'e çıkmaktadır. Bunların 48'ini bir bir sayarak yazdığım 12 sahifelik bir ek lâyıhayı 9.7.1948 tarihinde göndermiş ve lâyiha bu yüksek kaza müessesesinin V inci Şubesinde 12.7.1948 tarih ve 8088 sayı ile kaydolunmuşsa da makbuliyete geçmedi ve ne olacağı daha 1944 senesinin 19 Mayısında İsmet İnönü'nün nutkundan belli olan kararları bu yüzden başka bir şekil alamadı. Şehadet ve ifadeler üzerinde hayasızca yapılan ve yaptırılan bu tahrif ve uydurmalar serisi, bir diktatörlük

rejiminin haysiyet ve mevki sahibi olan bir vatandaşı milletin nazarında ebediyen lekelemek, onu manen öldürmek isterse neler yapabileceğini göstermek bakımmdan neşrini icabettirircesine ibret amizdir. İşte kin ile verilmiş ceza hükümleri muhakemeler ve Yargıtayca da beraetim neticesinde ortadan kalkmış ise, beraet ile ortadan kalkmıyan ince ve müzmin cihetleri bir verem mikrobu gibi beni bu demokrasi rejiminde de kemirmekte berdevamdır.

Bundan kurtulmanın yegâne çaresi millet tarafından seçilerek onu bihakkın temsil etmekte olan demokrat Büyük Millet Meclisine müracaat etmektir. Benimle birlikte tevkif olunan Maarif Vekâleti mensuplarına Vekâlet emri maaşları muntazaman verildiği halde beni bidayetten Vekâlet emri maaşı almaktan meneylemeleri ve âilemi tamamen aç bırakmaları ne kadar zülüm ise, bizimle birlikte kapalı bulunan subaylar beraetlerinden sonra müterakim maaşlarını almış oldukları halde, beni sen sivilsin diye bu hakkımdan mahrum eylemeleri yine de o kadar haksızlıktır.

Terfilerimin ve maaşlarımın bana iade olunmasını Büyük Millet Meclisinin muhterem milletvekillerinden dilerim. Danıştay dâvamı reddettikten sonra o zamanki Büyük Millet Meclisine müracaat etmeyi düşündüm, fakat bize hayırhah olan müteaddit milletvekilleri ile temasım neticesinde İsmet İnönü tarafından tayin olunan ve tek partiye mensup milletvekillerinin de Danıştayın verdiği cevaba benzer bir cevap vereceklerini, İsmet İnönü ve Hasan Ali'nin tedbirlerini haksız gösteren bir karar alamıyacağını söylediklerinden bu dâvayı ancak Türk milletini bihakkin temsil eden yeni Demokrat Millet Meclisi teşekkül ederse ona müracaat ederim diye geri bıraktım.

Ben 26 senedir Türkiye Cumhuriyeti tabiyetindeyim. Hiç bir zaman Türkiye'nin iç dâvalariyle ve iç siyasetiyle uğraşmadım. Bu memlekette hayatım Türk milletine ve insaniyete ilim sahasında hizmetle geçmektedir. Bu mesaim

neticesinde müteaddit milletlerin ilim cemiyetlerine fahrî âza seçilmişim, üniversitelerine fahri profesörlük etmişimdir. Mütevazi olmakla beraber halisane olan bu mesaime karşı Türkiye'de 1,5 sene hapis ve 4 sene 8 ay türlü türlü takibatla üniversite ve ilmî mesai dışı bırakılmamın ve bu cezanın beni hayatımın sonuna kadar ezecek bir şekilde yapılmasının acıları büyüktür. Beraet etmişsem bunun tam bir beraet olmasını, yani haklarımın bana iade edilmesini, evvelki rejimin bana giydirdiği cezanın bu demokrat rejiminde dahi her ay maaşlarımı eksik vermek, bir yere vazife ile gönderilsem yol harçlarımı da evvelki rejim kesmiş diye eksik vermek ve bu yolla beni kendimden sonra yetişen ve hattâ talebem olan meslekdaşlarımdan aşağı düşürmekle devam ettirilmemesini rica ederim.

1 Mayıs 1951

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Umumî Türk Tarihi Profesörü
Zeki Velidî Togan

V

İstanbul Üniversitesince Yapılması Gereken İşlerden Birisi

Türk Yurdu Dergisinin 1961
Yılı, 8. Sayısından Ayrıbasım

Prof. Dr. Zeki Velidi TOGAN

Üniversitelere ait alınması gereken tedbirlerin umumî devlet siyaseti bakımından ehemmiyetli görülenleri hükümete ait olur. Bu yolda hükümetimiz tarafından alınan bazı tedbirler bugün matbuatta münakaşa mevzuu teşkil etmektedir. Ben burada Üniversitenin kendisine ait olduğu kimse tarafından münakaşa edilmemesi gereken iç tedbirlerden bilhassa kendi mesai sahamı ilgilendiren bir iki husustan bahsedeceğim.

Bunlardan biri: Üniversitelerin bel kemiğini teşkil etmesi gereken ilmî müesseselerin teşkilini kırtasiyecilikten kurtarmak işidir. Kırtasiyeciliğin bir misâli olarak, kurulması uğrunda senelerce çalıştığım bir ilmî enstitü meselesini anlatacağım:

Ben eski dekan Prof. Köprülü Fuad'ın imzası ve 26 Mart 1926 tarihiyle Edebiyat Fakültesi tarafından "Umumi Türk tarihi tedrisi"ni deruhde etmek yolunda yapılan davete icabet ederek vazifeme 26 Ocak 1927'de başlarken, verdiğim ve taşbasma olarak teksir edilmiş ilk dersimde ezcümle şunları söylemiştim:

"Milletimizin eski ve orta çağ Asya ve Avrupa tarihinde oynadığı rol cihanşumüllük, muhtelif kavimler ve medeniyetler tarihiyle girift bir şekilde bulunmak bakımından dünya tarihinde ancak 18. 19. asırlarda İngilterenin bu iki kıta tarihinde oynadığı cihanşumül rol ile karşılaştırılabilir. Yani tarihimizin seyri, bu tarihi, tekmil Asya ve Avrupa milletleri

tarihiyle birlikte öğrenmeyi icab ettirmektedir. Biz tarihimizi 1), bir taraftan Türkiye tarihini Yakın Şark, Akdeniz sahası ve Avrupa tarihi ile birlikte, 2) diğer taraftan Umumi Türk, yani Türk kavimleri tarihini Asya ve Şarkî Avrupa, bilhassa Çin, Hind ve Rusya tarihi ile birlikte, iki koldan öğrenmek mecburiyetindeyiz. Biz, eski İskitler, Garbî Hunlar, Peçenek ve Bulgarlar, nihayet Osmanlılar tarihini öğrenmek için eski Yunanca ile Lâtince, Şarkî Hunlar tarihi ve umum Orta Asya tarihinin her devri için Çince; tarihimizin budist devrini, hafriyatlarda çıkmakta olan tarihi vesikaları öğrenmek için de Hindce, eski iran dillerini orta ve yeni çağlar için Arap ve Fars dillerini öğrenmek mecburiyetindeyiz. Elbette bunlar tek bir insanın yapacağı iş değildir. Arapça ve Farsça ve üç Avrupa ilim dilini bilen Türk tarih mütahassıslarından birisi Çince, diğeri Hind ve eski İran dillerini, üçüncü birisi Lâtin ve Grek dillerini, dördüncü biride Slav ve Rus dillerini bilmek mecburiyetinde olacak ve Türk tarihi, bu dilleri bilen mütahassısların beraberce, ayni çatı altında çalışmaları suretiyle öğrenilebilecektir.

Bütün bu diller birden öğrenilemez, tedricen öğrenilir. Fakat Üniversitede Türk tarihi tedrisi kadrosuna intisab edecek olan herkes ihtisasına göre kendi hissesine düşen dilleri öğrenecektir, bu bugün böyle değilse de yarın böyle olacaktır. Meselâ ben Rusyada iken Lâtince öğrenmeğe başlamıştım, sonra bıraktım, şimdi görüyorum ki, İbn Fadlan seyahatnamesini tetkik etmek için bu dili muhakkak bilmeliyim, çünkü Prof. Ch. Fraen ve başkalarının bu mevzua ait eserleri Lâtincedir.

Türk tarihi çok geniş sahaları istiab ettiği için bunu ancak kendi aramızda ve garpli âlimlerle geniş bir işbirliği temin etmekle başarabiliriz. Türk alimlerinin tetkikatı muhakkak ki Garp dillerinde de neşredilerek garplilerin tenkidine tabi tutulmalıdır. Fakültemize Türk, Mogol, Çin, Hind, eski İran ve Slav dillerinde Türk kavimleri ve Türkiye tarihine dair ilmî neşriyattan ve bu dillerde yazılmış vesikalardan istifade

hususunu öğrenmekte yardım edecek garplı mütahassıslar ile beraberce çalışmalıyız. Biz şimdiki halimizde tarihimizi kendi kabuğumuza çekilerek öğrenemeyiz, infirad ve taassup bizim için muzırdır. Biz ders saatleri dışında seminer mesaisi yapmalıyız, çünkü istidad sahibi gençler ancak bu gibi mesaide kendilerini gösterebilirler.

1927'de ilk dersimde söylenen bu fikirleri ben 1946'da basılan "Umumi Türk tarihine Giriş" kitabımın önsözünde ve 1950'de çıkan "Tarihde Usul" kitabımda (s. 19[illegible]:1) muhtelif dillerdeki kaynakları sayarak ve istifade yollarını bir bir göstererek izah etmişimdir.

İleri sürdüğüm fikr Türk tarihini bir ilmî enstitü mesaisi mevzuu yapmaktı. İlk olarak 26.XI.1939'da Edebiyat Fakültesi dekanlığına bir "Tarih Enstitüsü" kurmanın 8 sayfalık projesini takdim ettim ve kopyesini Maarif Vekâletine gönderdim. Bunda 25 kadar talebenin ve 5 asistanın Enstitü mesaisine devamlı olarak iştirakini temin eden teknik şartlar sayılmış ve üzerlerinde çalışılması gereken 300 kadar "mübrem tarih tez mevzuları" gösterilmiş, Enstitünün yapacağı neşriyat ve mecmua bahis mevzuu edilmişti. O zamanki dekan bu projeleri menfi karşıladı ve seneler geçtiği halde Fakülte Meclisi gündemine bir türlü almadı.

Bu vaziyet karşısında Vekâlete (kopyeleri de Fakülteye verilen) 9/V/1940 ve 26/IX/1940 tarihli mufassal yazılarla, Enstitü kurulmazsa Fakültemizde Türk tarihi namına araştırma yapılamıyacağını, yeni nesilden ilim adamlarının yetiştirilemiyeceğini, bu işe yabancı mütahassıslar celbinin de bir zaruret olduğunu, araştırmaları yabancı dillerde neşretmek için muktedir tercüman sekreterlere mutlak olarak muhtaç olduğumuzu anlatmaya çalıştım. Ankara'da bu son yazımı Vekâlete elden sunarken Müsteşar İhsan Bey Fakültemizde, bu enstitü teşkilinin ancak beni şahsen ilgilendiren bir mesele ve hayal mahsulü olduğu fikrinin hâkim olduğunu duyduğunu, muhtelif tarih derslerini idare eden profesörlerin kim olursa

olsun Enstitü müdürü riyasetinde çalışmak istemiyeceğini, o yüzden bu Enstitüyü tarih Enstitüsü değil de, ancak kendi branşıma tahsis edilen "Umumi Türk Tarihi Enstitüsü" şeklinde kurmamızın daha münasip olacağını ve bunu Vekâletin tutacağını söyledi. Ben de projeyi bu şekle sokarak Dekanlığa arzettimse de yine gündeme konulmadı.

İlk projenin sunulmasından 10 sene geçtikten sonra o aralık dekanlıkta bir değişme hasıl olmasından istifade ederek "Umumi Türk ve Asya Tarihi Enstitüsü", "İslâm Tetkikleri Enstitüsü", ve "Slav ve Rus Filolojisi Enstitüsü" kurulmasını derpiş eden üç tüzüğün projelerini sundum. 19/VI/1949'da sunulan Umumi Türk Tarihi Enstitüsü projesi Fakülte Profesörler Meclisinde müzakere edilmeğe başlayınca Fakültemizin eski dekanı birden feverana gelerek "bu bir hükûmet içinde hükûmet kurmak demektir" diyerek meclisi terk etti. Ancak o zaman işi yürürlüğe koymamak hususunda gösterilen gayretlerin ne derecede ciddi olduğunu anladım. Mamafih Fakültemizde beni destekliyen ve Garp Üniversitelerinde tahsil görmüş diğer arkadaşlarımızın yardımı ile bu projeyi israrla tekrar ve tekrar gündeme aldırdım. Proje Fakülteye bu son takdiminden bir buçuk sene geçtikten sonra 30/X/1950 tarihinde Fakülte Meclisince "Umumi Türk Tarihi Enstitüsü Nizamnamesi" şeklinde kabul edildi. Fakat bu proje de nedense Üniversite Senatosuna pek geç sevk edilmiştir. Senato da bu projeyi bir türlü ele alamadı. nihayet ben 31/X/1956 ve 25/XII/1956 tarihlerinde Rektöre ve Senato azalarına hitaben birer mektup yazarak Enstitünün ismini ilk şeklinde olduğu gibi "Umumî Türk ve Asya tarihi Enstitüsü" olarak kabul eylemelerini teklif ettim ve bu işin fazla uzamasının, Türk tarihinin bir ilmî araştırma mevzuu olarak Üniversite mevzuatı içine alınmasının, dolayısiyle millî tarihimiz ve Asya kavimleri tarihi üzerinde ciddi ilmî neşriyat yapmamızın talik olunmasını intac edeceğine israrla işaret ettim. Senato, yedi sene sonra, 3/1/1957 tarihinde vaki 55. toplantısında projeyi ele alarak müzakere ettiyse de,

Fakültemizi temsil eden iki tarihçi senatör arkadaşımız lehte olmadığından bu Enstitüyü, Umumî Türk tarihine tahsis etmeyip, tekmil tarih sahalarını içine alacak bir şekilde geniş tarih enstitüsü halinde kurulması lüzumunu ileri sürerek Fakülteye iade etti. Ben eski fikirlerimi müdafa ile projenin tekrar müzakeresini teklif ederek Fakülte Dekanlığına yazılı müracaatta bulundumsa da, neticesinin ne olduğunu bu güne kadar öğrenemedim.

Enstitümüz 1950 senesinde artık kurulmuş sayılarak, Rektör Ömer Celâl Bey tarafından da artık "neşriyatınızı Umumî Türk Tarihi Enstitüsü neşriyatı sıfatiyle yapabilirsiniz" şeklinde şifahî müsaade de bulunulmuş olduğundan, mezkûr sene intişar eden "Tarihde Usûl" ve 1951'de çıkan "Khorezmiyan Glossary of the Muqaddimat al-adab" ismindeki iki büyükçe eserin kapakları üzerine "Umumî Türk Tarihi Enstitüsü Yayınlarından" ünvanı basılmıştı. Ömer Celâl Bey rektörlükten ayrılınca bu yolda neşir için hazırlanan bir kaç cildden ibaret eserimiz (o cümleden "Reşideddin, hayatı ve eserleri", Alişir Nevayi, hayatı ve eserleri", "Temür ve Oğulları Tarihi") neşredilmeden kaldı. Halbuki Enstitümüz neşriyatına dışarıdan da birçok âlimler (o cümleden Amerikalı Schurmann ve Krader, Japon âlimi Takeo Abe Türk tarihinde feodalizm mevzuuna, İngiliz Dunlop Hazar ve Kafkas Türkleri tarihine, İngiliz Bailey ve Henning ve Amerikalı Dresden Orta Asya'daki Horezm, Tokhar, Sogd, Saka ve Hoten dillerinde Türk tarihiyle ilgili vesikalara, Fransız Auben Ulug Bey'in tarihine, Holandalı Karl Jahn ve Vang-zi-şan Reşideddin tarihinin Çin kısmına dair araştırmalariyle) iştirak edecek olmuşlardı, Türk destanlarını tarihen değerlendirerek İngiliz dilinde eserler çıkacaktı, buna da Seattle Üniversitesi profesörleri ve Karl Jahn iştirak edecek olmuşlardı. Bu eserlerden bir çoğu bugün hazırdır, yalnız Türk âlimleri ile iş birliği yapılıp Türkiye'deki kaynaklar esasında ikmâl edilmeğe muhtaçtırlar.

1949'dan beri Enstitü kütüphanesi için kitap toplandı. Geçen sene başında 3132 cild ihtiva eden bu kütüphanede 1814 cildi Çin, 363'ü İngiliz, 233'ü Rus, 228'i Hind ve eski İran (Sanskrit, Avesta, Haruşti, Hoten Tokhar yazıları ve Sogdça), kalanları ise Fransız, Alman, Arap, Fars, Tibet, Lâtin, Grek, Moğol, İtalyan, Tacik dillerinde ve Türk lehçelerinin hemen hepsindedir. Kütüphane, isim fişinden başka, ihtisas fişlerinden mürekkep iki fiş kataloğuna göre tanzim edilmiştir, ceman 43 ihtisas şubesine, bunlar da 122 kısma ayrılmıştır. Meselâ Türk ve Uzakdoğu kavimleri münasebetleri 8, Türk-İran kavimleri münasebetleri 12, Türkiye siyasi ve kültürel tarihi 10, 16. asırdan zamanımıza kadarki Orta Asya ve Kafkasya Türk kavimleri tarihi ve bugünkü hayatları 14, Doğu Avrupa'da Türk ve Slav kavimleri münasebetleri 13, Umumî Türk medeniyeti ve dili bahisleri 14 kısma ayrılmıştır. Şöyle ki, meselâ 8 nci olan "Türk iktisadî tarihi" şubesinde a) umumî iktisad bahisleri ve ticaret, b) malî bahisler ve vergiler, c) sanayi, ölçüler, metroloji, d) ziraat ve iskân meseleleri, e) göçebe ve oturak hayvan besleme, Türklerde at terbiyesi v.s., 22 nci şube olan "Türk Medeniyeti" bahislerinde Türk idare sistemleri, kaza, feodalism, Türk sanatı, Türklerde harp sanatı, silahlar, askeri teçhizat, ev inşaati, çadır tipleri, Türk dini ve düşüncesi, posta teşkilâtı, içtimai teşkilât, esnaf teşkilâtı, spor, tiyatro, musiki, oyunlar, Türk etnografyası v.s. kısımları yer almıştır. Enstitü resmen teşekkül edip tahsisat alabildiği takdirde bu kütüphane bir kaç sene zarfında onbinlerce cild nadir neşriyata malik olacaktır. Kütüphaneye 1949'dan beri 60'a yakın yabancı dillerde ilmî mecmualar getirilmeye başlanmıştı, geçen yıldan beri bunlar da getirtilemiyor. Nüshaları Türkiye'de bulunmıyan ilmî neşriyattan ve yazma kaynaklardan alınan film arşivi kısmında da epeyce zengin bir koleksiyon toplanmaktadır. Enstitü kurulmayınca bu kütüphane, mecmualar ve film koleksiyonları, geçen dekanımızın dediğine göre, Fakülte kütüphanesine teslim olunacak, yani 11 seneden beri sarfolunan emek heder olup gidecektir. Halbuki enstitü

kurulup iş yoluna girdiği takdirde gerek Türkiye gerek Umumî Türk ve Asya tarihi tetkikleri için dünyanın büyük vakıflarından külliyetli yardımlar almak mümkündür. Bu hususta Rockfeller vakıflarından bana söylenenleri 1957'de Amerika'da iken Üniversite Rektörlüğüne ve Dekanlığımıza haber vermiş ve Enstitü kuruluşunun tesriini rica etmiştim.

1949'da Enstitü kurma işine bilfiil giriştikten sonra işbaşına gelen rektörlerden Ömer Celâl, Kazım İsmail, Fehim Fıratlı, Fahri Yeniçay gibi bu enstitü işine samimi sempatilerini belirten zevat bu meseleyi kendi rektörlükleri zamanında mutlaka halledeceklerini vadettiler, hiçbir netice çıkmadı; şimdiki rektör de vazifesine başlarken bu işi mutlaka müsbet şekilde halledeceğini söyledi. Kim bilir belki yapar. Fakat bu iş, zannederim, rektörlerden ziyade "rektörlük'ün ve Senatonun işgörüş geleneklerine bağlı kalmaktadır. Ben 1927'den beri bu Üniversitedeyim, ne bir defa Senatör oldum, ne de Senato'ya bir işim düştü. Bu sebeple Üniversite yüksek idaresinin nasıl çalıştığını bilmiyorum. Fakat her halde Üniversitemizde, Garp Üniversitelerinde olduğu gibi, Üniversitenin ilm hayatını idârî yükler altında ezilmekten kurtaran bir "ilmî işler yüksek şurası" yoktur.

Bununla beraber şu hususları da kaydetmeden geçmiyeceğim, ki bizden bir kaç, hatta bir çok sene sonra Senato'ya getirilmiş olan bazı enstitü tüzükleri, kabul edilmiş, o cümleden Fakültemizde Tecrübî Psikoloji Enstitüsü resmen kurulmuştur. Bizde bilhassa Bizans eserleri tetkiki ile uğraşacak bir "Antalya bölgesi arkeoloji araştırmaları İstasyonu" teşkil edildi. Bunun tüzüğü Fakültemizin 21/XII/1954 tarihindeki oturumunda, tek bir celsede, kısa müzakere ile kabul edilmiş ve hemen Senato'ya sevk edilmişti; Senato'da bunu iki hafta sonra 8/I/1955'te vaki olan ilk oturumunda yine tek bir celsede kabul etti. Bu istasyona Senato hemen 15000 lira tahsisat verdi. 1959 senesi bütçesinde İslâm Araştırmaları Coğrafya ve Türkiyat Enstitülerinin 15'er bin liralık bütçelerinden beşer bin lirasını keserek bu Arkeoloji istasyonuna verdi ve tah-

sisatını 30.000'e çıkardı. Bundan Üniversite yüksek idaresinin bir ilim branşını diğerine tercih ettiği neticesini çıkartmak istediğimiz sanılmamalıdır; fakat realist bir gözle vaki olanı olduğu gibi ifade etmek de ilmi bir teşhir ve tesbit vazifesidir. Üniversite yüksek idaresi yanında ilmî müesseselerin işleri ile meşgûl olacak bir teşekkülün mevcudiyetine ihtiyaç vardır. Yoksa böyle ilmî müesseseler idarî meseleler, talebe ve hocalar, müstahdemler, bina, malî işleri arasında haklı davalarını kazanmakta daima müşkilât çekerler.

Bizim Enstitümüze gelince bu yoldaki teşebbüslerin akim kalmasının elbette: 1) kırtasiyecilikten ve işi takipte yardımcımız olmayışından başka sebepleri de vardır; 2) Evvelâ Türk kavimlerinin tarihi bazı milletdaşlarımızca daha bir ilim olarak tanınmamıştır. Yaz sıcaklarından birinde (zannederim 1927'de) Bursa'da merhum Halil Ethem Beyi Yeşil Cami yanındaki medrese etrafına eski Yunan eserleri toplatırken gördüğümde "Bizans devri eserleri kale üstünde, Bizans Bursasında toplanırsa, burası İslâm ve Osmanlı Arkeolojisine tahsis edilirse daha iyi olmazmıydı" demiştim, ateş püskürmüştü; Osmanlı eserleri için "arkeoloji" tabiri kullanılmazmış. Şimdi de bizim Türk kavimleri tarihi ve kültürü üzerindeki mesaimizi ciddi saymıyan ve bunları bir "Enstitü mesaisi mevzuu" dışında görenlerden birisi, Türk kavimleri ve Asya tarihi mevzuu ile uğraşacak yerli öğretim üyeleri bulundurmak yolundaki gayretlerimi geri iterken "Bu işler için kendi Tatarlarınızdan adam bulmalısınız" demişti. Bu nevi anlayışın hayattaki acı tatbikatını az müşahede etmiyoruz. "Orta Asya kavimleri tarih değil, ancak etnografi mevzuu olabilirler", "tarihte bizi akvam-i vahşiye ile akraba yapmak istiyenlere Üniversitemizde ne zamana kadar tahammül edeceğiz, halbuki bunlar işlerini genişletmek bile istiyorlar" mealinde Fakülte neşriyatında yazı yazanlar da bulunuyor. 4) Türk kavimleri tarihi ile meşgul olmayı Rusya'nın iç işlerine karışmak gibi telakki ederek Enstitü teşkiline siyasî bakımdan menfî vaziyet alanlarda olabilir. Fakat bence daha mühim olan

bir sebep: 5) bu Enstitüyü kurma teşebbüsünün istikballi bir akımı temsil eden bir grup yerine fertlerden gelmekte olduğu intibaı da olabilir. Edebiyat Fakültesine teknik, tıp ve hukuk gibi sahalara kabul edilemiyenler geldiği gibi aile ve muhitin tesiriyle kendilerini ilmi karyere vakfetmek istiyenler için dahi Arapça ve Farsça ve üç Avrupa ilim dilini, bunlarla birlikte ya Çince, yahut Hind ve eski İran ve yahut Slav dillerinden birini, yahut da Klâsik dilleri öğrenmeyi icabettiren Umumî Türk ve Asya kavimleri tarihi bir mahreci de olmadığı için çekici değildir. Bunun için olağandan biraz üstün burs verilmesi ve tahsil ikmalinden sonra işgal edilecek yerler yaratılması gerekir. Ben bunu merhum Atatürk'e arzederek, bu vaziyette halef yetiştiremiyeceğimizi, onun için Çin, Hind, Slav ve İslâm dillerini tarih için öğrenecek beş talebeye burs verilmesi gerektiğini söylemiştim. İyi karşılamış ve Maarif Bakanlığına havale etmişlerdi. Fakat Maarif Vekili Abidin Bey meseleyi anlıyamadı, bilâkis "bize, yani Maarife ait olan meseleler Atatürk'e arzolunur mu?" diye beni haşladı. Fakat aradan 20 sene geçtikten sonra meseleyi daha anlayışlı bir Maarif Vekiline arzederek, 1949'da Sinkiyang'ı işgal ederken Sovyetlerin edebiyat fakültelerinde ve Komünist propaganda üniversitelerinde terbiye ederek yetiştirmiş oldukları 460 genci Kızıl Çin idresindeki Müslümanları "tenvir etmekle" de vazifelendirmiş olduklarını, bunlara verilen maaşların mühendislere verilen maaşlardan eksik olmadığını, bizim de millî kültür ve dâvâlarımızı milletimize aşılamak için ayni yollardan yürümek mecburiyetinde olduğumuzu, liselerde tarih ve edebiyat hocası olacaksınız demekle kendilerini ilme tahsis edecek gençler kadrosu yetiştirilemiyeceğini, istidatlı gençleri teknikten milli kültüre çevirmenin mümkün olmıyacağını" söyleyip yine burs meselesini ortaya attıysam da bir netice elde edemedim. Zaten 1930'da Atatürk'ün Üniversitenin Enver Paşa salonuna beni ve Prof. Fuad Köprülü'yü talebelerle birlikte çağırıp millî tarih tedrisi meselesini konuşmasından ne evvel ve ne sonra bizim

derslerimizle ilgilenip çalışmalarımıza iltifat eden öksüz kalan sahamızda bizi teşvik eden hiç bir vekil görmedim.

Edebiyat Fakültesi bina bakımından çok darlık içindedir. Yeni bina yapıldıktan sonra Umumî Türk tarihine 10 metre karelik bir odayı güç bela sağlamıştık. Üç masa, 4000'e yakın cild kitabı içine alan dolaplar arasında, asistan, bazı devamlı çalışan talebe, Çince uzmanı, Sanskrit Profesörü, rusça öğretmeni ancak ayakta kalıp birkaç kelime konuşabiliriz, çünkü bir arada oturup çalışacak yerimiz yoktur. Hiç olmazsa rektörümüzden birisi tenezzül edip gelse şu hali görse halimizi anlar. Halbuki tayyare hangarları kadar yüksek avlularımız, methallerimiz var, onlara kat yahut bahçede tahtadan barakalar yapılırsa, saç sobalar kurup yine çalışırdık. İstenilen ancak genişçe bir odadır ki dersler ve çalışmalar orada yapılabilsin. Amerika'da Seattle hattâ Kolumbiya Üniversitelerinde dahi bir çok ilim müesseseleri İkinci Cihan Harbinden kalan tahta barakalara yerleşmişlerdir. Tahsisat olmadığından kitap ve ilmî mecmuaları alamıyoruz. 1957 senesinde alınan kitapların bir kısmının parası halâ ödenemedi. 60'a yakın ilmî mecmua getiriyorduk 1959'dan sonra bunları da getirtemez olduk. 1959 başından beri Garpta sahamıza ait ne gibi neşriyat yapılmıştır, bilmiyoruz, Alman, İngiliz, Amerika, Rus, Fransız, Hind, Japonya şarkiyat cemiyetlerinden, ve Şark mektepleri neşriyatından hiçbirisi gelmiyor. Bu vaziyette elbette yardımcılarımız olduğu takdirde dahi ilim yapılamaz.

Üniversite muhtariyeti benim anladığıma göre, araştırıcıların el ayağını bağlıyan bünyevî esaret bağlarından kurtarılmış bir muhtariyet olmalıdır. Bu iç esaret, her türlü teşebbüsü akim bırakan bürokrasi, pesimizm Garbe karşı aşağılık duygusu, selâhiyet hissini, insiyativi tahdit eden kötü geleneklerin tahakkümüdür. Güneş kadar vazıhtır ki Üniversite, diğer garpli milletlerde olduğu gibi, tarihimize, dil ve kültürümüze ait orijinal araştırmalarla beynelmilel hakikî ilim muhitine hulûl etmedikçe, meselâ şimdi eski Yakın Şark dillerini öğrenmekte yaptığımız gibi Orta ve Cenubî Asya ve Uzakdoğu dil-

lerinde yazılmış kazılarda yer altından çıkmış vesikalar üzerinde garplilerle ayni safta çalışmak yoluna gitmedikçe ilim ve kültür sahasında ve millî varlığımızı anlamakta diğer milletler hesabına çalışmaktan kurtulamayız. Hattâ meselâ modern içtimaî ve iktisadî ilimleri öğrenerek Arap ve İran dillerindeki orijinal vesaiki tetkik ederek "Azerbaycan'ın 13-14. asır içtimaî-iktisadî ve siyasî tarihi" kitabını 3 sene evvel neşreden A. Alizade'nin hizasına gelemeyiz. Bir zamanlar memleketimizde Türkün eliyle uçak ve motorlar yapılması şöyle dursun, demiryolu vagonlarının ahşap kısımlarından başkasını yapamıyacağımız kanaati hakimdi. Şimdi o devri atlatmaktayız. Fakat millî kültür ve millî tarih araştırmalarında Çin, Hind ve Slav kaynaklarını, eski Orta Asya dillerinde yazılmış vesikaları öğrenerek orijinal tetkikatta bulunmayı Garplılara has bir iş telâkki ediyor, bize olsa olsa, Arapça ve Farsça kaynaklardan tâli derecede mevzular üzerinde eserleri neşretmek düşeceği fikri hüküm sürüyor. Garplı âlimlerle baş başa oturup Fakültemizde tarih ve millî destanlar sahasında çalışmayı temin etmek yolundaki bir teklif dolayısiyle 25 Ekim ve 15/Kasım/1960 tarihinde Fakülte Profesörler kurulunda cereyan eden münakaşa dinlenilmeğe değerdi. Bu gibi münakaşaların zabıtları Senato'ya tabi bir ilmî teşekküller yüksek kurulu tarafından incelenirse pek yerinde olur.

Gerçi Türklerin ana tarihi ile uğraşacak bir ilim enstitüsünün tüzüğü, bu hususta 26/X/1939'da verilen ilk proje nazarı itibara alınırsa tam 20 sene; 19/VI/1949'da Fakültede müzakeresine başlanan son proje esas kabul edilirse on küsür sene muhtelif evrak arasında kalmakta devam etmektedir. Buna rağmen bu dileklerimiz elbette bir gün tahakkuk edecektir. Yaş haddimin son senesine bastığım şu günlerde uğraştığımız Umumî Türk ve Asya Tarihi Enstitüsünün kurulmasını, sahanın ağırlığı ve taliplerin azlığı ile mütenasip burs verilmesini ve millî tarihimize ait araştırmalarımızın nihayet bir istikâmete girmiş olduğunu görmeyi çok isterdim. İtalyanca, Lâtince ve Grekçe öğrenip Venedik, Roma ve Genova arşiv-

lerinde çalışan, diğer taraftan Slav, Arap ve İran arşiv ve kütüphanelerinde çalışmak azmiyle bu dilleri öğrenmekte olan istidatlı gençlerimiz yetişince "Türkiye ve Yakın Şark Tarih Enstitüsü" ve diğer tarih enstitü ve seminerleri, Londra Üniversitesinde olduğu gibi, bir umumî council etrafında toplanabilirler. Fakültemizdeki tarih enstitüleri müşterek müze ve diğer müşterek müesseselere malik olabilirler. Her halde bu işler bizden sonraya kalacak gibi görünüyor. Anayasa projesine müstakil bütçeli "Yüksek İktisad Şûrası" alındı ise de, memleketimizde iktidar değişmelerinden müteessir olmıyacak, müstakil bütçeli, müstakil ilmi çalışmalar için mesnet olabilecek bir "Türkiye İlimler Akademisi" alınmadı. Bizim için yegane ümit, serbest ilmi mesainin hususî teşebbüslerle desteklenmesi, Türk zenginleri'nin Türk tarihi ve kültürü sahasında Türkçe ve Garp dillerinde ilmî eser serileri ve ilmî mecmualar neşrini temin edecek vakıfları tesis eylemeleridir. Holanda'da Mouton isminde zengin bir naşirin 1954 senesinde kurduğu "Central Asiatic Journal" mecmuasiyle, bugüne kadar çıkan 20 fasikülünde dünyanın en seçkin Türkolog, Çinolog, Tibetelog, Mongolist, ve hindologların, Orta Asya'nın, o cümleden Türk ve Mogol kavimlerinin tarih, dil ve kültürlerine dair çok kıymetli tetkiklerinin topluca ilgililerin istifadesine sunulması sağlanmıştır. Keza Danimarkalı bir bira fabrikatörünün bıraktığı zengin vakıflarla Asya dilleri abideleri (Monumenta Linguarum Asiae Majoris), o cümleden Türk ve Mogol abideleri çok mükemmel bir şekilde neşredilmektedir. Neden Türk zenginleri kendi millî kültür kaynaklarını ve bunlara ait araştırmaları neşredecek vakıflar tesis etmesinler.

VI

Türk Kavimleri Tarihine Dair Milletlerarası Bir Teşebbüse Gösterilmekte Olan Yanlış İstikamet

Prof. Zeki Velidî TOGAN

1951 İstanbul Müsteşrikler Kongresinde o zamanki dışişleri bakanı Prof. Fuad Köprülü'nün, benim ve diğer Türk mümessillerinin uğraşmalariyle Türk dili, edebiyatı ve kültür tarihine dair 3-4 cildlik bir "temel kitap" neşr etmek karar altına alınmıştı. Neşir masraflarını Unesco, Alman İlimler Akademisi ve biz verecektik. Temel kitab sözünün Lâtince ve Almanca karşılığı olan "Fundamenta" ve "Grundriss" isimleri ile tanınan bu kitabın tertibi ve neşir masrafları için her sene vermemiz gereken 2000 doları sakıt hükümet bir türlü veremedi. Türkün varlığını ve kültürünü dünyaya tanıtacak olan bu eserin tertip ve neşrinde iştirak edilemezse bilginlerimiz neşir komitesi mesaisine filan katılmazlarsa, bu komite ara sıra Türkiye'de toplanıp, kitapta bahis mevzuu olan Türk medeniyet eserlerini yerinde tetkik edip Türk bilginlerini bu işe celbedemezse bu teşebbüsün başka ellere geçeceği hususunu o zamanki maarif vekillerine müteaddid defa arz ettik. Nihayet 1957'de bu işin esas mürevviclerinden olan, Danimarka'dan yardım dahi temin eden türkolog ve mongolist Prof. Grünbech vefat edip, bu yolda fedâkârâne çalışan ilmî sekreter Dr. Dörfer de bu işten ayrılınca Komite azasından Prof. Scheel'in bir gafleti yüzünden bu iş Mr. Deny'nin doçenti Mr. Lui Bazin ile onun himaye ettiği Pertev Boratav'ın eline geçti. Her hangi bir partiye mensubiyetini bilmediğim Mr. Bazin'in sola mütemail ve Sovyet dostu olduğunu işitiyordum. 1954 Kembric Milletlerarası Müsteşrikler Kongresinde bu

zatın, Rus delegelerinin getirdiği Sovyet neşriyatını salonda Kongre azaları arasında yürüyerek kucak kucak getirip dağıttığını gören kimseler şaşırmışlardı, ben ehemmiyet vermemiştim. Fakat Fundamenta'nın Türk kavimleri edebiyat tarihine ait cildinde basılacak olan makalelerin Sovyet neşriyatına uymayan yerlerini tadil etmek, Rus mahkûmu Türklerin milliyetçi sıfatiyle, Sovyet edebiyat tarihlerinin çoğundan çıkarılan Rizaeddin Fahreddinoğlu, Fatih Kerimi, Fatih Emirhan ve Abdurrahman Saadi gibi yazarları, Kazak Türk şairlerinin millî şairleri, Kırım Türklerinin 55 senelik emekli millî edip ve şairi Şevki Bektüreyi makalelerden çıkarmak için uğraştıklarını görünce, bunun artık bir şaka tarafı olmadığı anlaşıldı.Garpta yapılmakta olan ilmî neşriyatta, mesela benim de tahrir heyeti azası bulunduğum "Central Asiatic Journal" da Demirperde ötesi bilginler iştirak ederler. Fundamenta'nın çıkan ve çıkmakta olan cildlerinde Varşova Üniversitesi profesörü Dr. Az. Zayaçkovski liyakatle iştirak etti ve etmektedir. Bu kitabın Türk kültür tarihine tahsis edilecek olan dördüncü cildinde, siyasetle ilgisi olmayan mevzuuların, mesela Türk kavimlerinin musikisi, oyunları ve dansları, tip, kıyafetleri, çadır, ev, şehir mimarisi ve dekorasyon tarihi gibi konuların yazılması, bunlarda ihtisas kesb eden Zatoyevski Gaskarov, S. Rudenko ve V. Lavrov gibi Rus âlimlerine teklif edilebilir. Fakat siyasî tarihe gelince iş değişir, bu hususta onların çoğu mazurdurlar. Garpte yapılan ilmî yayınlara Rus veya sadece solcu bilginlerin ayrı makalelerini almak başka; bu gibi neşriyatın sevk ve idaresini Sovyet dostluğu yüzünden solcu tanınan şahsiyetlere vermek yine başka bir iştir. Mr. Bazin Türk Fundamenta komitesi 1951'de İstanbul'da kurulduğu vakit tahrir heyetine üye seçilmiş değildi. O ve arkadaşı Pertev Bey yalnız tertip, tashih ve indeks yapmak işlerine celb edilmişlerdi. Mr. Bazin hemen o sene (1958) Unesco'nun "Diogéne" isimli dergisinde (N. 24) kendisinin az çok bildiği filoloji kısmının değil, Fundamenta'nın dil, edebiyat ve tarih kısımlarının tekmilinin nasıl yazılması gerektiğini belirten 33

sayfalık bir "muvakkat program" (plân provisioire) neşretti. Burada o bilhassa kendisinin hiç meşgul olmadığı tarih üzerinde durdu, bu kısma ait sözleri, çok ihtiyatlı olmakla beraber, ilmî hakikatlerden ziyade Rus görüşüne uygun idi. Meselâ bizim tarihlerimizde "Deşti Kıpçak" denilen sahayı "steppe russe" tesmiye etmiş, Altın Orda devrinde ancak Türk ve Moğol kültürünün Ruslar üzerinde tesiri bahis konusu olduğu halde, Ruslarla Türkler arasında güya karşılıklı kültür tesiri (interpénétration culturelle) olduğundan bahs etmiş, Rusların Altın Ordaya karşı savaşlarını, o zaman daha bahis konusu olmayan "kuvvetli Rus millî ruhunun" uyandığını ileri sürmüş, bunun "cihan tarihindeki büyük sonuçları'ndan bahs ederek Altın Ordanın ve sonrasının Türkolojiden ziyade Slavistlerle Türkologların beraberce öğrenmeleri gereken bir saha olduğuna işaret etmiş, fakat 16. asırdan başlayan Rus istilâsı hareketlerini müteakip Türkler arasında cereyan eden, tetkikinde ve yazılışında Slavlara ve slavistlerle iş birliğine hiçte lüzum olmayan hadiseleri, siyasî ve medenî hareketleri, meselâ Şihab Mercanî, Murad Remzi, Ahund Kurbanali Halidi gibi tarihçilerin cildler halinde basılan eserlerinde, muvakkat matbuatta bahis mevzuu edilen kültür hayatı, fikir mücadeleleri, bugün Doğu Türk cumhuriyetlerinin cildler halinde neşretmekte oldukları arşiv materyalleri sayesinde aydınlanmakta olan yerli iktisadın tarihini bir kelime ile olsa zikr etmemiştir. Türkiye arşiv ve kütüphanelerinde Rus mahkûmu Türklerin 16. asırdan sonraki hayatına, Kafkasya İslamlarının, Başkurtların ve Kazak ve batı Sibirya sultanlarının Rusya'ya karşı isyanlarına, onların Türkiye'ye ve Kırım hanına gönderdikleri elçilerinin raporlarına dair kayıtlar, hatta bazen bu raporların kendileri meselâ, Kazan'ın Ruslar tarafından istilâ safhalarını belirterek Astarhanlı birisi tarafından yapılan ve bugün Türkiye'nin eyalet kütüphanelerinden birinde mahfuz bulunan müstakil raporlar vardır. Hind Moğollarının Ortaasya Türkleri ile münasebetini yakında "Seculum" dergisinde (c. XII) aks ettiren Prof. Aziz Ahmed'in istifade ettiği kaynak-

lar, 16. asırdan sonraki hayatı aksettiren ve bu memleketlerde tertiplenen çok çeşitli "Münşeat" ve vesaik mecmuaları vardır. Bu hususta Çin kaynaklarında dahi geniş malûmat bulunduğunu L. Duman'ın burasının iktisadî tarihine ait eserinden öğreniyoruz. Bu vesaik ve kaynaklar ve 19. asır sonlarında başlayan muvakkat Türk matbuatı sayesinde 16-19. asırlarda Türk kavimlerinin bilhassa Kırım ve Kafkasya'da geçirdiği siyasî ve medenî hayat, bilhassa 1905, 1908, 1917-23 inkılâpları zamanında görülen karşılıklı tesirler Türk tarihinin ve Fundamenta'nın en canlı mevzularını teşkil ederler. Sovyetler devrinde kurulan Türk kavimleri ayrı cumhuriyetlerindeki hayat'tan dahi bizim programımızda kayd edildiği gibi "ephemerides", yani tarihi vakayı sadece sıralamak şeklinde, yani bu hadiselerin takdirine ve şerhine girişmeden aksettirmek lâzımdır. Kıymetli Prof. G. Jaeschke yeni Türk tarihi vekayi kalenderlerini neşr etmekle "panturkist" olmadığı gibi, mevzular üzerinde aynı ciddiyetle çalışan Amerikalı Dr. Richard Pierce, Rudolf Leowenthal ve Martin Dickson da bu işleri Türklerin hoşuna gitmek emeliyle yapmamaktadırlar. Çünkü muasır tarih ilminin Türk tarihine tatbiki budur. Mr. Bazin ise bütün bu Rus mahkûmu Türklerin Rus devri tarihini kenarda bırakmış, yalnız hadiselere (meselâ Sovyetlerin kurdukları sözde cumhuriyetlerin Türklere bu ülkelerde çok mühim rol oynamak imkânını bahşeden müsbet bir iş olduğunu iddia etmek gibi) Rus dostluğu bakımmdan kıymet biçmek hususlarını unutmamıştır. Mr. Bazin makalesinde "özbek" kelimesini de Rusların kullandığı manâda kullanarak, bir Kıpçak uruğu olan bu kabileyi Rus tezine uygun bir şekilde diğer Kıpçak uruğlarından ayırdederek Özbek ve Kazakları gûya biri Çağatay, diğeri Kıpçak olmak üzere iki ayrı medeniyete mensup zümreler gibi tasvir etmiş, Kazaklardan her asırda köy ve şehir hayatına geçenleri Sırderya, Cu ve Talas havzalarında, Taşkent ve Balh şehirleri civarında "Kurama" ismi ile yerleşmiş olduklarından, bunlardan Emir Yalantüş, Kayıp Han ve Ablay Han gibilerin Semerkand, Sabran, Yasa

ve Çögecek gibi yerlerde cami ve medreseler vücuda getirmiş, Hindistan ve İran Türkleri ile sıkı temaslarda bulunmuş olduklarını hiç kaale almamış; muasır Kazak bilginlerinin bugün ilmî kongrelerde kendi ülkelerinde feodal devri gelişmelerinde Kazakların ciddî surette iştiraklerini isbat ederken ele aldıkları mevzuların Türk kavimleri için kültür tarihinde yer alması gerektiğini belirtmemiş, Kazakları Özbeklerden tam farklı bir milletmiş gibi "purement nomade" diye vasıflandırıp geçmiştir. Rus hakimiyeti devrini ancak müsbet bir kültür gelişmesi devri telâkki eden kimseleri bu zikrettiğimiz mevzular ilgilendiremez. Mr. Bazin bu hususlarda tek tarafı tutmakta olduğundan buna tarafsız ilim adamı gözüyle bakamaz. O daha 1953 Eylülünde Türk Fundamenta Komitesinin Paris'te yapılan toplantısında bu eserin Türk tarihine tahsis edilecek olan üçüncü cildinin programı üzerindeki konuşmalara katılarak Rus mahkûmu Türklerin Rus idaresi altındaki tarihleri artık Rus tarihidir diyerek Türk kavimleri tarihinin bu kısımlarının Fundamenta'da yer almaması gerektiğini ileri sürmüş ve o oturuma iştirak etmekte olan Azerbaycanlı Aliakber Topçubaşı'nın şiddetli savunmasına, nihayet meclisten ayrılmasma sebep olmuştu. Mr. Bazin Sovyetlerin neşr ettikleri bir kaç cildlik "Rusya tarihi esquisse'leri"nde ve 7 cildlik Sovyet "Cihan tarihi"nde bu mevzuların böyle yazılmış olduğunu herhalde biliyor, bilmezse dahi Rus dostluğu ona Türk kavimleri tarihinin böyle ters şekilde yazılması gerektiğini telkin ediyor. Elbette herkes istediğini sevmekte muhtardır. Fransa'da Çar zamanındaki eski dostluğun devamı olarak Rusları sevenler çok olabilir. Fakat bir beynelmilel ilmî eserde tarihi hakikatlerin bu gibi "sevgi"lere feda edilmesine yol verilmemeli idi.

Biz Türkler bu üçüncü cildin programını, 1951 ve 52 lerde konuşmuştuk. 1953'te Paris'te yapılacak toplantıya hazırlık olmak üzere ben ve Mansuroğlu diğer arkadaşlarımızla da konuşarak 48 maddelik bir program tertip ettik. Paris toplantısında bu program taslağı ciddiyetle okundu ve "une bonne base de discussion" olarak kabul edildi ve 1954'te

Cambridge'de toplanan 23. Müsteşrikler Kongresi için Fundamenta Komitesii tarafından hazırlanmış olan "Rapport"da (s. 15-17) neşredildi. Elbette bu program daha tevsi olunacaktı, fakat burada Rusya mahkûmu Türklerin tarihinin bir gün, Mr. Bazin'in ileri sürdüğü gibi, bu programdan çıkarılacağını kimse o vakit hatır ve hayalinden geçirmemiştir. Fakat Fundamenta Komitesinin 1959 Nisanında İstanbul'da Fransız Arkeoloji Enstitüsünde yapılan toplantıda kitabın tarihe ait kısmı da bilistitrad konuşulurken Prof. H. Scheel bana hitap ederek "sizin programınız çoktan geriye bırakılmıştır" (es ist schon lang überholt) dedi. Ben ve Mansuroğlu bunu kim geriye bıraktı diye sormuştuk, cevap verilmedi. Biz bu işin Mr. Bazin'in "plân provisoire"ı tercih edilmekle Bazin ve Scheel tarafından "geriye atılmış" olduğunu biliyorduk, fakat orada münakaşa etmeyi münasip bulmadık. Meseleyi o aralık Ankara'da toplanan Türk Ocakları Kongresi esnasında Maarif Vekili Tevfik İleri'ye arzederek Fundamenta Komitesinin 1960 senesi toplantısını İstanbul'da toplamak lüzumunu anlattık ve kabul ettirdik. Biz toplantı memleketimizde yapılırsa kendi tezimiz üzerinde ısrar edecek olmuştuk. Temmuz sonlarında Münih'te toplanan Sovyet Rusya araştırmaları Kongresinde Azerbaycan'ın tarihi ile selâhiyetle çalışan Cey hun Bey Hacıbeyli'ye Fundamenta'nın üçüncü cildinde Azerbaycan tarihi maddesini yazabilirse bunu Fundamenta Komitesine teklif edeceğimi ve kışın İstanbul'da yapılacak toplantıya davet ettirmek için çalışacağımı söylemiştim. Fakat o Paris'e döndükten sonra, Bazin ve arkadaşlarının bu husustaki fikirlerini, Azerbaycan tarihine ve umumiyetle Rus mahkûmu Türklerin tarihine dair makalelerin girmesine katiyen mani olacaklarını öğrenmiş olduğunu yazdı. Ben de bu münasebetle o zamanki Maarif Vekili Atif Benderlioğlu'na "Hükûmet Fundamenta'ya bizzat iştirakimizi sağlamazsa bu iş Rus sevgisine tutulan adamların eline geçecek, 1960 senesinde Moskova'da toplanacak olan 25. Müsteşrikler Kongresi için "Türk" olarak ancak Türkiye'yi ele almak, diğer Türk kavim-

lerini kendi kabile isimleri ile bahis mevzuu etmek kararı alınmış, ihmal edersek Fundamenta'da bu yola sapabilir" diyerek bir mektup yazdım. Bir nüshası Türk Ocağı Başkanı Prof. Osman Turan Bey'e de gönderilmiş olan bu mektup bana haber vermeden "Türk Yurdu" dergisinde (1959, Aralık sayısında) yayınlandı.

Bu mektupta yazdıklarımın doğruluğu az sonra görülmeğe başladı. Kitabın edebiyat tarihine ait olan ikinci cildinde Rusya mahkûmu Türklerin edebiyatlarında Sovyet edebiyat tarihlerinden çıkarılmış olan edip, tarihçi ve mütefekkirler Bazin ve arkadaşları tarafından çıkarılmış ve Sovyet devri Türk edebiyatlarının tarihi de yazılırsa zülfiyara dokunabilir endişesiyle makalelerin bu devre ait kısımlarını tayy etmek yoluna gidilmişti. Bunlar Türk matbuatına da aksetti ve münakaşa edildi.

Fundamenta Komitesinin Bazin - Pertev'lerin enstitüsünde 25 Ocak 1963'te yapılan toplantısına kitab'ın tarihe tahsis edilmiş olan üçüncü cildi için hazırlanan "program" ve iş taksimatı kabul edilmiştir. Bu program Mr. Bazin"in 1958'de Diogéne'de neşrettiği "plân provisoire"iyle bir ve biz Türkler tarafından 1953'de teklif edilip Fundamenta Komitesi zabıtlarında 1954'te yayınlanan ve Mr. Scheel tarafından "geri ve bırakılmış" olduğu söylenen 48 maddelik programa tamamen aykırıdır. İşte bu yeni program:

A. Umumi kısmı:

1- Tarihten önceki ve ön tarihteki Türkler. 2- Proto-Türk veya böyle telâkki edilen kavimler (Milâdi 400'lerde Topa devleti kuruluncaya kadarki devir. Hunlar, Tingling'ler ve Kienkou'lar).

B. Eski çağ ve orta çağ Türkleri (Milâdi 4-8 asırlar)

1- Topa devleti kurulmasından Gök Türk devletinin kuruluşuna kadarki devri. a) Türklerin Batı'ya ve Güney-Batı'ya yayılmaları, Hiung-nu devletinin bölünmesi (Hun,

Onogur, Heftalit, Bulgar, Sabir Oturogur, Tokurogur, Avar v.s.). b) Ortaasya'da ve şarkta Türk ve Altay kavimleri (Topa, Juan-Juen, Ya-ta, Tchelo ve saire).

2- Tukiular devri, Uygurlara kadar (550-744). a) Ortaasya'da Tukiular ve diğer Türkler. b) Batı Türkleri (On-Oğurlar, Bulgar ve Hazarlar).

C. Orta çağ tarihi (8-14 asırlar):

1- Uygurlar ve müslüman olmıyan diğer Ortaasya Türkleri (8-11 asır), Khotcho ve Kançu kırallıkları, Moğollar devrinde Uygurlar.

2- Batıda gayrimüslim Türkler (Kıpçak, Peçenekler, Macarlarla ilgili olmak üzere)

D. Garpte müslüman Türkler:

1- İslâm memleketlerinde Türkler, 11. asır başına kadar (Gazneviler dahil).

2- Ortaasya'da ilk müslüman Türkler ve Rusya Türkleri arasında İslâmiyetin yayılışı.

3- İran'da Büyük Selçuklar.

4- 11. asırdan 14. asra kadar Küçük Asya Türkleri.

5- 14. asırda Küçük Asya Türkleri, 15. asra kadar.

6. İran, Ortaasya ve Hind Türkleri Moğol fütühatından, Safevilere kadar.

7- Selçuklulardan sonra Arap ülkelerinde Türkler (Memlükler).

Osmanlı tarihi:

A.1- Başlangıçtan Fatih'in ölümüne kadar, 2- Fatih'in vefatından Sokullu Mehmed Paşanın vefatına kadar. 3- 1579'dan 17. asrın sonuna kadar. 4- 19. asır, 1908'e kadar. 5- 1908-1923 seneleri arası.

B. Osmanlı devleti teşkilât ve müesseseleri: 1- İktisadî ve ziraî hayat. 2- İdari, askerî ve içtimaî teşkilât. 3- Dinî müesseseler. 4- Gayrimüslim kavimlerin idaresi.

Yani bu programda Rusya mahkûmu olan Türklerin tarihi yer almamıştır. Yalnız "Proces-verbal"in "oybirliği ile" kabul olunduğunu kaydettiği bu program'ın tatbikatma dair verilen iki sayfalık tafsilâttan sonra zaptın en sonuna Türk tarihinin İslâmdan önceki, islâm ve osmanlı devirlerinden ibaret "üç esas seksiyonu"nun yanına "Rus nüfuzu sahasındaki Türk kavimlerinin ve Türkistan'ın tarihinin de 4. bir seksiyon olarak" ele alınması düşünülmekte (en prévoyant) olduğu ilâve edilmiştir. Fakat buna da bir tuhaf "sınır" konulmuş, "Osmanlı devletinin devamı müddetine kadar" denilmiş. Türkistan, Kazakistan hiç bir zaman Osmanlı devleti idaresinde bulunmadıkları için böyle bir "sınır" mânasızdır, fakat yine mânasız değil, zira o mecliste hazır bulunan bir Türkün israrı üzerine eklendiğini öğrendiğimiz, ve "trois grandes sections"a dahil olmıyan bu mevzua ait bir yazı yazılacak olursa bu da Çarlar zamanı sonuna kadar getirilecek, 1917 Rus ve Sovyet inkılâpları devrini içine alamıyacak demektir.

Fotoğrafı ekli olan bizim Türk programından bu Bazin-programının başlıca farkı şu noktalardan ibarettir:

1- Biz tarihimizin eski karanlık ve münakaşalı devirleri üzerinde çok durmayıp en çok orta ve yeni çağlara ehemmiyet vermek; Türkiye'de Atatürk devri Rusya ve Çin'de son inkılâpları takip eden istiklâl hareketleri hakkında sâdece "havadisi sıralamak" (Ephemerides) şeklinde, İkinci Cihan Harbinden sonra Türkiye'de demokratik cumhuriyetin inkişaf safhaları, Afganistan, İran, Irak, Lehistan, Litvanya, Bulgaristan, Romanya ve Yugoslavya'da yaşıyan Türk kavimlerinin bugünkü durumu hakkında umumî malûmat vermek hususlarını tesbit etmiş ve bunları dört madde şeklinde yazmıştık. Şimdi kabul olunan program'da bunlar çıkarılmış, Türk tarihini ancak cumhuriyetin ilânına kadar getirmek,

bunun yerine Türk ve Altay kavimlerinin eski tarihlerinin Ting-ling, Kien-kou, Onogur, Kutrigur, Savir, Avar, Heftalit, Ye-ta, Kao-kiu, Tche-lo ve saire gibi mahiyetleri bir "elkitabı"nda değil de, ayrı monografi ve ilmi mecmualarda münakaşa edilecek ve her türlü spekulasyona, hattâ safsatalara müsait mevzulara yer ayrılmıştır.

2- Biz programımızda Moğol devrinin dört ulusu, İlhanlılar, Temür ve Temürlüler devirleri için beş müstakil madde ayırmıştık; Fundamenta'nın siyasî temayüllere hedef tutulabileceği kimsenin hatır ve hayalinden geçmediği devirde 1956 sene Mayısında Mainz'ta yapılan samimi ve çok ta muhteşem toplantılarında ve orman gezilerinde idealist Prof. Grünbech bana hitaben "al şimdi yaz o iyi bildiğin Çengiz ve Temürleri" dediğinden bu mevzua ait araştırmaların hülâsasını yazmış, bu mevzuun ayrı bahisleri hakkında Haenisch ve Tauer gibi mütehassısları ile danışmıştım. Moğol ve Temürlüler devrinin diğer büyük uzmanı olan Prof. Muhammed Şafi her iki yazının tamamlanmasında yardım etmiş ve onları İngilizceye çevirterek Pakistan'ın en mühim ilmî neşriyatı olan "Urdu İslam Ansiklopedisi"ne almıştır. Makalelerin hazır olduğunu Fundamenta'nın 1961 Aralık toplantısına da arz etmiş ve yazılı olarak ta bildirmiştim. Şimdi ortaçağ Türk tarihinin en parlak devirlerinden birini teşkil eden Cengiz ve Temür oğulları devri kendi başlarına bir madde olarak alınmış, Cengiz ve Temürün isimleri bile programda zikredilmemiş ve bu madde Safevilerden önceki İran ve Hindistan Türkleri ile ilgili bir şekilde yazmak üzere genç Fransız İraniyatçısı Mr. Aubin'e verilmiştir.

3- Bizim programımızda "Türk kültürü ve kültür tarihi" 12 madde olmak üzere ayrıca yazılmıştı. Bu kısım ise şimdiki zabıtnamenin en sonunda "malî ve amelî mülâhazalarla bu kısımdan şimdilik vaz geçilmiştir" kaydiyle "écarte" edilmiştir. Halbuki Fundamenta İstanbul Müsteşrikler Kongresinde ele alınırken kitabın "Türk dili ve kültür tarihi el kitabı"

olmak üzere yazılması karar altına alınmıştı. Türk kültürü şimdiki komite ancak Osmanlı devrinin teşkilât ve müesseselerinden bir az bahs etmenin kâfi geleceği kanaatine varmış görünüyor, bu mevzuu da Türk dinî hayat tarihini en iyi bilen Köprülü Fuad gibi birisine değil de Bazin ve Pertev'in dostu olan Abdulbaki Gölpınarlı'ya vermiştir. Eğer Komite Türk kültürünü bütünlüğü ile ele almış olsaydı kendisine maddeten yardım etmekte olan Türkiye hükümeti belki böyle bir işin kendi tabirleriyle "écarte" edilmeyip ilmen işlenmesi yolunda fedakârlıkta bulunabilirdi.

4- Biz "Türk programı"nın ikinci maddesini tesbit ederken tarih öncesi Türk tarihini çok kısa geçmek, Altay, Aryani ve Uzakdoğu kavimlerinin ilk temaslarına dair çeşitli olması pek tabiî olan fikirlerin tarafsızca bir araya getirilebileceğini düşünmüştük. 1953 ve 1956'da da böyle konuşmuştuk. Şimdiki Komite ise "Türk kavimlerinin préhistoire ve protohistoir'ina dair arkeolojik deliller" şeklinde bir mevzu ayırarak bunu da ismini hiç duymadığımız veya bu mevzua ait eserleri bulunduğunu işitmediğimiz Vadim Elisseeff isminde bir Rus bilginine vermişler. Uzakdoğu sanati ve japonoloji bilgini olan Serg Elisseeff'i biliriz, fakat Vadim her halde Bazin ve arkadaşlarının iyi bildiği bir şahsiyettir. Muasır Rus bilginleri ile üzerlerinde konuşulması güç olan meselelerden biri: 16. asırdan başlayıp Ruslar tarafından ülkeleri işgal edilen milletlerin Rus idaresine "hüsnü ihtiyarları ile girdikleri ve bu işin mahzı hayır olduğu"na dair akideleri; diğeri de; Rus mahkûmu milletlerin tarihinin ilk devirlerine dair ileri sürdükleri tezlerdir. Muasır Ruslar bu milletlerden bir tek "Sovyet milleti" yapmak peşinde olduklarından o eski karanlık, bilhassa "tarihten önceki" devirleri tasvir ederken kendilerinin "etnogeneziya" nazariyelerine uygun olarak uzak mazide bu milletlerin çabuk dil ve hayat tarzı değiştiren etnik amalgam teşkil ettiklerini taassupla savunurlar. Maksad, Rus mahkûmu, milletlerin istikbalde de böyle bir "amalgam"

olmak yoluna gideceklerine, dil ve hayat tarzlarını değiştireceklerine insanları inandırmaktır. Bu yüzden mahkûm milletlerin şimdi ayırdıkları ufak ve "Sovyet milleti"nce kolay yutulabilecek parçalarının o eski karanlık devirlerde dahi mevcut olduğunu isbat etmek isterler. Muasır Rus ilk tarih ve etnografya anlayışının "gelişme" safhalarını kendileri birer Rus olan Prof M. A. Miller ve Yablunovski, Alman Prof. G. Stadmiller, George von Rauch, Fransız G. Kagen, keza "Comparative Studies"in "Society and History" ve "Saeculum" dergilerinde neşriyatta bulunan hür dünya tarihçilerinin neşriyatlarında güzel anlatılmaktadır. Sırf ilim dostu olan bir çok Rus âlimleri gibi, belki Vadim Elisseeff dahi böyle tarih uydurma yoluna sapmayan bir hakikat dostudur; fakat hür dünyada K. Jettmar, F. Hancar, J. Haksins gibi Orta Asya ve Sibirya'daki Rus araştırmalarını tam ciddiyetle takip eden kıymetli bilginler varken neden Rus âlimlerinin Fundamenta'ya yazılacak makalelerde hangisi tarafsız olacağını tesbit etmek gibi halli müşkül meselelere dalınır, neden her türlü spekülasyona müsait mevzular uydurulur ve tek bir bilginin eline verilir?... Hür dünyamızda Orta Asya ve Uzakdoğu arkeoloji tetkikatını kimsenin tazyikına maruz kalmadan serbestçe tetkik edebilecek ve isimlerini şimdi zikrettiğimiz bu gibi zevat İç Asya kavimleri eski tarhine dair dünyada ve Rusya'da ortaya atılan nazariyeleri bir araya getirerek bir müşterek kollektif yazı verebilirlerdi; nasıl ki Fundamenta'nın ilk cildinde Türk lehçelerinin tasnifi hususunda bu yola gidilmişti.

Bana kalırsa Fundamenta gibi bir elkitabı tarihimizin sahasında yapılacak iş, eski tarihin karanlık devirlerini, spekulasyona müsait bahisleri bir tarafa bırakıp, Hunlar devrinin kısa tarihi ile başlamak, Göktürkler devriyle genişlemek, son zamanları daha genişce yazmak, sıralanacak muasır tarih vakayiini kitabın basıldığı tarihe kadar getirmek, bol miktarda bibliyografi vererek müstakbel çalışmalara yol açmak, yardımda bulunmak olmalı idi.

5- Şimdiki programın bizim Türk programından esas farkı, onun Rusya idaresine girmiş olan Türklerin tarihine, belki düşünürüz sözü ile arka çevirmiş olması; Ortaasya'nın ilk Müslüman Türkleri tarihinin bile "Rusya Türkleri arasında islâmiyetin yayılması" şeklinde tehdit edilmiş olmasıdır. Batı Türkistan'da Oğuzlar, Karluklar, "Bulgarlar Balasagun arası" yani şimdiki Kazakistan Türkleri ve Volga Bulgarlar arasında ve Doğu Türkistan'da İslâmiyetin yayılması 10. asrın ilk yarısında vaki olmuştur. Demek Kazakların, Türkmenlerin ve Tatarların ecdadı da, bugün bu kavimler Rus mahkûmu oldukları için hemen "peupes les turcs de Russie" oluvermişler. Halbuki onların islâmiyeti kabul ettikleri zamanda Rus devleti daha kurulmuş bile değildi. Türk programında ise (paragraf 4-5, 10-11, 15-17, 21, 23-24, 29-30) bugün Rus ve Çin idaresinde bulunan doğu Türklerinin siyasî ve içtimaî tarihlerini geniş çapta ele almıştık, bunlar arasında islâmiyetin yayılması ancak paragraf 4 te zikredilmişti([1]).

Geçen Ocak 25'inde bir kaç saat konuşarak evvelce hazırlanmış programı kabul eden Fundamenta Komitesinin bu toplantıya dair zabıtnamesinde Mr Bazin'in ismi 10 defa geçmiştir. O, eski ve ilk-orta çağ tarihini, Hun, Göktürk ve diğer Ortaasya Türklerinin, Hazar ve Bulgarlar gibi kuzey-batı Türklerinin tarihlerini yazmakta iştirak etmeyi üzerine almakla kalmamış, bu zabıt ceridesinde isimleri geçen arkadaşları, o cümleden Macar Akademisinin sovyetleştirmekteki mahareti ile tanınan Prof. Ligeti ile birlikte ayrı mevzulara ait makalelerin münderecat bakımından hem ahenkliğini temin, icab eden yerlerde tadilât yapmak (harmonisation redactionelle... entrainement des refutes) ve bilginler arasında haberleşmenin merkezleştirilmesi ve temasların organizasyonu

---

1 III. cildin bu makale basılmakta iken gelen matbu programında "1917'ye kadar" yani Sovyetlerden önceki zamana munhasır olmak şartiyle Rus ve Çin mahkûmu Türklerin tarihi de "IV. zümre" olmak üzere prgrama alınmış ise de, biz burada 25 Ocak toplantısının Bazin ve Scheel imzasiyle teksir olunan esas zabtı bahis mevzuu etmekteyiz. Demek dışardan tesirler yapılırsa programın diğer menfi maddeleri de hükümsüz kalabilir.

(centralisation de correspondance... organisation de contact aved les savants) işlerini de üzerine almış bulunmaktadır. Mr. Bazin için bu kadar geniş salahiyet doğrusu hiç beklenmezdi. Çünkü kendisi müsteşrikler arasında mesela "Beç"in Viyana olduğundan, 1957 de Müsteşrikler Kongresinde Türkiye'de 30 yıl önce tesbit olunan (Kaşgarlı Mahmud'a dair) bir tarihi hakikati kendisi keşf etmiş iddiasıyle ortaya atılması gibi hallerinden dolayı istihfaf edilir. Bizim Prof. Hasan Eren dahi (Türkiyat Mecmuası, IX, 201-2) Türk tarihine dair Fransızca neşriyatı bile takip edemediği halde keşiflerde bulunmak iddiası yüzünden sayın Prof. Bazin'i "iptidaî ve sathî bir yazar" olarak tanıtmıştı. Mr. Bazin'e bu salahiyet Fransızların Fundamenta'ya maddi yardımda bulundukları vesilesi ile verilmiş olamaz, çünkü Fransa'nın bu iş için fedakarlıkta bulunduğunu duymadık, kendisi Müsteşrikler Kongresinde de bu işe seçilmedi. Kongrede Prof. Deny seçilmişti, o şimdi fiilen bu işten çekilmiş olduğundan, yine Türkiye'nin Müsteşrikler Kongre Komitesi tarafından İstanbul'a davet edilmiş ve Fundamenta'ya üye seçilmiş olan Prof. Scheel yaşlılık gibi bir sebeple işten çekilecek olursa Fundamenta Mr. Bazin ile arkadaşı Pertev Boratav'ın ellerine bırakılmış olacaktır. Halbuki 1951 İstanbul Müsteşrikler Kongresi kararlarına göre bu işle, bilhassa eserin tarih kısmı ile, İstanbul Üniversitesi meşgul olacaktı. Bu husus onun İngilizce neşr olunan zabıtlarında tasrih edilmiştir (c. 1, s. 212: The collection of materials for the Grundriss in the sphere pertaining to philology and litarture will be entusted to the Institute of Turology of the University of Istanbul, and in the spere pertainin to history, history of art, ethnography to the İnstitute of General Turkish History of the same University). İhtimal Unesco, Sovyetler de kendisinde üye bulunduğu için eserin solcu olarak tanınan şahsiyetler tarafından kontrol edilmesini münasip görmektedir. Bu böyle ise bunu öğrenmeli ve Türk tarihine ait olup Türklerin maddi ve manevi işbirliği ile çıkarılmakta olan bir eserin siyasî mülahazalara kurban edilmemesi temin edilmelidir.

Ben Fundamenta Komitesine 14 Ocak 1962 tarihiyle yazdığım mektupta Türk türkiyatçılarının belki çoğunun fikrine tercüman olurum inancı ile şu sözleri yazmıştım: "Biz ansiklopedik mahiyette ve ilme dayanan bir eserde Sovyetlere karşı münakaşa bahis konusu olmıyacağını biliriz; yeter ki eser ilmî olsun. Biz bu işte her bilginin kendi kanaatlerinde fedakarlık etmeden katılacağını da biliyoruz. Garpli turkolog arkadaşlarımızla şevk ve heyecanla bu ilmî teşebbüste iş birliği yaparken onların dinî hisleri ve kanaatleri dolayısiyle Türk tarihinin ayrı bahislerinde ayrı, hatta menfi fikirlerinin (meselâ Toynbee'in eserlerinde olduğu gibi) Fundamentada aks etmesine karşı hiç bir itirazımız yoktur, yeter ki bu gibi mütalealar ilmî araştırmalara dayansın. Biz 1951 Kongresinde Türk Fundamentası etrafında birleşen arkadaşlar garpli arkadaşlarımıza karşı derin hürmet ve güven besleriz; neye şimdi ortaya solcuları karıştırarak bu derin ülfeti lekeliyelim. Unesco'ya tabi CIPSH İlmî esasa dayanan makaleleri ve etüdleri ile bu işe kanaatı itibariyle solcu olanlar da iştirak ederler, fakat neye onları işin sevk ve idaresi ile vazifelendirip araya fitne sokmaya müsaade ederiz?"

Unesco'ya tabi CIPSH teşkilâtı bu işin sevk ve idaresi, "makalelerin ahengdarlığını temin, gerekirse tadilât yapmak, â limler arasında haberleşmeleri merkezleştirmek" işleri Mösyö Bazin'in ve onun istediği arkadaşlarının elinde olmak şartiyle yardım etmekte olduğunu hiç zannetmem. Eserin tarihe tahsis olunan üçüncü ve dördüncü ciltlerinde makaleleri ile katılacak olan batılı ve doğulu arkadaşlarımızın da bu işe ancak Bazin ve arkadaşları sevk ve idare ettikleri takdirde çalışabiliriz demezler. Fransız müsteşriklerinin de, yanlarında Türk tarihini iyi bilen Sorbon profesörü Claude Cahen gibi fazıl birisi ve emsali varken, vaktiyle Ankara'da çalıştığı zaman tesis etmiş olduğu temasları yüzünden bugün dahi memleketimize her geldiğinde solculardan hangileri ile konuşacak diye ilgililerin takibine maruz kalmakta olan Mr. Bazin ile arkadaşı Pertev Naili Boratav'ı Fundamenta'ya musallat

etmek hususunda israr edeceklerini de asla tasavvur etmem. Yunanlılar Larouss'un Yunanistan'a ait maddelerinin Yunanlılar tarafından yazılmasını, bu eserin naşirlerine kabul ettirmişlerdir. Biz de Unesco'nun yardımı ile bizim malî fedakârlığımızla çıkarılmakta olan Fundamenta'nın Tarih Kurumu, İstanbul ve Ankara Üniversitelerinin idaresi altında neşrini temin edebiliriz.

Fundamenta Komitesinin 1953 17-19 Eylül oturumlarında bu eserin tarihe ait cildinin programını müzakere ederken esas edinmiş olduğu Türk projesini matbu "Rapport présenté par la Comité de Redaction 21 Aout 1954" s. 15-17'den naklen ekliyoruz.

> Le volume II. de Fundamenta contiendra l'histoire politique et culturelle. Les Comité de Direction, a surtout reconnu comme une bonne base de discussion la partie correspondante d'un plan provisoire présenté par M. ZEKİ VELİDİ TOGAN. Voici ile texte intégral de cette partie:
>
> **HISTOIRE POLITIQUE DES PEUPLES TURCS**
>
> 1. Peuples de langue turque aux époques préhistoriques.
>
> 2. Pression mutuelle des peuples ario-iraniens et turc-altaïques en Asie centrale, en Europe orientale et en Asie otccidentale à partir du VIIe siècle av. J. C., les migrations des peuples y inclus celles de l'époque des Huns (Saces, Achéménides, Gréco-Bactriens, Alans, Soghdiens, Khwarezmiens, Huns, Wusuns jusqu'aux Avares).
>
> 3. Les empires des Turcs proprement dits à l'époque préislamique: empires des Turcs orientaux (Köktürks orientaux, Ouïghours, Karlouks. Kirghiz), des Turcs occidentaux (Köktürks occidentaux, Tchighil, Tukhsi, Yaghma, Barskhan, Ilaq), et des Agatchéris, Khazares et Bolgars.
>
> 4. Les Turcs et l'Islam. Les premiers états turcs-musulmans (Karakhanides, Ghaznévides, Bolgars de la Volga), des Turcs non-musulmans à l'époque islamique (Ouïghours et Khazars).
>
> 5. Les grands glissements de peuples au XIe siècle en Asie orientale et centrale, en Europe orientale et au Moyen-

Orient (Qun et Qay, les migrations des Oghouzes, Petchénègues, Ghouzz et Comans-Kiptchaks).

6. Formation de l'empire seldjouk et installation des Turcs au Moyen-Orient.

7. Les empires grand-seldjouk et seldjouk-romaïque.

8. L'expansion des peuples turcs en Asie occidentale et en Afrique du Nord (tribus turques en Syrie et en Égypte, Mamluks).

9. Les Seldjouks et les Croisades.

10. Kidans-Karakhitaïs et peuples turco-mongols de l'Asie centrale, les Khwarezmchahs et la formation de l'empire de Tchinghiz.

11. Le grand empire mongol et les "4 oulous" (oulous de Djoutchi, de Tchaghatai, d'Uguèdaï et de Toli; l'évolution de la Horde d'Or et de l'Oulous de Tchaghataï et d'Uguèdaï au XIVe siècle).

12. L'empire des Ilkhanides en Perse, ses relations avec la Horde d'Or, l'Égypte, la Byzance; la turquisation de l' Anatolie occidentale et de la région danubienne.

13. Formation de l'empire Ottoman et naissance de l'idée de conquérir Constantinople.

14. Dynasties "féodales" de l'époque post-ilkhanienne en Perse et en Anatolie.

15. Evolution dans l'oulous Tchagatai et dans les territoires orientaux de l'oulous de Djoutchi, formation de l'empire de Tamerlan.

16. L'empire de Tamerlan et les Timurides.

17. Les Ottomans sur la péninsule Balkanique.

18. Soumission des "principautés féodales" en Anatolie et conquête de Constantinople L'époque de Qanûnî Suleyman.

19. Règnes Karakoyounlou et Akkoyounlou en Azerbaïdjan et formation de l'Empire Safavide.

20. Evolution post-timuride en Asie centrale, formation des empires des Uzbeks et Kazaks au Turkestan occidental et des Tchaghataïs au Turkestan oriental.

21. Khanats de Kazan et de Crimée et principautés Nogaïs sur les débris de la Horde d'Or; avènement des Russes.

22. Les Timurides aux Indes.

23. La découverte des voies maritimes par les Européens et ses répercussions sur les routes commerciales en Asie centrale; les Russes en Sibérie; avances des Britanniques et des Russes en tant que conquérants de territoires.

24. Les actions de Nadir Chah et celles des Kalmouks, leurs répercussions sur le sort du règne des Uzbeks, Kazaks et Nogaïs en Asie centrale et sur la Volga.

25. L'Empire Ottoman en tant que puissance maritime dans la Méditerranée.

26. Le règne des Ottomans en Azerbaïdjan et en Caucasie et le sort des "principautés féodales" de ces régions. Relations politiques des Ottomans avec les Turcs des régions transcaspiennes aux XVIIe et XVIIIe siècles.

27. La période du déclin de l'Empire Ottoman jusqu'en 1774.

28. L'époque des "Tanzimat" et la "question de l'Orient".

29. L'avance des Russes et des Chinois en Asie centrale aux XVIIIe et XIXe siècles.

30. Les réactions des peuples turcs sous la domination russe.

31. Les répercussions des mouvements de réforme et des révolutions russes sur les peuples Turcs soumis aux Russes depuis le XIXe siècle.

32. La période de la monarchie constitutionelle dans l'Empire Ottoman juisqu'à la première guerre mondiale.

33. Le mouvement d'indépendance nationale, Atatürk et la république Ephémérides.

34. Les mouvements d'indépendance nationale des peuples Turcs soumis aux Russes et aux Chinois. Ephémérides.

35. Les deuxième guerre mondiale et la Turquie républacaine et l'établissement du régime démocratique dans ce pays.

36. La situation des tribus et populations turques en Afghanistan, Iran, Iraq, Pologne, Lithuanie, Bulgarie, Roumanie et Yougoslavie.

LA CIVILISATION TURQUE ET SON HISTOIRE

1. Les emprunts au Turc dans les langues des Chinois, des Tibétains, des peuples finno-ougriens, en mongol, mandjou, arabe, persan et tadjik, dans les langues des anciens Iraniens en Asie centrale (Soghdiens, Khwarezmiens) et au Caucase (As, Ossètes et Koubatchis), dans les langues des peuples caucasiens (Tchetchènes, Ingouches, Lezghiens, Geéorgiens et Arméniens), en russe, ukraïnien et en d'autres langues slaves, dans les langues balkaniques, en ourdou, etc en tant que monuments des contacts culturels des Turcs avec ces peuples.

2. Les influences de la civilisaion des Chinois, des Mongols, des peuples iraniens d'Asie Cenrale, des Arabes, des Persans et des Persans et des Indiens de même que celles de la civilisation moderne des peuples européns (Byzance, Italie, Russes, Français) sur la civilisation Turque, surtout dans le domaine linguistique.

3. La religion vielle-Turque, le chamanisme.

4. L'Islam et ses influences sur la civilisation Turque Soufisme et sectes Turques.

5. La vie nomade des Turcs, la structure sociale de cette vie dans les diverses époques de l'histoire des peuples turcs. L'élevage du bétail, ses traits communs en Asie Centrale et au Moyen-Orient. La construction de la tente, les phases de sn évolution. Nomadisme et seminomadisme dans l'histoire des Turcs.

6. La vie urbaine des Turcs en Asie centrale et au Moyen-Orient. Types des villes, L'aspect social des Turcs sédentaires aux diverses époques et, spécialement à partir du XVIe siècle.

7. Géographie historique des villes et habitations construites ou habitées par les Turcs en Asie Centrale et au Moyen-Orient.

8. L'organisation politique des Turcs (aux époques des Köktürks, Ouighours, Karakhanides, des Mongols et de leurs successeurs en Asie Centrale et en Perse, l'organisation de l'État Ottoman).

9. L'organisation militaire des Turcs.

10. Les facteurs des succès aux conquétes, les rôles complémentaires des souches de populations nomades, semi-nomades et sédentaires dans les expéditions de conquête résultats positifs et négatifs des grandes conquêtes pour le propre sort des peuples turcs aux diverses époques de leur histoire.

11. Les bases économiques des formations d'états et des expéditions de conquête en Asie Centrale, le système des mesures et des poids dans les steppes, les unités de calcul des valeurs dans les villes de l'Asie Centrale aux diverses époques historiques.

12. Les traits communs de l'économie domestique chez les peuples turcs, la nutrition, les boissons et l'habillement aux diverses époques; les influences des Turcs sur leurs voisins au cours de l'histoire.

Les sections suivantes du plan concernent surtout des problémes folkloriques qui seront traités dans le volume I. 2me partie.

VII

ZEKİ VELİDÎ TOGAN: 1970 YILI NOTLARI

Zeki Velidî, muntazaman olayları, not defterlerine kayd ederdi. Her yıla ait bir defter olur, buna özet hâlinde yazardı. Bu defterlerden 1970 senesine ait olanı, içindeki adres ve kısımları hariç olmak üzere aynen yayınlıyoruz:

(1)1970, 8-16 Ocak. Ankara'da Türk Ocakları Hars heyeti toplantısına gittim.

Emin Bilgiç, Tahsin İşray?, Nevzad Yalçıntaş Türk ocağı hakkında konuşduk.

Fethi Tevetoğlu, Enver Esenkova, Mehmed Önder'i Müsteşar Ferideddin'le? konuşdum.

Ayın onbirinde dönüb geldim. Yataklı gittim 144, Dönüşde 154 lira. Otel (Baykal) 69 lira.

(2)27 Ocak Salı günü Fakülte meclisinde 26'ya karşı 30 reyle tekrar İslam Araştırma Enstitüsü Müdürlüğüne geldim.

(3)Şubat 4 akşamı Koç otobüsüyle Antalya'ya hareket ettik. Nazmiye ile. Gümrük? civarında Atlas otele indik. Sahibi Emin Beğ iki yataklı oda 30 lira. Hava çok güzel, sıhhatim yerinde. Yalnız idrar yolu arızalı.

Beğ dağlarının manzarası mükemmel. Yalnız Kambray? kullanıyorum.

(4)22-28 Şubatta Uludağ'da istirahat ettim. Büyük Otel'de kaldım. Fastin? tepeye kayakla yayan çıkdım. Sıhhatim Elhamdülillah çok iyi. Çıkarken hiç zorlanmadım. Yâni sıhhatim bundan 2 sene evvelinden hiç farksız.

Hep Oğuznâme'nin hâşiyeleri üzerinde çalışdım.

Bir Mart eve geldim. Dağ bana çok iyi geliyor.

(5)10 Mart 1970. Bugün Adana'da Türkistanlı mücâhid Şir Mehmed Beğ vefat etmiş. İnnallahü innâ ileyhi râciûn.

(6) 26 Mart Edinburg'dan Profesör Montgomery Watt ile Bosworth ve Fahir İz beraberce.

(7) 31 Mart Bugün Kanada'dan Profesör Adams ile Ömür Yoğurdundayemekyedik.

(8) 6 Nisan. Bugün Cerrahpaşa kliniğine prostad ameliyatı yapdırmak içün girdim. Allah hayr etsün.

(9.a) 15 Nisan çarşamba günü ameliyat yapıldı. Allah'a bin şükür muvaffakiyetle.

(9.b) 4 Mayıs Pazartesi hastahaneden çıkub eve geldim. Elhamdülillah. İdrar yolunda acı bitmiş bekliyorum.

(10) 1970 Haziran 2. Bugün ilk defa ders verdim. İki gün eksik iki ay bu prostat ile meşgul oldum. Allah şifa verdi. Ona bin şükrür.

VIII/1

X-XI. ASIRLARDA İÇ ASYA'NIN DURUMUNA AİT İSLAM KAYNAKLARINDA VERİLEN BİLGİLERİN DEĞERİ

Ord. Prof. Zeki Velidi T O G AN

X. asrın ikinci çeyreği başında doğuda Kayı ve Kun, batıda *Oğuz Peçenek vesair kavimlerin;* XII. asrın ilk çeyreğinin sonlarında da Kara Hıtaylarm ve Moğolistandaki Kıpçakların garbe doğru muhaceretleri, nihayet XIII. asrın ilk yarısında da Moğol kavimlerinin fütuhatları dolayısıyla Çin ve İslam kaynaklarında epey malumat verilmişse de bu kavimlerin hangi etnik gruplara mensup olduklarını belirten kayıtlar az, bazan yok, bazan vuzuhsuzdur. Bunlar 1914 senesinde J. Marquart'ın, P.Pelliot, Minorsky, Grum Grjimaylo ve başka bazı alimlerin bu mevzu üzerinde yazılan eser ve yazılarında birçok İslam kaynaklarında verilen malumattan istifade edilmemiş ve bu alimlerin dağınık mütalaaları da bir araya getirilememiştir. Bu hususta yardımı dokunabilecek arekolojik tetkikler ancak son zamanlarda yapılmıştır. Bundan dolayı mesela Harezmşahların ve Mogol hanlarının menşeleri, Moğolistandan Türek ekseriyetinin ne zaman ayrıldığı ve Moğollaştığı meseleleri henüz halledilememişti. Bu hususlara ait muhtelif zamanlarda yazdığım notları, arkadaşım Profesör Masao Mori'nin 1958-59 senesi kışında fakültemizde Türk tarihi Derselerini takip etmesi dolayısıyle kış ve yaz sömestrelerinde talebelerle birlikte seminer mesaisi mevzuu olarak ele almıştım, onları şimdi neşrediyorum. Gerçi bunları tam olarak tanzim etmek için ayırdığım zamanı hastalıkla geçirdiğimden verilen bu malumat da dağınık olacaktır. Fakat başkaları istifade eder ümidi ile bunları bir an önce meydana çıkarmayı uygun görüyorum.

Burada arkeolojik araştırma sıfatıyle zikredilmesi gereken husus, Profesör A.P. Okladnikov'un geçen 1958 senesinde "Baykal Gölü Civarında Moğolların Tarihte İlk Görünüşü" başlığı altında neşrettiği makalede resimlerle izah edilen malumattan ibarettir. Daha Cuvaynî, Cengiz'in Semerkand'i işgali münasebetiyle "Türkeleri taciklerden ayırdılar ve başlarındaki saçlarının ön kısımlarını moğol usulünde traş ettirdiler" diyerek Hârezmşahların ordusuna mensup olmakla gene Moğolistandan hicret edip gelmiş olan Yamak, Bayagut ve Kanglı gibi Türk kavimlerinin kıyafet itibariyle Moğollardan farklı olduğuna dair bir kayıt yapılmıştır. Bu gibi harpler minyatürlerden de öğreniliyor. Fakat göçebe hayat bilhassa çadırın içinde kullanılan âlât-edevâtta ve at eyer-gem takımlarında Türklerle Moğollar arasında fark olduğu Moğolistanda daha evvel yapılan arkeolojik araştırmalarda görülmekteydi. Şimdi Profesör Okladnikov 1929 senesinden bu yana Baykal civarında müteaddid yerlerde yapılan kazılarla bu mıntıkalarda Moğol ve Türk etnik hususiyetlerinin ne zamanlar görülmeğe başladığını evvelce Baykal Gölü'nün güney doğusunda ve güneyinde yaşayan Moğol kavimlerinin bu gölün güneyinde ve batısında ilk olarak hangi asırlarda görüldüğünü tesbit etmiştir. Burada zamanı tesbitte işe yarayan birçok delillerle birlikte Çin İmparatorlarının isim ve remizlerini taşıyan meskûkât da bulunduğundan zaman tesbiti gerçekten mümkün olmaktadır. Okladnikov bu delillere istinat ederek Moğol kavimlerinin Baykal Gölü güney ve batısında keza Kerulen ve Lena nehri mıntılkalarında zuhurunun, İslâm müverrihlerinde Şeref ez-Zamân Mervezî'nin XI. asrın otuzuncu senelerinde Kun ve Kay'ların Hıtalar tarafından garbe atılmaları hadisesiyle aynı zamanda vaki olduğunu, bu tarihten evvel cenûbî ve garbî Moğolistan'da Moğol dilinde konuşan kavimlerin bulunmadığını, bunların Amur nehri ortalarında Baykal ötesinde, Onon nehrinden başlayan sahalarda yaşadıklarını ve en çok Mançu'larla temasta bulunduklarını ispat etmektedir. 1929

senesinde Baykal Gölü batısında Buriad Moğollariyle meskûn olan Seganut ulusunda Kaçuga köyünün oniki kilometre yukarısında Manzur ismindeki nehrin mansabına yakın Kabsagay nam yerde arkeolojik kazılar yapılmıştır. Bunda Moğol kavimlerinin bariz etnik hususiyetlerinden birini teşkil eden mutfak takımlarından et pişirmek için kullanılan dibi yuvarlak çömlekler ve demir devri mahsullerinden gene Moğollarda görülen makas tipleri, Moğolların Türk kavminden farkını belirten ağaç tabutlarda yaptırarak görülen defin merasimi bakiyyeleri ve çok ibtidaî bir medeniyet eserleri keşfedilmiştir. Bunlar sekiz emezar olup, tam göçebe olan bir milletin hayat tarzını ve etnik husûsiyetlerini göstermektedirler. Şimdiki İrkutsk (Ürküt) yanında Angora nehri üzerinde yapılmakta olan Sovyetlerin büyük hidro-elektrik istasyonu kazmalarında bu Angora nehrinin ortasında vaki ve Rusça Sosnov ve Lesnoy isimleriyle adlandırılan iki adada yakınlarda gene demir devrine ait bir medeniyet bulunmuştur. Bunun XI. asra ait olduğu burada bulunan Çin meskûkâtı ile sabittir. Fakat bu iki adadaki mezarlıklar Moğollara mensup olmayıp, Türklerin olduğu anlaşılmıştır. Çünkü Lesnay adasında Türkçe yazılı kitabe de bulunmuştur. Burada bulunan kiremitler Türk malı ve yemek pişirmek için kullanılan çömlekler de dibi düz çömleklerdir. Bu Angora adalarında bulunan kültürlerin her ikisi de XI. asra ait olduğu halde bir kısmının Türklere diğer kısmının da Moğollara ait olduğu anlaşılmıştır. İrkutsk şehri yanında İrkutka (Ürküt) Akonine ismindeki bir Rus köyü yanında altın işlemeli gümüş tabaklar ihtiva eden bir mezarlık bulunmuştur ki, gene Seganut ile ayni kültüre aittir. Daha sonraki hafriyatta Selenge nehri üzerinde Zarurabina ismindeki bir Rus muhacir köyü yanında, gene aynı Seganut kültürünü temsil eden eserler bulunmuş ku muskûkattan bunların da XI. ve XII. asırlara ait olduğu anlaşılmıştır. Bundan bu mezarlıkların sahiplerinin şarktan gelerek Lena ve Angora nehri üzerlerinde ilk Moğolların eseri olduğu tahakkuk etmiştir ki bunlar Reşiduddinde Hûri, Igras Bulagaçi ve Keremuçin isimlerinde Moğol kabileleri olarak zikredilmiştir.

Bulagaçi ve Keremuçin isimlerinde Moğol kabileleri olarak zikredilmiştir.

XI. asırdan önce buralarda tamamiyle zikri geçen Lesnoy ve Sosnov adalarında bulunan Türk kültürü hakimdi. Bunlar, Profesör Okladnikov'un tesbit ettiğine göre eski Gök Türk kitabelerinde Kuriqan ismiyle geçen kavimlere aittir. Bunların medeniyet eserleri bilhassa gene İrkutsk'iye yakın Kurumcu isminde bir köyde bulunan demirci mezarlığı ve Baykal Gölünü batı sahiline yakın Olloo adasındaki mezarlıklarda bulunmuştur. Okladnikov bunları yakutların tarihine ait eserinde mufassalan tavsif etmişti. Kuriqanlar medeni Türk olmuşlar, müstahkem kale ve şehirlere malik oldukları gibi demircilikle de meşgul olmuşlardır. Demek ki Angora nehrindeki Sosnov ve Lesnoy adalarında keşfolunan XI. asra ait Kuriqan mezarlıkları Miladi 8. asırda, Göktürk'ler devrinde pâyidâr olan Kuriqan demircileri kültürünü XI. asırda buraların Moğollar tarafından işgal edildiği zaman daha yaşamakta olan bakiyyelerine ait imiş. Bundan sonra buralarda ancak Moğol kavminin eserleri, onların mezarlıkları görülmektedir ki, bunları Okladnikov eserlerinde mufassalan anlatmaktadır.

VIII/2

HATIRALAR'dan

a) **"PROF. ZEKİ VELİDÎ TOGAN'IN "HATIRALAR"INA DAİR"**[1]

Tuncer Baykara *Diriliş, Sayı: 2 (Kasım 1969) s. 61-63*

Tarihçilik dünyamızın yorulmaz, usanmaz ve çalışmaktan bıkmaz büyük siması sayın Zeki Velidi Togan, birçok bakımlardan pek önemli olan hatıralarını yıllardan sonra nihayet yayınlamıştır: **Hatıralar** 1969, İstanbul. Eserin bir ismi de "Türkistan ve diğer Müslüman Doğu Türklerinin milli varlık ve kültür mücadeleri"dir. 643 sahifelik bu eserin son kısımlarında 622-640 sahifelerde vesika ve resimler bulunuyor. Bu eser, tarihçilik sahasında dünyada yüzümüzü ağartan bir Türkün katıldığı ve geniş ölçüde tesir ettiği siyasi hadiselere bakışının aksidir. Ancak bu, sadece bir siyasi hatıra kitabı değildir.

Muhterem Ord. Prof. Dr. A. Zeki Velidi Togan'ın bu eseri yukarda da dediğimiz gibi birçok bakımdan ehemmiyetlidir. Bir tarihçinin yetişmesi ve ilim adamı oluşunun hikâyesi olduğu kadar aynı zamanda türk-islam ülkelerinin istiklal hareketinin önderlerinden birisinin ağzından romanıdır da. Bu eserin her sahifesi, hatta bazen her cümlesi hususî bir tahsil gerektirecek kadar vecizdir. Burada biz eserin umumî hatlarıyla da olsa bir tahliline girişecek değiliz. "Hatıralar" hakkında umumi bilgi vermekle beraber, muhterem müel-

---

1 "Bu yazının bir özelliği vardır. Dergi'yi kendisine götürüp verdikten bir kaç gün sonra yanlarına gittim. Kendisi ciddî, fakat hanımı Nazmiye Hanım, sevinçli idi. Bundan da anladım ki, Hocam, kendisini doğru olarak anladığım için sevinçlidir; fakat sevincini de belli etmemektedir".

lifinin islama bakışına da temas etmek istiyoruz. Bu kitabı okuyup bitirince, içimize bir hüzün çöker. Bir türk-islam ülkesinde, istiklâl mücâdelesinin başarısızlıkla neticelenmesi bizleri geçmiş yıllara sürüklemekle kalmaz, günümüzde, kendi öz vatanımıza da dikkat etmemizi telkin eder. Bu bakımdan eser Türkiye'nin geleceği için de bir ışık tutmaktadır. Yarım asır kadar önceki bu istiklâl harekâtını yapıp idame ettirenler vatanlarından ya kaçmışlar, veyâ idam edilmişlerdir. Kaçanların, daha doğrusu mücâdelelerini Rusya dışında devam ettirenlerin başında da muhterem Profesör Zeki Velidî Togan gelmektedir.

"İslâm Araştırmaları Enstitüsü"nün islâma ve onun faziletine şeksiz-şüphesiz inanmış müdürü A. Zeki Velidî Togan, bu eserinde muasır pek çok meselemizi de teşrih masasına yatırmıştır. Daha küçük yaşlarda Arapça ve Farsça öğrenip Kur'anı bilmesine rağmen, İslâm ilimlerinde kendisini yetkisiz sayması, onun ilme olan nihâyetsiz hürmetini gösterir. Türk tarihi sahasında olduğu kadar, İslâm ilimleri sahasında da muhakkak olan bilgisine rağmen, kendilerinin "İslâm Tetkikleri Enstitüsü"nde müdür olmasını Türkiye'de İslâm ilimlerinin son zamanlarda çok geri kaldığını gösteren bir emmare olarak kabul etmesi onun büyük faziletidir. Muhterem Profesörün dediklerinin ancak ikinci kısmı, gayet doğrudur.

XIX. asrın azgın materyalizmi muhterem Zeki Velidî Togan'a da gençliğinde bir zaman için de olsa tesirli olmuştur. O, "Hatıralar"ında bunu büyük bir samimiyetle anlatır. Bir hayli tereddütler geçirmiştir. Ancak islâmiyete sadık kalmaktan başka saadet getirecek birşey yoktur. Zira "İslâm" seçilecek yolların en iyisidir. Kendisi İslâma gönülden inanmıştır ve bu inanışını Lenin'e de söylemekten çekinmemiştir. İslamı da, çeşitli din ve mezheplerden alimlerin toplandığı müsteşrikler camiasında, onun aslî manasına uygun şekilde müdafaa etmiş, âdeta cihadını bu yolda yapmıştır. Muhterem Profesör, İslâmın Türklüğü kurtaran en büyük faktör olduğuna da inanmıştır. Bu inanışını Prof. Katanov'un sözleriyle de teyid eder.

Altaylı bir Hıristiyan Türk olan Katanov, bunu ağlıyarak Prof. Z. Velidî Togan'a itiraf etmiştir.

Muhterem Profesör Türk yasasından da kaynaklar alan Türk inanışmın Uluğ Bey ve Yavuz Sultan Selim'deki tatbikini, diğer daha katı davranışlara karşı tercih eder. Hazreti Peygambere sadece bir dinî şahsiyet olarak değil, büyük bir insan ve devlet adamı olarak da hayrandır. Mücadeleyi telkin ettiğine kani bulunduğu islâm'da nakşibendilik gibi ceryanları temiz ahlâk telkin ettiği için sempati ile karşılar. İslâmı Türkler için en müsâid bir din olarak tanır; bunu bütün kalbiyle tasdik eder. Kadere inancı sağlamdır. Eserlerinden öğreniyoruz ki hayli ölüm tehlikesi atlatmış, defalarca hayatını hiçe saymıştır. Türk-İslâm ülkelerini hürriyetine kavuşturmak için pek hareketli bir hayat geçirmiştir.

Türkler, önce Çarlara karşı isyân bayrağını açmışlardı. Fakat kendilerine "beyaz" ismi verilen Çar taraftarları, kızıllara karşı amansızca savaşan bu Türklere merhamet etmek niyetinde değillerdi. Türkler, böyle olunca, Lenin'in uygun şartlarını tercih ettiler ve bir anlaşma imzaladılar. Ancak Lenin ve Stalin'e göre böyle anlaşmalar, vaktiyle zaruret icabı imzalanmış birer kâğıd parçasından ibaretti. Mücadele daha sonra Türkistan'da devam etti. Lakin Türk-İslâm ülkeleri, biraz da Avrupa'nın kayıtsızlığı ile komünistleşen Rusya'nın elinden kurtulamadı.

Zaman zaman, pek akıcı ve heyecanlı bir roman hüviyetine bürünen bu eserin hemen her yeri tarih kokuyor. Yer yer pek değerli olan tarihi bilgiler veriliyor. Hele komünizmin devlet olarak kuruluşunda Lenin ve Stalin'in davranışlarının teşhiri, bu eserin geniş şerh isteyen kısımlarının başlıcalarıdır. Nedense muhterem müellif buralarda, Lenin'in günümüzde kendilerini "emperyalizme düşman" sayan sol çevrelerde hoşa gitmiyecek sözlerini aynen nakletmekle iktifa etmiştir. Tabii ki idraki olanlara bu kadar da yeterlidir.

1925 yılına kadar gelen "Hatıralar"ını neşir sahasına çıkarmakla sayın Prof. Z. Velidî Togan pek büyük bir hizmet görmüştür. Türkiye'mizde Sovyetler Birliği hakkında mütehassıs pek yoktur. Bazı hayranlarının tarafgirane yazdıkları dışında, bu büyük kuzey komşumuzun davranışlarını en iyi bilen ve tahlil eden muhterem profesördür. 1964'de dediği gibi, daha geçen yıl, Kızıl Çin ile Rusya arasında savaşın an meselesi olduğu günlerde de, bu çatışmaya bel bağlamamak gerektiğini ileri sürmüştü. Zaman Zeki Velidî Togan'ı haklı çıkardı. Amerika'nın pek ünlü gazetecileri bile şaşırdılar. Sovyetleri ve komünizmi böylesine bilen muhterem Profesörün bu kitabı, aydınlar için ibret ve dikkatle okunması gerekli bir eserdir. 1925'den sonraki hatıraları da yakın tarihimiz bakımından ehemmiyetli olacaktır. Muktedir ve salahiyetli bir tarihçinin kaleminden çıkacak bu hatıralardan mahrum kalacağımız son sözden anlaşılmaktadır. Böyle olmasına rağmen, hiç olmazsa ilk kısmının neşr edilmiş olması büyük tesellimizdir, Türkiye ve Türklük âlemi, İslâmın 1920 yıllarındaki kederli günlerindeki mücahidî Zeki Velidî Togan'a minnettar ve müteşekkirdir.

b1) [Başkurt hayatından sahneler][1]

Delikanlıların atlı kızlarla koğuşmak âdeti de vardı, koşamayan yiğit, kızdan kamçı yediği gibi, koşamayan kızı öpmek de bizden önceki nesillerde mübah sayılırmış. İbrahim'in akrabası olan Urqiye isminde bir kız bunlardandı. Onun karısı "Ak-gelin" bu müsabakaya seyirci olarak katışırdı. Bizim köyümüzde, ailemizde küçüklüğümde, Mühiye ve Külsüm ismindeki ablalarımız süvarilikte erkeklerden geri kalmazdı. Fakat köyümüzün göçmen Tatarları müslüman kültürüne fazla kapılmış bir camia teşkil ettiklerinden, onların tesiriyle bizimkilere de azıcık kapalı kadın kültürü girdi. Bürcenler'de ise yer yer bu âdetler hâlâ yaşıyordu. Çok güzel rahvan atı olan Urqiye arkasından yetiştiğimde, cezasını çekse

1 [...] arası başlık tarafımızdan konmuştur.

de eski destanlarda söylenen "Kara yurga" şarkısını gûya altındaki ata söylüyormuş gibi "Ne üzerindeki bayanı öptürür ve ne de onu koçtururum"([1]) diye kendisi söylüyordu. Bu şiirde "mademoiseselle" mukabilinde "beyin-kızı" manasiyle "bikeç" denilmiştir, fakat Kaçkınbay'ların ağzında bu kelime umumî Başkurt şivesine uygun olarak "bekesti" şeklinde değil, "bikeçni" şeklinde söylenirdi. Her halde söyledikleri ve "quba yır" dedikleri halk şiirleri Nogay şivesi tesirinde söylenmiş şeylerdi. Ben ancak sonradan bunun farkında olabildim. Bu koşuşlar sırasında ben bazen Urqiye'nin arkasından yetişirdim, bileğinden tutardım, fakat öpmezdim, çünki bizim neslimizde kızı alenen öpmek olmazdı. İhtiyarlar ise, biz öpüyorduk, sen de öp, diye gülüşürlerdi, şaka ederlerdi. Bazen de kız Urqiya bana yetişir ve beni kamçılardı. O zaman Ak-gelin "hıdhır şol Tatardı" yani "kamçı ile derisini koparın bu Tatarın" diye bağırırdı. Çünki biz, Tatarlara göre Başkurt, Bürcenlere göre Tatardık. Kaçkınbayların ailesinde kımızın en alâsı içilir, sonbaharda ise bal şarabı Alagoyan nehrinin Ak-Edil nehrine karıştığı yerde vaki olan sadece "Idhma" da denilen Alagoyan tamağı isimli kışlaklarına taşındıktan sonra içilirdi ve çok canlı danslar yapılırdı. Namaz hiç bırakılmazdı, sarhoş sarhoş yine namaz kılınırdı. Ramazanda oruç tutmayan insanın bulunması tasavvur edilemezdi. Bana halk destanlarına, millî oyunlara, koşulara karşı sevgi aşılayan büyük amcam Veli Molla ile bu Kaçkınbaylar olmuştur. İbrahim'in yine bir erkek gibi olan annesi de karısı da molla kızları olduklarından okur-yazar idiler.

b2) [Çarlık ve müslümanlık]

Bu Beleviz'de Çarlık tarafından zorla Hıristiyan yapılan bir kısım Tatarlar vardı. Bunlar kalben müslümandılar. 1905 inkılâbının verdiği nisbî hürriyetten istifade ederek açıkça müslümanlığa dönüp büyük bir cami bina ettirmişlerdi. Şimdi burada bu camiin açılış merasimi vardı. Buraya birçok köyler-

1 Öptirmem de bikeçni, quçturmam da bikeçni

den imamlar, Tatar ve Başkurtlar arasında muteber zevat çağırılmıştı. Birkaç yüz koyun ve birçok öküz, inek kurban kesilmişti. Birçok zevat etraf köylerden kımız getirmişlerdi. Beni mollaların sofrasına oturttular. Japonya'da İslâmiyetin geniş mikyasta yayılmakta olduğuna dair "Âleme-i İslâm" adlı gazetede yazılan haberler konuşulurken, söz, Japonlar Müslümanların hakk mezheblerinden birine intisabı kabul etmezlerse de müslüman sayılabilirler mi? mevzuuna intikal etti. Ben, mezheplerden üstün daha temiz bir islâmiyet olduğunu isbat zımnında İslâm ülemasından İbn Teymiye, İbn Qayyim al-Cavzi adlı zevatın eserlerinden sözler naklettiğimde, mutaassıpların hücumuna uğradım. Halbuki bana mezhep ve tarikatlar farkının İslâmlar için zararlı olduğunu söyleyen ve bana taraftarlık edenler de vardı. Benim sözlerim bu fikri benimseyen İlac (Ilaceddin) Bayezitov isminde bir Tatar tüccarının dikkatini çekmişmiş. O beni evine çağırdı ve buradaki münakaşalarda açık ve ileri fikirli oldukları anlaşılan imamları da çağırmıştı. Anlaşıldı ki İlac Ağa bu mevzu üzerinde ilim ehillerinin serbestçe ve etraflıca konuşmalarını temin etmek istemiş. Çok güzel sohbetler oldu. Gelen mollalar benim, tahsil maksadiyle dış memleketlere gitmek niyetinde olduğumu öğrenmişlerdi. Bunlar bana İslâm ilimleri sahasında tahsilimi genişletmek üzere Mısır'a gitmemi tavsiye ettiler. Başkurdistan'ın bu hücra köşesinde de İbn Taymiye'nin fikirleriyle ilgilenen bir tüccarın bulunması, o zaman Tatar ve Başkurtlar arasında gelişmekte olan millî kültür hareketinin müsbet bir tecellisi idi. Bu zat bana dört-beş lira para da verdi.

Konakbay Güzeli

Meleviz'den yayan çıktım. Babamın takip etmesinden sakınarak şose yolundan gitmedim. Geceleri dahi ekinler arasında uyudum. Böylece Konakbay ismindeki bir küçük köyün kenarında bir "alaçık" yani yazlık eve uğradım. Burada yemek yiyecektim, ama çok fakirlerdi. Evde büyükler yoktu, on iki-on dört yaşlarında kız ve erkek iki kardeş bana su kaynatıp verdiler, ekmekle çay

içtim. Her ikisi de fevkalâde güzel bir yaratılışta idiler. Bir dilenci ölmüş imiş, bunun pis, yırtık "çapan" (kaput) ından yorgan yapacaklarmış. Yârabbi bu insanlar ne kadar fakir, bunlar nasıl geçiniyorlar, dedim. Bununla beraber güzelliklerine cidden hayran kaldım. Torbamda bulunan ekmek, kurut ve sucuk (kazı) ları verdim. Dönüp dönüp bu ne güzellik, bunun karşısında bu ne fakirlik, diye kendime soruyordum. Celâleddin Rumî Türk hayatında görülen garip tezadı belirterek şu şiirleri söylemiştir: "Keçeden mamul çadır ne kadar siyah ve fakir ise onun içindeki Türk güzeli de o nisbette ay gibi parlar". Bunların bir tane keçileri var, onu sağar, sütünü içerler. Fakat Başkurtlarda cömertlik bazen haddini aşar, ki bu iki kardeşin babası, eğer çok aziz bir dostu, yahut kendisine "mürşid" bildiği bir "işan", şeyh "qonaq" (konuk) olarak kulübesine gelmiş olursa ailesi rızkı olan bu keçiyi kesip misafirlerine takdim edebilir. İçimden, şayet tahsil niyetiyle bu seyahate çıkmamış olsaydım, bu kızla evlenirdim, diyordum. Kardeşi alaçık etrafındaki otlakta otlattıkları keçinin otlak yerini değiştirmek için alaçıktan biraz uzaklaştığında bu kızı öpsem mi, dedim; fakat bunu fiiliyata koymadan çekildim. O bana seneye bir daha gelir misin? diye sevgi ile sorduğunda, uzak yerlere tahsil için gitmekte olduğumu anlattım. O da "Madem ki uzak yollara gidiyorsun, işine yarar" diyerek bana bir miktar beyaz ip ve iğne verdi. İhtimal bu bir âdetti, belki de bir tefe'üldü. Şoseden biraz daha kenarda Musa ismindeki Tatar köyünde babamın dostu olan zengin Nebi Hacı'ya misafir oldum. O çok şişman bir adamdı. Babam takip ederek gelecek olsa dahi kendisine vermeyip beni kaçıracağını söyledi. O da benim köy çevresine kısılıp kalmamı istemiyormuş, hatta bunu babama söylemiş, buna tahsil imkânları vermek lâzım, demiş imiş. Ertesi gün buradan hareket ederken beni Kargalı köyüne getirmek üzere bir araba verdi. Biraz da yol parası verdi. Bir de bana bir elbiselik kumaş verecek oldu, bunu Orenburg'da diktirirsin, dedi. Ben de kendisine Konakbay köyü kenarında alaçıkta yaşamakta olan ailenin fakirliğini anlattım ve kendilerine

benim tarafımdan hediye edilmiş gibi göstererek iki yorgan göndermesini ve bana vereceği kumaşın yerine bu işi yapmasını rica ettim.

Hacı'dan ayrılıp arabasında giderken hep zihnim Züleyha ismindeki o kıza ve biraderine bağlandı kaldı. Neyse, fırsattan istifâde ederek onu öpmedim, diyordum, daha bizde köyde böyle bir âdet yoktu, bu öpüş bana, herhalde okuduğum romanlardan gelmiş bir işti, iyi ki yapmadım, dedim. Zamanlar geçti, 1913'de posta atları ile Orenburg'dan İsterlitamak'a giderken Konakbay köyüne yakın yerden geçtim. O yıllarda öğrenmiş olduğum Almancada Goethe'nin Züleyha ismindeki kıza hitaben söylediği şiiri benim Züleyhama söylenmiş gibi hatırladım. Goethe'nin "Aşkın yüzünden kâfir oluşumun vicdan azabını bir öpücüğün tadıyle yok etmeye müsaade edin, tapdığın fetişlerin biri de kalbinde bana karşı sevgi besleten tılsım olsun" sözündeki belki bu "fetiş" (yani batıl akideye göre yapılan küçük put) dediği de benim Züleyhamın bana verdiği beyaz iple iğne idi, dedim. Ben posta istasyonunda gördüğüm bir Konakbaylıya köyünüzün kenarında yazın alaçıkta yaşıyan Züleyha isminde bir kız ile kardeşini görmüştüm, onlar ne halde diye sordum, o da bunların her ikisinin de evlenmiş olduklarını ve ilk evlâtlarının da doğduğunu söyledi ve bir zamanlar onlara bir "şekirt" (talebe) misafir olmuş ve iki yorgan göndermişti, yoksa sen o kişi misin? diye sordu. Ben de aşktan hiç bahsetmeyip "çok fakirlerdi, Nebi Hacı vasıtasiyle onlara bu hediyeleri göndermiştim" deyince bu zat "fakat sen de bir fakir şekirt (talebe) imişsin ve biz de o kıza "Züleyha Huluv" derdik, dedi([1]).

b3) [Atatürk ile bir hatırası]

1 Şubat 1930'da Ankara'da Çankaya'da köşke davet edilmiştim. Atatürk'ün sofrasında siyasî meseleler gibi, ilmî

1 1918 yılında, Zeki Velidî, bir askerî birlikle geçerken, yine buraya uğradı. Evlenmiş, çocukları olmuş bu kadını gördü. Kadın da onu tanıdı ve çocukları için şöyle dedi: "Büyüsünler, senin orduna asker olacaklar"

meseleler de konuşulurdu. Atatürk, Siirt Mebusu Mahmut Beye hitaben "Profesörün makalesini getirin" dedi. Az sonra Mahmut Bey Atatürk'ün kütüphanesinden "Bilgi" dergisini getirdi. Gördüm ki Atatürk bu makaleyi gayet itina ile okumuşlar. Bir de şimdi Mahmud Beye okuttu. Makalenin bir yerinde "Cengiz'in dehası sayesinde vücuda getirilen fevkalâde muntazam askerî idare, İran'ın kırtasiye usulünü ortadan kaldırdı" sözünü izah etmemi istedi, "bunda bir hatâ olacağını zannederim" dedi. Ben de hemen "Hakkınız var Paşam, burada her halde Yusuf Bey yazımı Osmanlıcalaştırırken "teokratizm usulünü" şeklindeki sözümü "bürokratizm usulünü" diye okumuş ve frenkçe kelimeyi "kırtasiye" ye çevirmiş". Atatürk "Ben de öyle zannettim, çünkü burada diğer yerlerde "teokrasi" diye tasrih ederek hilâfet aleyhinde yazmışsınız" dedi. O mecliste mecmuanın sahibi Tevfik Rüştü, Celâl Bayar, Yusuf Akçura, Afet Hanım ve başka bir çok zevat vardı. Yusuf Bey "kırtasiye" kelimesinin kendisi tarafından hataen yazıldığını itiraf etti. Atatürk'ün bu kadar dikkatine hayran kaldım. Bana hitaben dedi ki "görüyorsunuz ki siz daha buraya gelmeden yazılarınızı okumuşuz. Buraya gelmeden önce memleketimize iyi bir mesaj göndermiş oluyorsunuz" dedi. Atatürk'ün bu yazı dolayısiyle M. Cevdet tarafından yazılan tenkidi de okumuş olduğu anlaşıldı.

Fakat bu yazı dolayısiyle Atatürk'ün bana gösterdiği bu iltifat benim için iyi olmadı. Çünkü Atatürk'ün mukarreplerinden olup o mecliste hazır bulunan Prof. Şemseddin Günaltay daha 1914'de benim makalem neşrolunduğu sıralarda M. Cevdet ile ayni fikirdeymiş, bu yolda neşriyatı varmış. Fakat Atatürk'ün o meclisinde hazır bulunan Günaltay'ın benim bu makalede serdettiğim fikirler takdir olunurken yüzünün bozulduğunu sonradan Yusuf Akçura Bey anlattı. Her halde 1912-1913 kışında İbn-Haldun'la meşgul olmam neticesinde yazdığım bu yazının Türkiye fikir ve siyaset adamları tarafından ciddiyetle okunmuş olduğunu öğrenerek sevindim. Sonraları gördüm ki benim bu yazım Prof. Ziyaeddin Fahri

tarafından İbn-Haldun'a dair 1922'de yazılan bir eserde de Atatürk'ün yaptığı gibi takdirle zikredilmiş imiş. Nasıl ki İbn-Haldun'un "Mukaddime" sinin en mükemmel İngilizce tercüme ve izahlarını 1961 de neşreden Amerikalı Prof. Fr. Rosenthal dahi benim İbn-Haldun'a ait bu mütalâalarıma temas etmiştir.

On dördüncü yüzyılda tarih felsefesi ve içtimaiyat ile meşgul âlimlerin yalnız Akdeniz ve İspanya sahasında yetişen İbn-Haldun gibi Garplı İslâm âlimlerine mahsus kalmadığını, bu fikrin aynı Temür zamanında Semerkand'e gelmiş olduğunu 1913 kışın Buhara kütüphanelerindeki yazma eserleri tetkik ederken öğrenmiştim. Bu eser İbn-Haldun'un çağdaşı olduğu halde onu görmeden ayni felsefî fikirlere vasıl olan Şems İcî'nin eseri idi. Temür zamanında ve onun emriyle tarih felsefesine ve Türk kanun ve devlet idare sistemlerine tahsis edilerek yazılan ve Temür'e takdim olunan "Tuhfa" ismindeki bu büyük eseri ben ancak İstanbul'a geldikten sonra, Yenicami kütüphanesinde buldum. "Şeriat" yerine "Yasa"ya ve "din" karşısında "riyazi ilimlerin neticelerine" ön verilmek gerektiğinden bahseden bu eserden bu sohbet esnasında Atatürk'e de bahsetmiştim, o da "Yaman bir Türk bu Temür" dedi. Müteakiben ben bu eseri 1951'de İstanbul'da toplanan XXII. Beynelmilel Müsteşrikler Kongresine arzettim.

VIII/3

a) Umumî Türk Tarihine Giriş, İstanbul 1946, 1970.

Zeki Velidî Togan'ın en ünlü üç eserinden birisidir (Diğerleri İbn Fatlan ve Türkistan). Daha 1927-28 ders yılından itibâren bu kitabının esaslarını derslerinde takrir etmeye başlamıştır. 1941' de "Umumî Türk Tarihine Methal" adıyla bastırmaya başladığı metin, yarım kalmıştır. Daha sonra bu ayrıca düzenlenip, 1946'da "dostların maddî yardımı ile özel olarak" bastırılmıştır.

Umumî Türk Tarihine Giriş, çıktıktan sonra iki yönlü tenkid ve takdire mazhar olmuştur. Ömer L. Barkan gibi ilim adamları, bu eseri "âlimâne" bulup takdir etmişlerdir. Buna karşılık, Çengiz ve Temür'e karşı peşin hükümlü Osmanlı geleneği takibcileri ise olumsuz fikir beyân etmişlerdir. Türk tarihinin bütününü kucaklaması itibariyle eserin plânı, örnek teşkil edebilecektir. Aslında iki cilt olarak düşünülmüş, fakat ikinci cildi yayınlanamamıştır. (bk. *Tarihte Usul*, s. 304).

Giriş: Türk Kabileleri ve Sayıları; Türk tarihinin devirlere taksimi ve o devirlere ait okunacak eserler.

I. Bölüm: Türk Tarihinin Eski Devirleri

1. Türkistan'ın asıl sekenesi meselesi ve Türkler
2. Güney Türkistan'ın kadim sekenesi ve onların komşuları.
3. Sakaların Türklüğü ve Afrasiyab
4. Türk ve Turan kelimelerinin aslı ve Türk ismi taşıyan ilk kavim.
5. Eski devirlerde ana yurdda olup biten siyâsî vakalar
6. Bu eski devrin umumî vasfı.

II. Bölüm: Türk Tarihinin İslâm Çağında Yükseliş Devri.

1. Bu devirdeki başlıca siyâsî hadiseler, hükûmet süren sülâleler ve tanınmış şahsiyetler.
2. İslam Çağında yükseliş devrinin umumî vasfı.

III. Bölüm: Türklerin Fütûhâtları ve İntişarları

1. Türklerin fütuhat an'aneleri
2. Türk ve Moğol fütuhatının cihan tarihindeki ehemmiyeti
3. Türklerin yayılma şekilleri ve bunda müessir olan amiller
4. Türk ve Turanlıların en eski yayılmaları
5. Türklerin ve Turanlıların Doğu ve Güney Asya taraflarına yayılmaları.
6. Türklerin ve Turanlıların Doğu ve Orta Avrupa'ya yayılmaları.
7. Türklerin Önasya ve Kuzey Afrika'ya yayılmaları.

IV. Bölüm: Önasya'da Yeni Türk Vatanının Kurulması:

1. Selçuklular ve onların aslı
2. Selçukluların Maveraünnehir'deki hayatı, Horasan ve Irak'a geçmeleri.
3. Selçukluların ve Oğuzların Azerbaycan'da ve Anadolu'da yerleşmeleri.
4. Selçuklular devrinde Azerbaycan'ın ve Anadolu'nun Türkleşmesi
5. İlhanlı hükümdarları ve onların yerlerine geçen beylikler
6. İlhanlılar zamanında kültür hayatı
7. Osmanlı Devleti'nin kuruluşu
8. Osmanlı Devleti'nin teşkilâtı
9. Cocı Ulusu'nun batısı ve osmanlılar
10. 14. Asrın Son yarısında Azerbaycan'ın siyâsî hayatı
11. Osmanlı Devleti'nin kurulduğu devirde batı Türklerinin kültür hayatı.

Bu plân *Tarihte Usul* deki (s. 304) her iki cildin plânından alınmıştır. Ancak eser ile arada bazı küçük (şimâl yerine kuzey denmesi gibi) farklılıklar da vardır. Tarihte Usul daha geç olduğundan, eğer yeni bir düzenlemesi yapılsaydı, bu esasa göre olacağından ordaki şekil esas alınmıştır.

Giriş - (1) s. 229-232

b.1. [İlhanlı Hükümdarları]

Gazan Han, yalnız Çengizliler tarihinde değil, tekmil Önasya tarihinde emsali nadir görülen hükümdarlardandır. O, Osmanlılardan Sultan Selim gibi az bir zaman hükümet sürmüş fakat, fütuhatta bulunmamakla beraber, aynı mikyasta büyük işler yapmıştır. Osmanlı müellifi ENVERÎ, Gazan Han'ı "Bizans'tan vergi alan, Şam'ı fethederek burada (hattâ Mısır'da) kendi namına hutbe okutan, en büyük İlhanî hükümdârı" olarak anmaktadır (147)([1]). Gazan'ın Bizans'tan haraç almasının tarihi hakikat olduğunu ileride göreceğiz. AKSARAYİ onu ideal bir hükümdar olarak tavsif ederken, bilhassa imar işlerini, tebaasının bütün tabakalarının ahvaline ve zamanın vakayiine tam vukafunu, onun bariz vasıfları olarak zikretmiştir (148). Gazan zamanında önasya ve Uzakdoğu kültürlerinin Tebriz'de birleştirilmesi, Türk fütuhatının medeniyet tarihindeki ehemmiyetinden bahsederken yukarıda (s. 112-113) zikretmiştik. Tebriz şehri, o zamanın en büyük ilim ve beynelmilel ticaret merkezi olarak yükselmiştir (149). Gazan'ın en büyük imar eseri, bu şehrin "Şenb-i Gazan" ismindeki yeni semti olmuştur. Aksarayî Gazan Hân'ın yaptırdığı ve tarihte misli görülmemiş acayip bir eser olarak onun çadırını tavsif etmiştir.

Türk ve Moğolların millî tarihi ile cihan tarihini de bir mütehassıslar heyeti tarafından tertip ettirmiş olan Gazan Han'ın kendisi de bir tarihçi olup, aynı zamanda tabiat ve iktisat (bilhassa ziraat) ilmi ile de meşgul olmuştur. Türk kavim-

---

1 Bu numaralar hâşiyeleri gösterir; ancak biz ihmâl ettik.

lerinin umumî tarihini ilk olarak tasnif ettirmek şerefi, Gazan Han'a aittir. Şâir AHMEDİ, Gazan hakkında şöyle diyor: "Şah-i Gazan Mekke'ye çok genç u mâl + Veribdi anlara yine mâhisâl + Hem Resûlün şehrine ol nâmiver + Verib idi genc-i bîhadd sîm ü zer". Yani "Gazan Mekke ehline (yani oradaki sâdat'a ve ulemaya) senenin her ayında dirlik maaşlar olmak üzere çok mal verdiği gibi, Medine'ye de böyle yapmıştı". Eserini 1301'de yazan Anadolu Türk şairi GÜLŞEHRİ Farsça telif ettiği Feleknâme'sinde Gazan Han'a medhiyeler yazmıştır.

Olcaytu, daha ziyade dinî meselelere karşı fazla alâka gösteren bir hükümdardı. Onun da millî tarihe ve bazı diğer ilimlere karşı alâkası vardı, fakat onu en çok meşgul eden dinî ve felsefî meseleler olmuştur. Anası Kirayıt uruğundan ve Hıristiyan olduğundan, çocukluğunda Hıristiyan olduğunu hattâ kendisine bir Hıristiyan adı verildiği de söylenir (150). Müslümanlıkla uğraşınca da bu dinin, Sünnîlik, Şiîlik, Şafilik ve Hanefilik gibi mezheplerini tetkik ederek ve bu mezhepleri temsil eden en büyük âlimleri çağırıp münazara ve münakaşalarını dinliyerek gâh şu ve gâh bu mezhebe temayül göstermiş; muhtelif mezhep fakihlerinden birinin diğerine karşı çok kötü duygular beslemekte ve en kötü isnadlardan geri kalmamakta olduğunu gördüğü sıralarda, İslâmiyetten yüzçevirerek, tekrar Şamanlığa dönmek fikrine gelmiştir (151).

Böylece münakaşalardan birinde Olcaytu'nun maiyetinde bulunan kibar kadınlar ve büyük emirler, hana hitap ederek: "İslâmiyeti kabul edince işimiz tersine döndü, eski dinimiz ve Cengiz Han'ın yolu daha sağlam ve sevimli idi" diye İslâm kavimlerinin o çağlardaki ahlâksızlık ve samimi olmayışları hususlarına hanın dikkatini çekerek onu kat'î olarak eski dine döndürmek istemişlerdir (152). Fakat Olcaytu: "Artık bu dini kabul ettik, geri dönmek yoktur" demiş ve mezheplerden Şâfiliğe meyil gösterip hükümdarlıkta sülâle usulüne fazla dayandığı için Şiîliği, daha doğrusu Oniki-İmam kültürünü ter-

cih etmiş ve bunda sonuna kadar samimi ve muhlis kalmıştır. Bu yüzden Olcaytu, Azerbeycan Türkleri ve ilk Osmanlılar devrinde, bir mukaddes şahsiyet gibi telâkki edilmiştir. Olcaytu, zamanımıza kadar Azerbeycan'da kudsiyet derecesine çıkan büyük bir sultan sıfatiyle câmilerde dualarda ismi yâd edilir olmuştur. Osmanlı müellifi ENVERİ de, onun hakkında: Sultaniye şehrini bina etti, Tebriz'i bir cennet haline getirdi, dedikten sonra onu, bir zahid padişah diye vasıflandırarak kendisini halkın hayrile yadetmekte olduğunu kaydetmiş (153); ve Sultaniye'nin kuruluşunu da Türk ve islâm tarihinde mühim bir hâdise sıfatiyle, ebçed hesabiyle 711 yılını ifade eden "imâret" kelimesini kendi tarafından düşünülen bir "tarih" olarak yazmıştır (154). AKSARAYİ de, Olcaytu'yu, zamanın en âdil padişahı diye överek pâdetmiştir (155)./231.

Son büyük İlhan olan Ebu Sa'îd Han, bir güzel-sanat ve aşk devresi yaşatmıştır. En büyük san'at eserleri, en güzel câmi ve medreselerle minyatürlü eserler, onun zamanında vücuda getirilmiştir. O da, babası gibi, Azerbeycan ve Anadolu ahalisi nazarında en güzel hâtıralar bırakmıştır. Bu yüzden ismi, Azerbeycan'da, dört âdil sultan meyanında Ramazan'da câmilerde zikredilip kendisine dua edilir. Galiba şiîlik temayülleri kuvvetli olduğu zaman ilk Osmanlılar'da da böyle olmuştur. ENVERİ, onun hakkında; "Sultan Bu-Sa'id babası (Olcaytu) nın ilim ve faziletle temayüz eden tek oğlu idi, cömertlikte naziri yoktu, yetmiş iki millet ona dua ediyordu" demiştir (156). Şair AHMEDİ de, bu han hakkında: "Bu Sa'id Şah, ki ulu sultandı + Adı dillerde Bahadır Handı" dedikten sonra, bu hanın zamanındaki aşk hâdiselerine işaret ederek, İlhanlı devletinin zulüm yüzünden değil, kadın yüzünden yıkıldığını anlatmıştır. Ebu Sa'id'in vefatını müteakip, Gazan han zamanından beri memlekette en büyük nüfuza malik Sulduz oymağı beyi Emir Çoban'ın torunu, Emir küçük Şeyh Hasan, 1336'da Çengizlilerden Arpa isminde birisini (a): az sonra da Arlat kabilesi beyleri, Hülegü'nün Turgay-Oğlan is-

mindeki oğlu neslinden Musa Han'ı (b) İlhan ilân ederek memleketin vahdetini temin etmek istedilerse de muvaffak olamadılar.

Devletin diğer büyük rüknü olan Calayır beylerinden büyük Şeyh Hasan, Hülegü'nün Mengü Temür adlı oğlu neslinden Muhammed'i (c) han ilân edip, Bağdad'ı merkez edinerek memleketin cenubî kısımlarını ele geçirdi. Horasan'daki beyler de, Çengiz'in biraderi Çocu Kısar neslinden gelen Tugay Temür Han'ı (ç) hanlanarak kendi başlarına bir hükümet kurdular. Bir aralık Büyük Şeyh Hasan da bunu han tanımıştı. Küçük Şeyh Hasan ise 1343 yılına kadar Azerbeycan ile Anadolu'da hükümet sürdü, ve 1338'de Büyük Şeyh Hasan ve Muhammed Han ile harp edip bu hanı esir ve katlederek Ebu Sa'id Hanın kız kardeşi Satıbek Hatun'u ve sonra da onun zevci olan Süleyman Han'ı (d) han ilân etti. Bu han namına Anadolu'yu, Küçük Şeyh Hasan'ın vaktiyle bu ülkeyi idare etmiş olan babası Temürtaş Beyin büyük beylerinden olan Uygur Alâeddin Ertene idâre etti. Küçük /232 Şeyh Hasan bu Ertene Beyi 1338'de "tamâm Mamâlik-i Rûm", yani tekmil Anadolu vilâyetlerinin umumî vâlisi tayin etti.

Küçük Şeyh Hasan'ın vefatını müteakip, "ulus-beği" mevkiini alan ve tarihlerde ahlâksızlığı ile maruf kardeşi Melik Eşref 1344'te Süleyman Hanı iskat edip, Kıpcaklardan (yani Çocı Han ulusu prenslerinden) Nuşirvan isminde birisini han ilân etti. Bu vaziyet, Altun Ordu hanı Canı-Bek Han'ın Calayırlılarla anlaşarak Çoban-oğulları üzerine sefer icra etmesine vesile oldu. Canı-Bek han, 1356 da Melik Eşref'i, Ucan'da mağlup edip ele geçirerek öldürdü. Nuşirvan Han adında 1344-1355 yıllarında kesilen sikkeler vardır. 1356-1367 de ise Tebriz'de hattâ Bağdat'ta Canı-Bek namına sikkeler kesilmiştir. Buna göre, buradaki Calayır beyleri de Canibek Hanın âli hâkimiyetini tanımış bulunuyorlardı.

1356 da vefat eden Calayır beyi Büyük Şeyh Hasan'dan sonra oğlu Sultan Üveys Calayır (1356-1375), sonra kardeşi

Hüseyin Calayır (1374-1382), sonra da Üveys'in oğlu Sultan Ahmed Calayır (1382-1393, 1405-1410) hükümet sürdüler. Bunlar, 1358'de Tebriz'i ele geçirerek 1393'te Temür'ün gelişine kadar, Azerbeycan ve Irak'ı idare ettiler.

İlhanlılar hakkında bilhassa Mısır ve Suriye Arap müelliflerinin kayıtları, ekseriya zemm ile doludur; bu hükümdarlar hakkında muasır İran şâir ve müellifleri tarafından yazılan medhiyelerin de kıymeti azdır. Sonraları bu hanlar hakkınde TEVEKKÜLÎ (Tükli), DEVLETŞAH SEMERKANDÎ, HÂFIZ EBRU, ABDURRAZZAK SAMARKANDÎ, İBN BİBİ, AKSARAYÎ, gibi müelliflerin, sözlerini halk hâfızasından alan AHMEDİ ve ENVERİ gibi şairlerin verdikleri malûmat ise, herhangi bir kimsenin hoşuna gitmek için yazılmış olmadığından, kıymetlidir. Bununla beraber CUVEYNİ, REŞIDEDDİN, VASSÂF gibi İlhanlıların muasırı olan müelliflerin yazılarında da fikirler hür ifâde edilmiştir. Cuveynî, Reşideddin ve Vassâf'ın eserlerinde, muhtelif hanlar hakkında ciddî tenkidî mühâhazalar da bulunmaktadır (157).

b.2 [Ülüş Meselesi] Giriş: s. 295-301

Burada ÜLÜŞ SİSTEMİNİN TÜRK TARİHİNDEKİ EHEMMİYETÎ meselesine temas etmek icab ediyor. Çağatay ve Coşı Ulusu tarihlerinde devletin intizam ve aşayişinden bahsederken: "Büyüklerin *kopı* ve *sübe*'leri muayyen ve intizam dahilinde, herkesin *yurd* ve *makam*'ı, *savrın* ve *cerge*'si mâlum idi; şöyle ki, hiçbir büyük bir küçüğe taaddi ve tecavüz edemez ve hiçbir küçük de kanun dairesinden çıkarak haddinden dışarı hareket eylemezdi" denilmektedir (610). Bunlardan "kopı", mâlûm, mâlikâne demektir; "sübe", askerî kıtaya iaşe maksadiyle değil de strateji itibariyle ayrılan yer;"yurd", uruğun, yahut askerî kıt'anın hayat ve i'aşe sahası; "makam", yurdun yaylak ve kışlak yerlerinde muayyen durak yerleri; "savrın", (yahut "savrı"), ziyafet ve hediyeler verme nizamı

(611); "cerge" ise, merasimde, bilhassa avcılıkta riayet edilmesi mecburî kaide, nizam ve sıradır. (612).

İşte Türk beğleri el ve ulusları bu hususlarda eskidenberi müteamil olan *türe*'ye tâbî kaldıkça, Türk ve Mogol cemiyetinin hayatı tam yolunda ve normal olarak cereyan ediyor demektir; hükümdardan istenen de ancak bu türe'nin mer'iyetini temin etmektir. *Kopı,* bu listenin başında geliyor. Çünkü *kopı* bir devletin çekirdeğidir. Bunun dahilinde kopı sahibi Mogollarda dört memura dayanır: 1) daruga (müdür), 2) yasavul (hâkim), 3) demeçi (yahut bitikçi), 4) sülenge (iktisâdı işlerin memuru). Bunlar kopı'nın tüşimel'leridir (613). Bir vilâyet ve bir devlet de, bu dört esas ile idâre olunur.

Türk ve Mogol illerinde devletin yenileşmesi, ülüş sisteminin zaruri icabıdır. Çünkü memleket ülüş (ulus) ler sıfatiyle hükümdar aile efradı arasında, kopı'larda yine evlâda taksim olunca 4-6 batında (takriben 100-150 senede) yurdlar küçülür, tümenler *ütük* denilen küçük parçalara bölünmüş olur. O zaman ulusları, inçü sahipleri sıfatiyle, idare eden hâkim hanedan âzası, ufak kabilelere riyaset etmekle iktifa edince, iş kabile reisleriyle çarpışmaya müncer olur. Çünkü Hanların işi ayrı kabileyi idare değil, kabileler arasında muvazene temin etmektir. Mâlikâneler küçülüp iş kabile riyasetine kalınca, *han*lara (törelere) karşı *beğ*ler çıkar. Uruğ içinde beğler çıkar. Uruğ içinde beğler kuvvetlidir, töre'ler ise orada yabancıdır. Fakat beğlerin hâkimiyeti, bir kabilenin diğerleri üzerinde tegallübü demektir. Buna uzun zaman tahammül edilmez; kabile beğlerinin tegallübü, milleti uruğlar arası müşterek hâkim olacak olan Açina-oğullarını aranmağa mecbur eder. Moğolistan'da bu yolda han (uruk) ile noyanlar arasındaki savaşlar, 14 ncü asrın ortasında hanların mağlubiyetiyle, fakat 16 ncı asrın başında tekrar hanların galebesile neticelendi (614). İlhanlılar ile Cocı ve Çağatay Ulusu hanları da mevkilerini, rakip sıfatiyle başkaldıran ve hanları kendilerine oyuncak etmek isteyen beğlere terkettiler.

Diğer taraftan biz yukarıda (s. 13, 26, 97, 112) Açinaoğullarının, hakanların bidayette ancak kabileler arasında hakem olan, akıl ve tecrübe ile ve eski türe'lerin hâmili olmak sıfatiyle, ahali arasında mânevî bir nüfuz kazanan demirci tarhanlar, olduğunu anlatmıştık. Bunlar memleketin iç idâresi hususunda askere, kılıç kuvvetine, istihkâmlara dayanmıyacak, mal, mülk ve saraylara malik olmıyacak, kaleler binasına yol vermiyecek ve halkın mürakebe ve kontrolünden kaçınmıyacak ve halktan uzaklaşmıyacaktı. Halk onları beğenmediği vakit bertaraf etmek ve öldürmek hakkına mâlik olduğu zaman kendi reisi saymış ve sevmiştir. Çengiz de böyle bir ideal hakem-hükümdar olarak işe başlamıştır. Fakat fütuhutlar neticesinde hanların ellerine geçen sayısız servetler, onlarca benimsenmiş; torunları ötede beride istihkâmlar vücude getirmek, ücretli askerler tutmak yoluna girmiş ve kendi milletine /297 karşı müstağni davranmış ve neticede onlara eskisi gibi dayanç olmamıştır. 14 ncü asırda Çocı ve İlhanlı uluslarında hanedan âzâsından 'inçü'lerinde yaşıyanlarının hisseleri küçülmüş olduğu halde, sülâlenin hükümranlık eden kolu, sayısı az fakat servet ve sâ mâna garkolmuş bir zümre teşkil ediyordu. Olcaytu zamanında bunlarla hatunların ve orda'ların masrafı için kendi *inçü* ve *tonluk* gelirlerinden başka devlet bütçesine yılda 500 tümen yani tam 5 milyon dinar kadar bir "tevfir" yani hususi zam yapılmıştır. (615). Böylece bunların vazifeleri uruğlar arasında müvazâne temini ile kuvvet kasbetmek ve halkı, Göktürk yazıtları tâbirile "karabudun"u, beğlerin tegallübüne karşı korumak olan hanlar, cemiyet içinde, bir istismarcı zümre olarak sivrildi. Demek ülüş sistemi neticesinde, bir asır zarfında hanedanın inçü'lerde yaşıyanları beğlerle karşı karşıya kaldığı halde, işbaşında olanları Türk ve Mogol tebaanın kütlesinden uzaklaşmış bulunuyordu.

İşte bütün Türk tarihi bu gibi hallerin tekerrüründen ibaret olan dbevreleri arzeder. Türk rivâyetlerinde de, önce Türk hakanları hükümrân olmuş, sonra hâkimiyet yede-taşını

çalan Oğuz yabgularına geçmiş diye gösterilir. Bu da, hakimiyetin eski Saka'lardan ve onların esas kolu olan *Türk hakanlarından Kun yabgularına* geçmesi demek olsa gerektir. Göktürk hakanları kitâbelerde, Kutluğ Han'dan önce beğlerin tegallübünden şikâyet ediyorlar. 760 yılında Batı Göktürklerinden hâkimiyet Yedisu'da Karluk Yabgularına geçti. Bu hadiseye ait GARDİZİ'de nakl olunan rivayet, Hakanlardan Khutoğlan Hakan ile beraber bütün Hakanilerin öldürülüp hakanın vazifelerini Karluk'ların yabgusu İlmalsın Yabgu'nun üzerine aldığını anlatmaktadır. (616). Karahanlılarda da yine ayni Karluk Yabgularının hakanlara muarız çıktığını görüyoruz (617). Demek ki her devirde Hakanlar ile Beğler arasında bir növbetleşme vaki olmuştur.

Orhun yazıtları okunup tarihçilerin istifâdesine konulduktan sonra, 1896 yılında Türk tarihine ait neşredilen eserler, bu tarihi anlayışta bir dönüm noktasını teşkil etmişlerdiyse de, Türklerde devletler kurulmasına saik olan âmiller ve Türk devlet teşkilatçılığının esasî meselesi bugüne kadar, layıkıyle aydınlatılmamıştır. Mezkûr senede ortaya atılan fikirlerin başında LEON CAHUN'ün, Türk ve Mogolların tarihini klan münasebetleri bakımından mütelea etmenin yanlış olduğu, bu tarihin Asya'da daima büyük inkılâplar yapan ve yaşıyan milletlerin (nations vivantes) tarihi olduğuna dair o zaman için yepyeni görülen mütelaâları gelmektedir (618). Şark mehazlarını bizzat okuyan ve Orhun yazıtlarının tahlili işine de iştirak eden W. Barthold ise, aynı senede intişar eden bir yazısında *iptidai kavimler*'le [298] göçebeler arasındaki farkın büyük olduğu, göçebe Türklerin tarihinin tıpkı medenî Avrupa kavimlerinin tarihi gibi tarihî tekâmül kaidesine uygun inkişaf safhalarını arzettiği, bu kavimlerin tarihini Binbir Gece masalları yahut klan mücadeleleri bakımından mütelea etmenin yanlış olduğu, bunlarda da zengin ve fakir sınıflar arasında mücadeleler vaki olduğu, bu yüzden buhranların zuhur ettiği, Türklerin tarihi de içtimâî gurupların ve iktisadî menfaatlerin

çarpışmasının tarihi olduğuna dair mütelealarını yine o zaman için yepyeni bir fikir olarak ortaya atmıştır (619).

BARTHOLD, 1918 yılında intişar eden eserinde, aynı fikirleri daha genişçe izah etmiş, Türkler ve Mogollar tarafından kurulan cihanşümul devletler dağılırken bunların uruğlara değil, memleketlere ayrılmış olduğunu, medenî İran'da kurulan İlhani devletinin hayatı, göçebe bir kavmin idaresi altına aldığı medenî bir milletin muhitinde tedricen onun tesirine düşmesi, fatihlerin medenî hayat zevklerini göçebe hayatın hürriyetiyle muvazi yaşatmak yolunda uğraşmaları, nihayet yerlilere temessül eylemesi safhalarını arzettiğini; bu göçebelerin iz bırakmadan kaybolmadıklarını, buralarda daha sağlam bir devlet teşkilâtı bıraktıklarını, Çin'de ve Rusya'da da böyle olduğunu, göçebelerin medenî hayatın inkişafına sebebiyet verdiklerini, İran tarihinde medeniyetçe en mütekâmil devrin İlhanlı devri olduğunu anlatmış ve Türk tarihini göçebe Arapların tarihine benzetmiştir. Fakat BARTHOLD, Türk tarihini böyle göçebe bir milletin tarihi telâkki ettiğinden, onun Türk devletlerinin kuruluş çağlarını anlayışı Türkoloğ W. RADLOFF'unkinden farklı olmayıp, işi yine klan münasebetlerine dökmekten ibaret kalmıştır (620).

W. RADLOOF'un güney Altay'daki Kazak-Kırgız'lardan *Kirey* ve *Karatay* uruğları üzerindeki müşahadelerine dayanarak, uzun uzadıya anlattığı nazariyelerine göre, Türkleri, devletler kurmaya sevkeden ve aynı zamanda bu devletlerin dağılmasına da sebeb olan esas âmil: uruğların çoğalması ve şubelerinden yeni ufak oymakların türemesiyle yeni yeni büyük camiaların teşekkülü prosesinde görülen ve uruğ hayatını daima canlı bir halde bulunduran "akıcı unsur" (flüssiges Element) dur. Ona göre, âdeta biolojik ve şuursuz olarak cereyan eden bu uruğiçi tahavvüller, muhteris uruğ başkanları ve kahramanlar tarafından siyasî teşekküller vücuda getirmek yolunda istifade edilir, tab'an konservatif ve siyasî maceralara karşı isteksiz olan uruğlar bazan zorla bu siyasî hâdiselere sokulur-

lar, neticede bazan büyük devletler kurulur; fakat haleflerine devletçilik an'anesi babında hiçbir miras, hattâ bazan isim bile bırakmadan aynı klan hayatı şartları altında sönüp gider (621) /299. Ortaasya göçebe kavimlerinin içtimaî teşkilâtı meselesiyle uğraşan ve son yıllarda neşriyatta bulunan diğer bazı âlimler de, Türk ve Mogol devlet teşkilâtının esas nümunesi olarak Yakutların en kuzey ve en geri kalan uruğu olan Dolgan'ların, biri askerlik yapan ve diğeri iktisadî işleri idare eden iki tabakası ile onların üçlü idare teşkilâtını almışlar ve bu teşkilâtı Doğu Afrika'daki göçebe kavimlerin teşkilâtı ile karşılaştırmışlardır (622).

Benim anlayışıma göre ise, Türk tarihi yalnız göçebe kavimlerin tarihi olmayıp, en faal unsur göçebeler olmakla beraber, bu tarih, göçebe, yarıyerleşik kavimlerin münasebetleri tarihidir. Devletler, Türklerin ücra köşelerde yaşayan kabile- leri tarafından değil, her vakit siyasî zümreler sıfatiyle, meydanda bulunan uruğlar arasında kurulmuş; bunlarda da siyasî değişmeleri doğuran başlıca âmil sıfatiyle, çekirdek halinde bünyelerinde daima yaşadığını ve çok vakit çifte kırallık şeklinde tezahür ettiğini yukarıda birkaç defa (s. 56, 85, 113) anlattığım bir devletçilik an'anesi müessir olmuştur. Bu da, şimdi bahsettiiğimiz ve tekâmül safhaları geçiren ülüş sistemine dayanmıştır. İçtimaî ve iktisadî şartlara göre zuhur eden müca- deleler, hakanlar'la beyler arasında iktidar münavebesine müncer olmuş; gerek hakanların ve gerekse beylerin hâkimi- yetî zamanla yine iktisadî şartlara göre tefessüh edince yenileşmeler husule gelmiştir.

Hanlarla beyler arasındaki iktidar münavebesi uzun devirlerde husule gelmişse de, tekmil tarih toptan müşahade edilince, bunlar insana muasır memleketlerdeki siyasî fırkaların iktidar münavebesi intibaını veriyor. Eski demirci hakanlar neslinden gelen harlar olsun; Oğuz, Karluk, Calayır, Barlas, Mangıt, Uyrat ve Çuras uruğ reisleri gibi beyler olsun, zaman geçtikçe açılan bir inkişaf hayatını yaşatmışlardır. Yani ülüş sistemi neticesinde husule gelen tahavvüller, milletin

düştüğü yerde kalması, yahut-bu ülüş (Rusça udel) sistemi hakkında eserler yazan bazı Rus müelliflerinin kaydettiği gibi —, bir kadem daha gerilemesi demek olmamış, bilâkis dahilî tekâmüller bu tahavüllerin doğurduğu şartlar içinde husule gelmiştir.

Uruğlarm, RADLOFF ve BARTHOLD'un zannettikleri gibi, siyasî mâna ile isteksiz (apatik) ve kayıtsız olup, yalnız rehberler tarafından devlet kurma dâvasına sürüklenmiş olmaları vârid değildir. Barthold'un İstanbul'da okuduğu konferanslarının birincisinde Göktürk hanları ile Tokuzoğuzlar arasındaki mücadeleyi bu şekilde izah etmesi, Tokuzoğuz = Göktürk demek olduğuna dair fikirlerine dayanmaktadır ki, bunun yanlışlığını yukarıda (s. 53) izah etmiştim. Bilâkis Türk göçebe unsurunun ekseriyeti pek eskiden bir askerî devlet an'anesini yaşattığına göre, siyasî ve içtimaî hâdiselere daima [300] çabuk intibak etmiş ve devletçilik umdesine uymuştur. Türk kavimlerinde uruğ (klan) taksimatı da her vakit askerî taksimat (on, yüz, bin, tümen, sağ ve sol) ile muvazi ve ancak ona tâbi olarak yaşamıştır. Bu husus, Türk içtimaiyatına ait yapılan yeni neşriyatta da kabul edilmektedir (623). Ordu uruğlara göre teşkil edilmişse de, ülüş sistemi neticesinde bu uruğ orduları ulus ve inçü'ler arasında taksim edile edile dağılmış, bu yüzden Türklerde Oğuz, Kıpçak, Kırgız gibi büyük camialar, bu uruğların mühim bir kısmını içlerinde muhafaza etmekle beraber, daima diğer tarihî uruğların kırıntılarından toplanan binbir çeşit boy ve oymaklardan teşekkül etmiş olduğunu, bu büyük uruğların bugünkü vaziyetini tetkik ederek, tesbit edebiliyoruz. 11-12 nci asırlarda, büyük uruğ şekillerini muhafaza eylemek istidadını gösteren camiaların da, 13-14 üncü asırlardaki kaynaşmalarda, dağılıp gitmiş olduğunu yukarıda (s. 131) anlatmıştım.

Türklerin ve Mogolların 13-14 üncü asırlarda Önasya'da ve İran'da hâkimiyeti, BARTHOLD'un zannettiği gibi, "göçebelerin medenî tebaaları arasında, bazı izler bırakarak, erimesi" hâdisesini değil, kendisinin olgunlaştırdığı şerait

içinde tekâmülü safhalarını arzetmiştir. Servet ü sâmanda yüzmekte ve muhteşem saraylarda muhafızların himayesi altında yaşamakla eski Argimpay'lara ve demirci tarhanlara artık hiç benzemez görünen İlhanlılar, yaşadıkları medeni hayatta, İran ve yahut Arap kültürlerinin tesiri altında tefessüh ederek değil, kendi hayat şartlarına göne inkişaf ederek, yükselmişlerdi. İBN FADLALLAH AL-'UMARİ, İlhanlılar hakkında "Bu hükümdarlar memleketlerinde emir ve nehiy işlerine hiç iltifat etmezler, keza memleketin vâridat ve masrafları işine de müdahale eylemezler. Tekmil memleketi vezir idare eder, bütün devletin idare işi ona düşer, tayin ve azil, vermek ve almak hususunun ancak pek mühim olanları hakkında vezir hükümdarın reyine müracaat eder. Askeri işler tamamiyle Ulus emîrine aittir. Nasıl ki Gazan ve Olcaytu zamanında Kutlukşah, Ebu Sa'id zamanında Çoban böyle idiler. Memleketi bilfiil idare edenler bunlardır" (624) demişse, bu İlhanlılarda da eski Göktürk, Karahan ve Hazarlarda görülen çifte krallık sisteminin yaşamış olması demektir. Mâverâünnehr Türk Hanlarının idaresini İranlı Sâmâni'lerin idaresiyle mukayese eden BARTHOLD, Türk idare sisteminde merkeziyetsizliğin daima hâkim olarak kaldığını kaydetmiştir (625). Çünkü ülüş sistemi bunu icap ettiriyordu. İlhanlılar, memleketlerini (Anadolu'ya nisbetle gördüğümüz gibi, Irak ve Fars ülkelerini de) daima değiştirilen vâliiumumiler vasıtasıyla idare etmişlerdir; fakat vâlilerin, feodalların ve uruğlar arasında yaşıyan prenslerin salâhiyetleri geniş olduğundan /301 eski federasyon esası bozulmadığı gibi, merkeziyet sistemi ile ülüş sistemi arasında bir harmoni temin edilmiştir. Orduların çoğu uruğlara göre teşkil edilmiş; fakat Gazan Han kölelerden "Has tümen" teşkil edip, buna Pulat Cinsang'ı başkumandan tayin etti; Osmanlıların "yeniçeri" lerine benzeyen bu teşkilât, Olcaytu ve Ebu-Sa'id zamanında da yaşadı (626). Gerçi ülüş sistemi neticesinde İlhanlı devletinde hanlar mevkilerini beğlere farkettiler; fakat ayni ülüş sisteminin ve ordu teşkilinin Gazan han tarafından ıslah

olunan şekli Osmanlı devletinde, LEOPOLD VON RANKE' nin "Osmanlı kudretinin sırrı" diye tavsif ettiği şekillerini alarak, inkişafına devam etti (626 a).

Medeniyetler milletlerin ortak malıdır, hiçbir milletin sâf bir "kendi medeniyeti" yoktur; fakat feodalizmin Türklerde ve Mogollarda inkişaf eden *ülüş* şekli muhakkak, bunların kendi hayat şartlarına göre teessür ve inkişaf eden bir sistemidir (626 b).

b.3. [Yasa ve din] 388-390

Dilde İran tesirinin esas gayesi: Türk kültür hareketini tamamıyle İranlık nüfuzu altına almak ve bir gün Türkçenin yerine kendisi kaim olmak olmuştur. Yasa ve Türk dili, Türk milletinin kendi yaratıcılık kuvvetine inanının yükselip inmesini gösteren birer kıstası olmuştur. Nizamı kendi millî vazı'ları ile temin ettikleri ve güzelliği kendi millî dillerinde buldukları zamanlarda Gazan Han ve maiyeti millî tarihin cihan tarihindeki mevkiini tayin edebilmişler; ülüş sisteminde zaman icabı ıslahat yapıp millî hakimiyetin ebediyen bâki kalmasını temin edecek yolları arayıp bulmuşlar; Türk ve Mogolların beynelmilel iktisadi ve siyasî hayatta müessir olmalarının yollarını tayin etmişler; medeniyet sahasında muhtelif millet mümessillerinin ayni hanın himayesinde semereli işbirliği yapmasını temin etmişlerdir. Resim ve sanat inkişaf etmiş, kadınlar millî cemiyette yüksek ve hürmete şayan bir yer tutmuşlardır. Çengiz'in tamamiyle gayrî islâmî devlet teşkilatı ve kültür tesisati ile 15 inci asrın sonlarına doğru Doğuda ve Batıda şeriatın ve İranlık temayüllerinin tamamiyle hâkim bir şekil alması arasındaki mesafe büyüktür. Zamanımızda medeni hayatımızda Avrupa kanunları, dil ve edebiyatımızda Avrupa ıstılahları ve fikir sistemleri ne gibi rol oynamakta ise, Türkler her tarafta İslamiyeti kabul ettikten sonra, 14-15 inci asırlarda, her şeyden önce aile hukuku hususunda şeriati, dil ve edebiyatta da Arap ve Fars unsurlarını bir hayati zaruret olarak kabul etmek mecburiyetinde kalmışlardır. Mesele

yalnız iki kutbun, yani hukuk ve medeniyetin Çengiz oğulları zamanındaki gayriislamî şekli ile, 15 inci asrın sonunda yüzgösteren şeriatin ve İranlığın istilâ gayreti arasında bir orta yolu bulmaktı. Son İlhanlılarla Temür ve Uluğ Beg devrinde bu orta yol bulunmuştu. Müslüman Türk devletinde yasa ile şeriat, Türk dili ile İranca arasında düzgün bir münasebet teessüs etmişti. Ordunun ve hâkim olan Türklerin ve Mogolların idaresi yasa'ya göre, İranlılarm, Arapların ve Müslüman milletlerin şeriata göre icra olunuyor, edebiyat sahasında da ilmî eserlerde Arapça ve Farsçaya ön verilmekle beraber muamele dili olarak, Türk ve Mogollar arasında kullanılan Türk dilinin istiklali de Uygur yazısına ön vermekle temin ediliyordu. Bu yazı hakikaten Türk dili için bir korunma vasıtası olmuştur, çünkü Arap ve Fars kelimelerini yazmaya elverişli değildi.

İlhanlı devleti ile birlikte Selçuklu devletinin de devamı demek olan Osmanlı devletinin kurulduğu yerlerde şeriatin Türk hayatına tatbiki İlhanlılara tâbi olan diğer Türk zümrelerine (meselâ doğu Anadoluya ve Azerbeycana) nisbeten daha müsait olmuş, Uygur yazı an'anesi de Uclarda yerleşmişti. İlhanlıların Gazan Han zamanında ıslah olunan idârî, ülüş ve mali sistemleri burada tatbik olunmuş; fakat az sonra, araya ulema girerek, "vezirlik" ile "beğlerbeğiliği"ni birleştirebilmişlerdir. Fâtih artık bir münevver Müslüman hükümdardı. Muasırı olan CÂMÎ onu "Firenk ve Rum padişahı" tesmiye etmiş, Fâtih kendi de bir şiirinde HAFİZ ŞİRAZİ'nın "Şiraz Türkü" yerine "Gebr-i Firengî"yi ele geçirmeyi bir ideal gibi göstermiş ise de, o hakikî Müslüman ve İran kültürünün zevkini almış bir Türktü. Öldükleri zaman önce hayatlarında sevdikleri kızlar ve atlar ile beraber defnolunan Çengiz, Hülegü ve Argun Hanların kanunlarını korumak Fatih için bahis mevzuu olamazdı, mamafih Müslüman Çengizlilerin kabul ettikleri esasları göz önünde tutacaktı. İslamiyeti anlayışta son İlhanlılar ve Temür zamanında büyük Türk devletçiliği bakımından doğru yol bulunmuştu: o da *sünnilikle*

*şiiliğin arasında mu'tedil orta yol*du. Olcaytu kendisine sünnîlere karşı taassup hissi telkin etmek isteyen büyük şiî fakihi Celâleddin Hasan bn Mutahhar al-Hillî'yi huzurundan uzaklaştırdı; Sulduz ve Uygur beylerinin kendisinden daha çok sünnî olmalarına karşı da bir şey demedi. REŞİD-DEDDİN'in Fevâ'id-i Sultaniye nam eseri Olcaytu'nun bu orta yolu nasıl anladığını çok güzel ve bir çok misallerle izah etmiştir. Temür'e gelince o Mâzenderânda müfrit şiîlikle, Suriye'de müfrit sünnîlikle mücadele etti. Mâzenderanlılar onu Yezid telâkki ettikleri halde, Suriyelilerce o şiî idi. İlk Osmanlılar devrinde mezheplere karşı tam müsamaha, şiîliğe karşı sempati hissi hâkim iken; Fatih devrinde artık vaziyet değişmiş, İstanbul, Suriye ve Mısır'ın mutaassıp sünnîliği yoluna girmişti. Sünnî ve şi'î farkına bakmadan bir evlâdı Nebi ve Ali sevgisi fikrini temsil eden ilk Osmanlı devrindeki Türk dervişleri, Barak, Geyikli, Abdal Musa ve Kaygusuz gibilerin devri artık tarihe karışmıştı. Kendisi Türk dervişlerinden gelen ÂŞIKPAŞAZÂDE dahi artık bunları tanımıyor, onların zikirlerini "şeytani amel" olarak vasıflandırıyordu (271). Bu müfrit sünnî'lik Azerbeycan Türklüğünü müfrit şiî'lerin kucağına atacak, iki buçuk asır sonra mezhepleri birleştirmek hususunda Nadirşah Afşar tarafından yapılacak çok müsait ve her iki taraf için kabule şayan tekliflerin reddine saik olacaktır. Fakat bütün bunlara rağmen, Osmanlı Türkünde şeriatin bir kadiri mutlak vaziyetine geçmesine, Farsçanın yahut çok sevdiği Arapçanın resmî dil olmasına Fâtih yol vermedi. Fâtih Mehmet hâlâ babaları gibi bilfiil savaşlara iştirak eden "Gazilerin sultanı" idi. O "Rum Sultanı"nın bir buçuk asırlık bir zaman zarfında takarrür etmiş olan salâhiyetine şeriatin karışmasına kat'iyen yol vermedi ve şeriatle epeyi uzlaşmış olan Osmanlı kanunu (Yasak-ı Osmanî) meriyette kaldı. Onun zamanında yetişen Türklerden divan kâtibî, sonra defterdar, Tursun Beğ'in Türkçe yazılan tarihinde Arabî ve Farsî şiirlerle beraber Türkçe şiirler de üslûp güzelliğini sağlamakta ve bu nevi şiirlerin, hikayelerin münderecatı ile çok mütenasip

olarak kullanılması Fâtih'in ve maiyetinin her üç dili tam bir vukufla kullandığına şahadet etmektedir. Eser sahibinin Doğuda Alişir Nevâyi'nin nesir diline çok benzeyen dili mükellef olmakla beraber, asla söz kalabalığından ibaret değildir ve Osmanlıcanın Fâtih devrinde ilim dili olmak istidadını kesbetmiş olduğunu gösterir.

Fâtih dünyevî ilimleri himaye etti, Uluğ Beğ'i öldüren oğlu Abdullatif Mirza'dan kaçan Ali Kuşçu'yu ve maiyetini İstanbul'da hoş karşıladı, Ayasofya'da müderris tâyin etti. İslâm ve Yunan felsefelerine ait münakaşaları, İslâm an'anesi çerçevesi içinde kalmakla beraber, yenileştirerek eserler vücuda getirtti; Türk dilinde ilmî eserlerin vücuda gelmesi onun devrinde başladı. İşte zamanın ve muhitinin oğlu kalmasıyla beraber Fâtih'in büyüklüğü bundadır.

VIII/4

a. **Tarihte Usul**, İstanbul 1950, 1969. XXX + 350 s.

Zeki Velidî Togan, 1929-32 senelerinden itibaren başladığı Tarih Metodu ile ilgili derslerinin neticesini, 1941 de bastırmağa başlamış, ancak yarım kalmıştır. Daha sonra 1950 de bastırılmıştır. Önsöz ise, 14 Mayıs 1950 seçimlerinin neticesi belli olduğu günlerde yazılmış olmak bakımından önemlidir. Hayli uzun olan bu önsözde Zeki Velidî Togan, medeniyet, kültür ve öteki meselelere dair fikirlerini de söylemektedir.

Eser üç ana bölüm ile, birçok eklerden oluşmaktadır:

I. Bölüm: Tarihin mevzuu ve sahası: 1-27

1. Tarih ve tarihte usul mefhumları
2. Neden nasılcı Tarih ve vazifeleri.
3. Tarihin başka ilimlerle münâsebeti
4. Telif tarzma göre tarihin nevileri.

II. Bölüm: Metod Bilgisi: 28-135

1. Metodun tarifi, tekâmül ve taksimatı
2. Kaynaklar bilgisi
3. Kritik/İntikad
4. Yorumlama
5. Terkib = sentez.

III. Bölüm: Tarih Felsefesi. 135-174

1. Teokratik tarih telakkisi
2. Materyalist tarih telakkisi

3.-6: Pozitivist, İdealist, Empressionist ve Hümaniteci tarih telakkileri

7. İslâm şarkında tarih telâkkileri.

Ekler:

1. Türk Tarihine ait kaynaklar: 176-261
2. Şark, İslâm ve Türk âlemine ait mecmualar ve seriler: 263-290
3. Tarihle ilgili ayrı ilimlerin metodolojisine dair eserler: 291-299
4. Tasnif ve telif plânları: 300-312
5. Transkripsiyan, imlâ, işâretler ve ilmî eserlerin tabı tekniği = 312-320

İsimler, mevad fihristleri: 321-350 s.

Usul, (1)

a. Önsöz, XXI-XXIV.

b.1- "Kültür" ve "medeniyet" farkları; Yunan medeniyeti hakkında El-Bîrûnî'nin fikirleri

Avrupa milletlerinin millî kültürleri olduğu gibi şarklı milletlerin gerek kendi aralarında gerekse garbli milletlerle onların arasında örf, âdât, din ve ahlâk hususlarında farkların kalması tabiîdir; fakat medeniyet, ilim ve sanat, bu sahalarda çalışma metodu ve tekniği bütün dünya milletleri için ayni olmak yoluna girmiştir. Medeniyet yarattığı devirlerde İslâm Âlemi, Yunan medeniyetini devam ettiren "Garb Âlemi"nin bir kısmı telakki olunuyordu. Kıymet ve ölçü mefhumları eski Sumer ölçülerinin Yunanlılarda aldığı şekillerden (dinar, dirhem, estar, miskal, Horezmlilerde dina kram v.s.), coğrafî, riyazî ve felsefî anlayış, hatta Hicret esası yayılmadan önce takvimi bile Yunanlı (Selevk takvimi) olan, Kur'an vasıtasiyle "Çifteboynuzlu"yu, yani Makedonyalı Alexander'i, bir peygamber derecesine yükselterek takdis eden İslâm Âlemi başka türlü telakki olunamazdı. Arkadaşımız olan Alman filozofu K. Jaspers gibi, El-Bîrûnî de eserlerinde İslâm Âlemini medeniyeti bakımında Yunan, Roma ve Mısır ile birlikte tek bir "Ahl-u'l-mağrib", Hind ve Çin'i tek bir "Ahl-u'l-maşriq" olarak anmakta ve bu iki âlem arasındaki karakter farklarını belirtmek-

tedir. İslâm Âleminin eski Yunandan ayrı düşmesi onun tereddi zamanında, dini medeniyetle birleştirme çağında husule gelmiştir. El-Bîrûnî, Yunan medeniyetine ayrı ve mümtaz bir mevki verirken hristiyanlığa pek büyük rol ayıran Henri Massis ve Peaul Valéry gibilerin aksine olarak, Garb medeniyetinin itilâ ve en parlak devri olarak Yunanlıların hristiyanlığı kabulden evvelki devrini almış, "ilimde itinâ ve dikkatin her şeyi en yüksek derecesine çıkarmak" hususunda ancak o devrin Yunanlılarında hâkim olduğunu belirtmiştir.

Fikrimce bir gün "garbli" ve "şarklı" medeniyet farkı kalmıyacak, Japonya Amerika'ya nisbetle garbli, Fransa İspanya'ya göre şarklı olacaktır. Bir Maleziyalının, yahut bir Moğol'un kültür itibariyle bir Almandan yahut bir Amerikalıdan farklı Avrupa ve Amerika milletlerinin kendi aralarındaki kültür farkları derecesine inecektir. Millî camialara ayrılan Garbin medeniyet itibariyle bir kül, yine millî camialara ayrılan Şarkın da medeniyeti ayrı diğer bir kül teşkil edeceklerini zannetmem. Son beş asır zarfında Avrupa ile Asya arasında yer alan "yaradıcılık" ve "aşağılık" zihniyeti farkları bundan sonra da epey zaman devam edebilir. Fakat bu yine ârizî kalacaktır. Müterakki camia medeniyet yaratmanın kaidelerini kendisi vaz'eder, bunu yapamıyan camia ölüdür. Bu fikir pek yakın bir zamanda Şark Âleminin yegâne rehber şiar haline yükselecektir.

Garb medeniyetini benimsemenin mikyasları: Bugün Garbla Şark arasındaki farkın başlıca alâmeti yaradış zihniyeti ve aşağılık ruhu olduğuna göre, Şarkta asrî yaratma zihniyetinin mi'yarı ne olacağı besbellidir; *müstakillen vücuda getirilen eser.* Meselâ bir Türk, dünya ilmine yeni bir şey ilâve ederek bir ilmî eser vücude getirmiş, münderecatını işlemekte, metod ve teknik bakımından pürüzsüz kılmakta hiç bir garblinin yardımını görmediği halde, eserine bu bakımından tam bir garbli eser şeklini verebilmişse, o Türk Garb medeniyetini tam olarak benimsemiş demektir.

Fakat hemen kaydetmeliyim ki, bu "müstakil iş" bu kitapta anlattığımız gibi, ilmi şahıslara ait bir "sır" bilen şarklı işi, üstadlara ve ilim arkadaşlarına lüzumunda yapılması gereken müracaatlardan kaçınmak demek değildir. Mesai birliği ile vücuda getirilen eserler orijinal buluşları, tasnif ve telif usulü ve ilmî teknik teçhizatı bakımından yine müstakil olabilir.

Diğer bir mikyas da *dikkat*'tir. Muasır Avrupada "akribie" diye yunancadan gelen bir kelime ile ifade olunan bu husus belki Avrupalılara eksi Yunan ve Romadan miras kalmış bir hususiyettir. Fakat bu hususiyet Çinde olduğu gibi, eski Horezmlilerde ve onlarla komşu olarak yaşıyan Sırderya ve Horezm Türklerinde de görülmektedir. El-Bîrûnî Yunanlılarda bulunan bu dikkat hususunun İslâmlarda bulunmadığından şikâyet etmekte, hatta dikkatsizliği "bu bizim kavmin umumî eksikliğidir" diye vasıflandırdıktan sonra, "şöyle, ki yazıları tashih etmek ve aslı ile karşılaştırmak hususunda bize hâkim olan dikkatsizlik yüzünden böyle yazma eserlerin varlığı ile yokluğu müsavi oluyor, hatta böyle kitapların içinde mündereç malûmatı bilip bilmemenin ehemmiyeti bile kalmıyor. Eğer bizde bu âfet olmasa idi, Dioskurides, Galenos, Paulus ve Oreibasios'un eserlerinin Arapçaya tercümelerinde zikredilen Yunanca isimleri nakletmek kafi gelirdi, fakat biz o tercümelere inanamıyoruz ve onların yazma nüshalarında değişmeler yapılıp yapılmadığından emin olamıyoruz. Bu yüzden bu Yunanca isimlerin aslı ne olduğunu Yunanlılardan soruşturup tesbit etmek icabediyor" diyerek kendisinin o zaman Horezm'e yahut Gazne'ye gelen bir Rum'dan soruşturup "asıl şeklini onun kendi dilinde", her halde Rum harfleri ile "yazıp tesbit" ettiğini anlatmaktadır. Bizim kütüphanelerimizdeki eski yazma eserleri "dikkat" bakımında ayrıca tetkik etmek, dikkatin hangi memleketlerde görüldüğünü tesbit etmek islâm milletlerinin kültür tarihini öğrenirken ayrıca ehemmiyet verilecek bir noktadır. Dikkat ırkî hususiyet değil, i'tiyad ve terbiye neticesidir; fakat dikkatsizliğe alışmış olan kavimlerde taammümü zaman ve ihtimam ister; islâm milletleri aldırış et-

mezler, dikkat ve itinanın ehemmiyeti hususunu takdirde geç kalır ve bunu yeni nesillere hususi terbiye ile aşılamak çaresine girişmezlerse, bilhassa teknik ilimler sahasında daima Garbın gerisinde kalacaklardır. Her halde Garb sistemini benimsemenin başlıca mikyasları şimdi zikrettiğimiz "eser yaratmada istiklâl" ve "dikkat" hususudur.

Demokrasi ve yaratma zihniyeti: Acaba biz yaratma zihniyetini böyle müstakillen ve dikkatle ikmal edilen orijinal eserler vücuda getirecek derecede ve geniş mikyasta benimseme işinde nasıl ve ne zaman muvaffak olabiliriz? Herhalde içtihad yollarının kapalı kalmasında başlıca âmil olan askerî idare sisteminden demokrasiye geçmek bu işi kolaylaştıracaktır. İdarede demokrasi sistemine, municipium'a, seçimli şehir ve vilâyet idarelerine geçmek, 1863'ten sonraki çar Rusyasında olduğu gibi, Türkiye'de de hayırlı neticeler verecek, içtimâî bünyemizi değiştirecek ilimde teşebbüs ve ictihad yoluna girmeyi temin edecektir. Şu satırlar yazıldığı sırada Türkiye'nin tarihinde en büyük bir inkılâp, kan dökülmeden, milletin tam bir şuurlu hareketi, fakat emsali bu memlekette belki hiç görülmeyen temkinli heyecan içinde gerçekleşmiştir.

Daima asker kalacağına inandığım Türk milleti bir defa devleti dinden ayırmıştı, şimdi de devlet idaresini demokrat ve sivil yapacaktır; onun terakkiyatına artık hiç bir engel kalmamıştır, yalnız Tanrı onu dış düşmandan korusun. Türk milleti şuur ve iradesine kavuştu ve artık bundan ayrılmıyacaktır. Fakat serbest iradeyi siyasî, içtimaî hayatta olduğu gibi, ilmî hayatta da tatbik imkânı nasıl olmakla iş bitmiyor, yaratma zihniyetini benimsemenin yolları ve çareleri tespit edilmelidir."

Usul, 2
s. 17-19
b.2 [Tarihin Faydası]

Tarihin faidesi nedir? Bu mesele ile fazla uğraşmağa lüzum yoktur, çünkü, hepimiz bunu anlıyarak burada toplanmışız ve çalışıyoruz. Her halde bir insan muhitinin tarihini öğrenmek, insanın kendisini ve mensup olduğu camiayı öğrenmesi ve bunu anlaması demektir. Tarih bize muasır hayatı geçmiş hayatın tekâmülü olarak yakından anlatır, hattâ istikbâl hakkında düşünmeleri de mümkün kılar. Bundan başka umumî tarih, ileride bahsedeceğimiz veçhile içtimaiyat ve iktisat tarihi gibi hususî ilimlerin meydana gelmesine sebep olduğu gibi, tabiî ilimlerin bazı mu'dil meselelerini de halletmeğe yardım etmiştir. Meselâ Amuderya nehrinin tarihî devirlerde Hazer Denizine akmış olup olmadığı ve Özboy yatağının eski devirlerin denizlerden mi yahut Amuderyanın mecra değiştirmesi hâdiselerinden mi kalmış olduğu meselelerini geçen asırda jeologlar ne kadar tetkik etmişlerse de halledememişlerdi. Nihayet bu asır zarfında tarihçiler bu mecranın mazisine ait tarihî kayıtlar bularak Amuderyanın milâd öncesi devirlerde olduğu gibi, milâdî 13-15 inci asırlarda da Hazer Denizine dökülmüş olduğunu isbat ettiler. (Bak: İslâm Ansiklopedisi, Türkçe neşri, "Amuderya maddesi).

İlim olmak ve bilhassa, insaniyete kendisinin mazisini öğreten bir ilim olmak itibariyle tarihin faidesi aşikârdır. Bir insan kendi hayatının sonlarına doğru nasıl bir kıymet teşkil ediyorsa tekmil beşeriyetin tarihinden elde edilmiş tecrübelerden istifade eden insaniyet de böyledir.

Tarih ancak ilmî haysiyetli şerefli bir ilimdir. Bu itibarla fevkalâde hassas. Bunun için de o vakaları zorlamayı sevmez. Ayrı şahıslar tarihi zorlar, onu tahrif eder yahut vak'aları tarafgirâne bir surette izah edebilir; fakat bir devletin, bir hükûmet ve bir milletin ilmî müesseseleri bu yola girerse tarih tetkiki felce uğratılmış olur.

Tarih ilminin kıymet ve mahiyetini anlayan, onu rasyonel ve metodik bir surette vesaik üzerinde işleyip bu yolda kendi mesaisini diğer milletlere de tanıtabilen milletler reşid ve olgun milletlerdir. Tarih tetkikinde kemale ermek milletlerin ve cemiyetlerin kemalini ölçmekte mi'yar olmuştur. Cahil cemiyetlerce tarih hiçtir. Bu yüzdendir ki bizim eski din ülemasının çok geri kalanları tarihi hiçe saymışlardır. Onlarca tarih ilim değildir. Ve bu sebeple tarih medreselere girmemiştir. Fakat medeniyet ilerledikçe daha fazla anlaşılır olmuştur. Tarih öğrenmek, insanların gündelik hayatında bile mühim yer almalıdır. Cihan devletleri arasında demokrasi sistemine sadık kalanların 1939-45 yıllarında cereyan eden İkinci Büyük Cihan Harbi sonunda beşer tarihinin seyrini kendilerince matlup olmayan bir şekilde değiştirecek mahiyette büyük çapta hatalar yaptıklarını bahis mevzuu eden muasır mütefekkirler, bu devletlere rakib olan Rusya'nın hadiseleri günü gününe takip ederek bunu Rus milletine günü gününe öğrettiği halde, demokrasi âleminde tarih o cümleden Rus tarihi tedrisini ilk cihan harbi sonlarına kadar getirerek orada bırakmanın ve cihan hâdiselerini muntazam ve sistematik bir surette ve demokratik prensiplere göre günü gününe takibe alıştırılmamış olan efkârı umumiyeye seçimler yolu ile müracaat ederek cihan hâdiselerini halletmeği düşünmenin büyük bir hata olduğunu söylemişlerdi. *Hakikaten tarihi yaşadığımız güne kadar getirerek öğrenmemek büyük bir hatadır. Tarihi asla öğrenmeyip onu ihmal etmek ise cehalet ve hamakatin en bariz tecellisi demek olur.*

Usul, (3)
s. 127-129.

b3. [Tarihte Usulün ana hatları]

96.7) Sentez bahislerinin sonunda tahlil ve terkipde sıra meselesine de temas etmek yerinde olur. Metod bilgisini "*kaynaklar bilgisi*", *intikad*" ve "*terkib*" diye üçe ayırarak bahis mevzuu ettik. Böyle bir sıralama, bu üç iş safhasının, tarihe ait

eserler vücuda getirilirken biri diğerini takibetmek üzere tedricen geçirilmesi icabeden bir basamak intibaı verebilir. Yani 1) tarih tetkiki mümkün olduğu kadar zengin malzemeye dayandırılır, müverrih onları toplar, onların itimada şayan olup olmadığı cihetini, keza bir kaynağın diğeri üzerindeki tesirini tetkik eder ve bunları bir sisteme koymağa çalışır: 2) sonra haberlerden hâdiselere geçer, ve bunları da aynı şekilde tetkik ederek sisteme koyar: 3) nihayet hâdiseleri zaman ve mekân çerçevesine ve mevzu ve ihtisasa göre sıralayıp aralarındaki sebeb ve sebeblendirme bağlılıklarını tesbit eder. Fakat bu nevi "tedricilik" (consequence) ancak bir eserin telifi işinin son neticelere geldiği zaman tatbik olunur; bu ise tahlil ile terkibin aynı zamanda yapılması demektir. Bazen bir hâdisenin kendisinden evvel ve sonra zuhur eden hâdiselerle sebep ve müsebbeb olmak sıfatiyle bağlılığı, bu hâdisenin hakikaten vâki olmuş olduğunu işhat eyleyen bir vesika şeklini alır. Yani böylece "terkib" de yapılacak iş, "tahlil"e tekaddüm etmiş, yahut her ikisi aynı zamanda husule gelmiş olur.

Çok zaman tarihci öteki üç "tedricî sıra"nın aksini yapıyor: 1) O tarihe ait müstakil bir ilmî eseri yazmaya başlamadan önce, kendisinden evvelki âlimlerin eserlerine dayanarak, hâdiselerin zuhur ve teâkubu ile tedrici inkişafı hakkında bir fikir ediniyor ve tetkik mevzuu da çoğunca bu yolla taayyün etmiş bulunuyor. 2) Tarihçi bu işe giriştikten sonradır, ki aynı meseleleri ilk kaynaklardan öğrenirken, bazı farkların şayanı itimad olmadığı gözüne ilişiyor, ve dolayısiyle ancak şimdi bütün malzemeyi tenkidî surette tahlil ediyor. 3) Bu tetkikin tam mânasiyle esaslı olması ve neticelerin gerçekten esaslandırılmış olması için tarihçi elindeki kaynakların mümkün olduğu kadar çok ve etraflı olması için kaynakların içine dalıyor. Bununla yukarıdaki taslağa göre herşeyden önce işlenmesi icabeden "kaynakları toplama" işi sonraya gelmiş oluyor. Zaten tarih metodolojisi kendisi de bu esas dahilinde vücuda gelmiş olup, terkib ile meşgul olurken tarihî intikad usulünü tesbit etmek ihtiyacı hâsıl olmuştur. Sonra arkeoloji,

meskûkât, antropoloji, etnografi, filoloji gibi ilimlere müracaatla kaynak sahasını genişletmek yoluna gidilmiştir.

Yani tarihçiden tarih metodolojisinde alınmış olan sıraya harfiyen ve sıra ile önce kaynakları toplaması, sonra tahlil, ve sonra terkib yapılması talep olunmaz. Ondan ancak bu üç safhada riayet edilmesi zarurî olan şeraite bihakkın riayet ederek eser vücuda getirmesi talep olunur. Diğer taraftan onun bu eserini ne gibi takdim ve tehirle vücuda getirdiğinin ehemmiyeti yoktur. Bütün bu tahlil ve terkib şartlarını cibillî bir iş olarak benimsemesi, yani intikad melekesi (esprit critique) denilen hususiyete mâlik olmasıdır. Yoksa bir tarihçi, bir eser vücuda getirirken, bu işim acaba dış veyahut iç intikadının falân veya filân kaidelerine uydumu, acaba ruhî, tabiî ve medenî âmillerin tesbiti hususuna bihakkın riayet ettim mi diye düşünüp başını yoracak olursa o tarihçi metod işini daha benimseyememiş demektir. Şiir söylemek istidadı olmıyan birisi, aruzu ne kadar dikkatle öğrenirse öğrensin şâir olamaz. Tarihî kavrayış istidadına mâlik olmıyanlar da ne kadar tarih metodiyle uğraşırlarsa uğraşsınlar ve ona harfiyen riayet etmeğe çalışsınlar, yine asla ilmî bir eser vücuda getiremezler. Bilâkis büyük bir şairin eseri aruz için nümune ve misal olduğu gibi, esprit critique'e mâlik olup tarih tetkiki işlerinde bilfiil çalışma ile meleke hâsıl eden ve bunda kendiliğinden kaideler çıkarıp metod sahasında yeni buluşlar yapan büyük âlimlerin eserleri, nümûne olmaktadır. Mamafih bütün bu dediklerimiz daha çalışma merhalesinde olan tarihçilerin tarih metodolojisinin gösterdiği yoldan bir dakika olsun ayrılmalarına iddiacılık yoluna girmelerine müsamaha nazariyle bakmak gibi telakki olunmalıdır.

97.8) Terkib bahsinin sonunda ilmî bir mevzuu ele alırken, bunu işlemek için gereken hazırlık ve vesaitin mevcudiyetini nazarı itibara almanın lüzumuna işaret etmek isterim. Bunları göz önünde bulundurmadan başlanan işler akîm kalacak yahut yalan keşif davalariyle nihayete erecektir. Hazırlık derken, ihtisas sahasının üstadları önünde mektep görmüş

üstadlarla beraber çalışmış, metod görmüş olmak kastedilir. Vesaitin mevcudiyeti derken de, mevzuların tetkiki için gereken ilmî neşriyatın, kaldıkların ve diğer malzeme ve vasıtaların mevcudiyetini kasdediyoruz. Çünkü bir ilmî eser ancak o mevzua ait yazılmış ve basılmış eserler varsa, onları dikkatle okuyup gözden geçirmek, eksikleri varsa ikmal etmek, şayet böyle eserler ortada yoksa bunu tesbit ederek, mevzuu ilk defa ve yahut yeni malzemelere göre tetkik etmekle vucuda gelir.

VIII/5

a. Oğuz Destanı, Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili İstanbul 1972, 164 s + 3 yp. resim.

Türk destanları ile eskidenberi meşgul olan Zeki Velidî Togan'ın hazırladığı, fakat ölümünden sonra Tuncer Baykara'nın neşre hazırlayıp yayınladığı eserdir. Bu eser, başlıca Reşieddin Fazlullah'ın Câmi'üt-Tevârih adlı eserindeki "Oğuzların ve Türklerin Tarihi" kısmının tercümesidir. s. 17-78.

Eserin ikinci bölümü, destan metnine ait notlardır: s. 81-114. Destan metninin satırlarına göre verilen bu notlarda, Türk tarihinin destanlar dönemine ait birçok özellik gün ışığına çıkarılmıştır. Bu kısımda, nâşir T. Baykara da bir iki hususu eklemiştir:

Üçüncü kısım, "Oğuz Destanına âit mülahazalar"dır: s. 115-152. Bu kısımda önce "Oğuz Destanı'nın yazılış yeri, tarihi ve yazılış şartları", ikinci olarak "Oğuz Destanında bahis konusu olan Hükümdarlar, sülâleler, şahıslar ve hâdiseler" anlatılmıştır. Üçüncü olarak "Oğuz Destanına ait araştırmaları neticesi" verilmiştir. 26 Haziran 1970'de Cerrahpaşa hastanesinde, bu satırların yazarına dikte ettirdiği "Tetkiklerin son neticeleri" bir bakıma Zeki Velidî'nin de son yazısı olmaktadır. Bir ay sonraki vefatı sebebiyle bununla veda etmiş sayılabilir.

Bu eser, sonraki tarihte aynen basılmıştır.

b.1- Oğuzların ve Türklerin Tarihi

[1]Türk tarihçileri ve dili çabuk râviler şöyle anlatırlar: Nuh Peygâmber A.S.[2] yeryüzünü oğulları arasında bölüştürdüğü zaman büyük oğlu Yafes'e Doğu illeri ile Türkistan'ı ve o

tarafları verdi. Yafes, Türklerin deyişine göre[3] Olcay Han[a] diye lâkâp alır. O göçebe olarak yaşıyordu. Yaylaq ve qışlaq'ı Türkistan'da olup yaz aylarını[4] İpanç şehri[a] yakınlarındaki Ortaq ve Kürtaq'da[b], kışları da aynı yörelerdeki [Qaraqurum diye meşhur olan] Qaraqum'daki Borsuq adlı yerde *geçiriyordu.* Burada iki şehir[5] vardı: Birisi Talas, birisi Qarı Sayram ki, *bu son şehrin* çok büyük kırk kapısı vardı. [Bugün orada müslüman Türkler yaşıyorlar. Qunçı'nın memleketine yakındır ve Qaydu'ya aittir.] Olcay Han'ın paytahtı bu yerde idi. Onun[7] Dhîb Yavqu Han adında bir oğlu oldu. Dhîb'in mânâsı taht ve makam, Yavqu ise halkın önderi demektir. O büyük ve tanınmış bir padişahdı. Dört muteber ve şöhretli[8] oğlu vardı: Qara-Han, Or-Han, Kür-Han ve Küz-Han. Kara-Han veliahd olduğundan babasının yerine geçip *padişah oldu*[9]. Onun çok talihli ve padişahlığa lâyık bir oğlu dünyaya geldi. Üç gün ve üç gece anasının sütünü emmedi. Anası artık onun hayatından ümidini kesmiş, kederli[10] ve endişeli idi. Bir gece rüyâsında oğlunun kendisine *birşeyler* söylediğini gördü: "Eğer sütünü emmemi istiyorsan biricik Tanrı'yı ikrar ve itiraf et;[11] üzerine olan hakkını olduğu gibi farz bil". *Kadın* üç gece bu hâli rüyasında gördü. Bu kavim kâfir dininde olduğu için kadın[12] meseleyi onlara anlatamadı. Kocasından gizli olarak Tanrı'ya imân etti. Elini göğe kaldırıp dua etti ve dedi ki: "Ey Tanrım, bâri ben bîçârenin sütünü[13] bu çocukcağızın zevkine uydurup tatlı kıl". Oğuz[a] o anda anasının göğsüne yapışıp emmeye başladı. Bir yıl geçince babası...

s. 81

b.2 [Notlar]

3a – Nüshalarda, ... ve ..... şekillerinde yazılan bu ismi Olcay okuyorum. Ag'da Amılca ve Alınca ..... şekillerinde geçiyor.

4a – Z. V. Togan, **Türkili Tarihi,** s. 14'de zikredildiği gibi, Balhaş gölünün kuzeyindedir. Ortak ve Kürtak şekliyle Temur'un seferlerinde de zikredilmiştir. (ZN, I, 470). Ortaq,

Sarısu başında, Karkaralı Akmula sancaklarında, Sarısu Camansu ve Manaka nehirleri arasındadır. A g bunları Ulutav ve Kiçitav ile karıştırmıştır. Ç. Velihanov (yeni tabı I, 142, 647) da Sarısu-Canarık demiryol istasyonlarının 8 km. güneyinde gösterilmiştir ki, yanlıştır.

4b — O D'da Ortaq Yafenç (İpanç = ...) şehri ile bağlı olarak gösterilmiştir ki, bu şehir şimdiki Ayagöz-Sergiopol şehri civarında yahut da yerinde olmuştur. Kaşgarlı'da ve Cuveyni'de Yafanç diye yazılan bu şehir isminin türkçe telâffuzu Yapancı olmuştur. Bu isim Yapan (belki de Çapan) satan tacirlerin bir kolonisi demek olsa gerek. Bunların bir kısmı Ortasya'dan gelen Şelci, yâni "şal satan şehri" ahalisi gibi Kazan ve Bulgar taraflarına yerleşmişler ve isimleri Şelci, Yapancı telâffuz edilmiştir.

4c — Burada R ş, muhakkak ki kitabın aslında doğru olarak Karakum diye yazılan ve şimdiki Kazakistan'ın Arqa denilen bölgesinde Borsuq çölünün bitişiğindeki yeri, Moğolistan'daki Karakurum ile karıştırmıştır. Burada köşeli parantez içine alınan kısım R Ş'nin ilâvesidir ki, bundan sonra da onun ilâvesi tahmin edilenler böyle yapılmıştır. Bursuqnın Karakum'un yeri, Velihonav'un naşirleri tarafından doğru tesbit edilmiştir (**Soçeneniya Çokana Velixanova**,yeni tabı, I, 648).

5a — Qarı Sayram, bugün Sayram ismiyle maruf şehirdir. Qazgurt aynı isimle maruf dağ ve kasabadır. İsmail Ata, **Hadiqat ül-'Arifin**'de Sayram ile İsficab'ı iki komşu şehir olarak zikreder. "Qarı" eski demektir ki, belki de Eski Sayram ve Yeni Sayram olmak üzere iki Sayram olmuştur. [Fakat ilerde, st.830 da, burada sadece Talas diye geçen şehir Qarı Talas olarak zikredilecektir.] Sayramlı Türkler Ural dağlarına da gelip yerleşmişlerdir ki, kasabaları bugün Sayran ismiyle marufdur. Reşideddin'in yeni rusça tercümesine haşiye yazanlar (I, 78) ve Velihanov'un naşirlerinin notlarını yazanlar Qazıgurt'u Qarı-kurt şeklinde yanlış okumuşlardır. Ahmed

Yesevî'nin Qazıgurt'a mensup olan halifesi İsmail ve İshak Ata'lar kendi nisbetlerini ...... şeklinde yazmışlardır. (**Hadiqat ül-Arifîn,** Kâbil Umumî Kütüphanesi yazması, daha numaralanmamış.)

6a— "Quncı", Çoçı Han'ın Orda adlı oğlunun oğludur. Kubilay-Kaydu savaşlarında Kaydu tarafını tutmuştur (**Reşideddin,** Xet, tabı, I/1, 81, 178; II, 66; Alizâde neşri, I, 469; Blochet neşri, 93-98).) Quncı yahud Qoyunçı İlhanlı Argun ve Gazan Hanlarla çok dostâne münâsebetlerde bulunmuştur.

s. 117

b.3 Oğuz Destanı'nın Yazılış Yeri - Tarihi ve Yazılış Şartları

Oğuz Destanı tamamiyle islâmiyetten önceki hâdiseleri anlattığı halde, rivâyetin Reşideddin'e esas olan şekli tesbit olunduğu zaman, Qazıgurt dağı etrafı artık müslüman Türklerle meskûn idi. Fakat rivâyet bu şeklin aldığı zaman, muhakkak ki islâmiyetten evvel tesbit edilen bir taslak elde vardı. O zamanda Horasan hududundan Talas ve Sayram'a kadar olan yerlerde Kanglı ve Uygur (Gur) kabilelerinin, yine Gur, Gurcestan, Pamir, Fergane ve Çu taraflarında Karlukların yaşadığı, Kanglıların Buhara ve Horezm taraflarında; Uygurların Semerkant'dan Almalık'a kadar uzanan sahada, bunların doğusunda Pamir, Alay ve Tanrı Dağlarında Karlukların hâkimiyet sürdüğü zamanlara ait hatıralar o zaman daha canlı idi. Bu hatıralar Daqiqi ve Esedi i Tusî'de İran rivâyetleriyle biri diğerini tamamlayıcı mahiyette olmuştur.

Reşideddin'in asıl istifâde ettiği nüsha, Selçukluların Şah-Melik ile mücâdelelerine ait kıssa ve rivâyetlerin tfsilâtıyla bilindiği zamanda tesbit edilmiş. Fakat bunlarla X. yüzyıldaki Toqsurmış oğullarının hikâyeleri karışabilecek kadar bir zaman geçmiş bulunuyordu. Mamafih bu zamanda Şah-Melik kıssasına daha başka efsâneler de karışmış. Oğuzlar Almalık ve Balqaş gölünden şimdiki Kazakistan'ın merkezi kısmı olan

Sarı-arqa denilen yaylalara ve Borsuq Karakum'una kadar uzanan sahada, zamanımızdaki Kazaklar gibi göçebe olarak yaşamışlar. Kendilerine en eski zamanlarda Kayı aşîretinden gelen Yabguların riyâset etmiş olduğu zamanı pek güzel ve teferruatı ile hatırlamışlar.

Bu hikâyelerin birçok yerleri herhalde Salur Beyleri için ve onların ozanları ağzından yazılmış. Salurların Tanrı Dağlarının orta kısımlarından Horasan'a göç ettikleri zamanlarda reisleri olan Kazan Alp'a ait hatıralar daha çok taze iken söylenmiş olsa gerek. Yine bu rivâyetler, Salurların İran'da Bayandır yâni Akkoyunlu Hanları ile şimdiki İran Azerbaycanı ve Türkiye sınırlarında, Gökçegöl-Vangölü civarlarında berâberce bulundukları günleri aksettirmiş. Bayandırlar diğer birçok Hun kabîleleri gibi Gökçegöl-Vangölü arasına daha milâdın beşinci yüzyılında gelip yerleşmişlerdi. Salurlar ise ancak Selçuklulardan az evvel, 1000 yıl.....

IX/1

a.1 Türk Kültürü El-Kitabı için, 16.X.1965 tarihiyle çoğaltılmış metindir.

Tarihte büyük bir millet olduğumuzu biliyoruz. Ve bugün de büyük millet ve devlet olmanın peşindeyiz. Dünyaya yalnız askerî teşkilâtı değil içtimaî teşkilâtı, devlet idare sistemlerinin birçok esaslarını Türklerin yaydığı, İran'a veya toptan islâm milletlerine maledilmek adet olan ortaçağ sanatının menşei büyük ölçüde Türk olduğu, eski Asya milletlerinin kahramanlık destanlarının vücuda gelmesine Türk destanlarının büyük tesiri olduğu ilim âleminde kabul edilmekte ve bunların biraraya getirilerek hakiki mahiyetlerini tespit etmenin lüzumu ciddiyetle ileri sürülmektedir. Bizde ise halen Türk destanlarını "tandır kıssaları" tesmiye ederek eski Yunan destanına hayranlıklarını söyliyenler, içtimaî teşkilât ve şehircilikte herşeyi Anadolunun Türkten önceki sekenelerinden öğrendiğimizi tekrar edenler, sanat sahasında Türklerin Türkiye dışında eskiden yaşadıkları ülkelerde hiçbir büyük eser meydana getirmediklerini, bugün Unesco tarafından Türk sanatı tarihine dair yayınlanan büyük bir eserde bir ilmi hakikatmış gibi iddia edenler, hatta bu son fikre memleket neşriyatında en devrimci ve ileri bir fikir süsü vererek propagandasını yapanlar maalesef mevcuttur. Kendi medeniyetimizin bütün safhalarını Türkçe olarak milletimize orta ve yüksek tahsil talebelerine ve yabancı dilden bütün dünyaya yazıp göstermek bize düşen en büyük bir vazifedir. 1948'de İstanbul Üniversitesinde konferanslar veren meşhur alim Toynbee'ye eserlerinde Türk kültüründen bahsetmeyip, ancak yabancı kültürlerin Türkler üzerindeki tesirlerinden bahsetmiş olduğu kendisine söylendiği vakit, kendisi eserlerini türlü milletlerin kendi kültürlerine dair Avrupa dillerinde yazıp neşrettikleri kitaplardan alarak yazmakta olduğunu, bir tek insan için bütün kültürler hakkında bizzat tetkikatta bulunmanın imkânsızlığını, Yugoslav, Rumen ve Bulgarların böyle

eserleri yazıp yayınladıkları halde Türklerin bunu bugüne kadar yapmamış olduklarını söylemiştir. Gerçekten bizim en büyük noksanımız kültürümüzün bütün safhaları hakkında Türkiye'de ve dış memleketlerde yazılan eserlerde münderiç malûmatı biraraya toplayıp tanıtmamış olmamızdır.

Türk milleti tarihinin seyri dolayısiyle eski dünyanın muhtelif köşelerinde eserler bırakmış olduğundan, bunlar muhtelif yerlerde ve bilginlerin kültürümüzün muhtelif safhaları ile ilgili eserlerinde dağınık olarak bulunmakta ve bunların çoğu başka milletlere maledilmektedir. Meselâ Türk sanat tarihine, Türk kıyafetlerine, Türk içtimaiyat ve hukukuna ait ciddi araştırmalar bugün Amerika'da, Türk şehirciliğine, meskenlerine, avcılığa, yemeklere, musikiye, hayvan beslemenin ve ziraatın tarihine dair yazılar Rusya'da, Türklerin eski yazıtlarına ait araştırmalar Finlandiya, Danimarka ve Almanya'da Türk ilim ve edebiyat tarihi ile ilgili materyaller İngiltere, Fransa, Macaristan, Hindistan ve Japonya'da yayınlanmaktadır. Bu durumda Türk kültürünü, onun bütün safhalarını içine alan bir eseri vücuda getirmek için milletlerarası işbirliğine ihtiyaç vardır.

Tabii kendi milletimizin içinde kültürümüzün türlü sahalarının tarihi ile uğraşan ve kültür tarihimizin toplu el kitabını yazmakta yardımları dokunacak değerli elemanlar vardır ve yetişmektedir. Fakat bu ilim adamlarının birçoğu ancak avrupa dillerini bilmekte, Rusça, Farsça, Arapça, Çince ve Urdu dilinde yazılıp kaynaklardan istifade edememektedirler. Bu gibi kaynakları ve mesela Rusça, Japonca yahut Macarca intişar etmiş mongrafilerin dilimize çevirip yazma halinde (yani onların bastırılması işini birtarafa bırakıp) bir ilim müessesesinde toplamak ve onları kültür tarihimizle uğraşan bilginlerimizin istifadesine koymak zaruridir. Meselâ Türkiye'de

Türk harp sanatının, Türk hukuk ve iktisadiyetinin, ziraatının ve şehirciliğinin tarihi ile uğraşmakta olan mütehassıslar vardır. Bu sahalara ait kaynaklar onların eline verilirse dilimize daha mükemmel eserler vücuda getirmek imkânı hazırlanmış olur.

Diğer taraftan Türk kültürünün en mühim abideleri memleketimizde ayakta durmakta, kaynaklar kütüphane ve müzelerimizde mahfuz bulunmaktadır. Fakat diğer memleketlerde muhafaza edilen eserlerin de fotoğrafları, yazma kaynakların mikrofilmleri veya neşredilenlerin matbu nüshaları memleketimizde bir arada toplanmış değildir. Meselâ Orta Asyada, Çinde ve Hindistanda geçen asırdan başlayıp yapılan kazıların neticelerine dair eserler bizde ancak pek nakıs olarak mevcuttur. Bütün bunların bu gün "Türk kültürü el kitabı" tertip ve neşrini uhdesine almış olan komiteye ait bir merkezde toplamak mümkündür. Görülüyor ki, "Türk Kültürü El Kitabı" vücuda getirmek epeyi külfetli bir iştir ve masrafa malolacaktır. Fakat böyle bir iş şüphesiz bir köprü yapmak, bir çimento fabrikası, bir ortaokul açmak kadar mühimdir. 1951'de İstanbul'da toplanan beynelmilel müsteşrikler kongresinde Türk kültürü dil ve edebiyatına ait eser (Fundemanta) neşrine dair alınan kararı Türklerin eliyle tahakkuk ettirmek yolundaki gayretler senede ikibin dolar kadar cüz'i bir paranın verilmemesi yüzünden hedefini kaybetti. Yeni Delhi müsteşrikler kongresinde katılan Türk delegeleri (1964 başında) Türk kültürüne ait ciltlerin "Fundemanta"dan ayrı ve Türklerin kendi nezâreti altında yeni bir seri (dokuz ciltlik) "Türk kültürü el kitabı" serisinin neşrine dair bu kongreden karar çıkarttılar. Fakat bu işlerle meşgul olan hükümet devairine birçok defa müracaat yapıldığı halde, bu eseri hazırlama ve neşir masrafları için iki senedir herhangi bir tahsis yapılma-

mıştır. Bu esere etüdleriyle katılacak olan ecnebî bilginlerle temas edilmiş ve Hollanda'dan Mouton firması eseri basmağa hazır olduğunu bildirmiştir.

Millî kültürümüze ait çalışmaları yabancı tesirlerden kurtarmak ve bu kutsal vazifeyi yerine getirmek için gereken tedbirlerin bir an önce alınacağına inanmaktayız.

TKE Komitesi Başkanı
Prof. Zeki Velidi Togan

a.2 "Türk Kültürü El Kitabı" Neşir Heyetinin Bildirileri

SİRKÜLER N.2

Muhtelif kültür çevrelerinin, mesela Indo-Germen, Slav, Hind ve İran çevrelerinin dil ve medeniyetlerine dair ansiklopedik mahiyette müracaat kitapları (Compendium ve Grundriss) neşrolunduğu gibi Türk kavimlerinin filolojisi ve kültürü meseleleri için de bu güne kadar yapılmış, fakat hep dağınık kalmış etüdleri ve diğer malûmatı bir araya getiren müracaat kitapları neşretme zamanının çoktan gelmiş olduğu batılı Müsteşrikler ve Türk bilginleri için umumi kanaat haline gelmiştir. 1951 de İstanbulda toplanan 22. Müşterikler Kongresi üç cildlik "Türk Filolojisi temel kitabı" (Fundamenta) neşrini kararlaştırmıştı. Bunun Türk dil ve lehçeleri ve edebiyatına dair ilk iki cildi Unesco'nun yardımıyle yayınlanmıştır, tarihe ait olan üçüncü cildi de kitabın neşir heyeti tarafından hazırlanmaktadır. 1964 senesi başında Yeni Delhi'de toplanan 26.Müsteşrikler Kongresi de Türk delegelerinin teklifi üzerine Türk Kültürünün filoloji mefhumu dışında kalan bütün sahalarını ihtiva eden dokuz (Ravello kararınca şimdi on) cildlik "Türk Kültürü Elkitabı" neşrini kararlaştırmış ve bunu hazırlamak ve yayınlamak için Türk, Avrupalı, Amerikalı ve Asyalı bilginlerden müteşekkil,

merkez İstanbul olmak üzere bir milletler arası komite (International Committee for the preparation and publication of a Handbook of Turkish Culture) *kurmuştu*. *Türkçe* (*kısaltma* ile TKE) ve İngilizce (kısaltma ile HTC) olmak üzere iki seri şeklinde yayınlanacak olan bu eserin Türkçesinin neşri Türkiye Milli Eğitim Bakanlığı tarafından deruhte edilmiştir, İngilizcesinin neşri hususunda Neşir heyeti Hollandanın İlmi Neşriyat Şirketleri ile müzakere halindedir. Neşir heyeti bu teşebbüse yazıları ile katılacak zevatla müzakere ve muhabere neticesinde vücuda getirdiği programa 3 ve 14 Ağustos 1964'de İstanbul'da bulunan ilgili ecnebi Türkologların iştirakiyle genişletilmiş toplantılarında son şeklini vermiş ve Türkiye hükümetinin ilgili makamlarına bildirmiştir. Bunu bu yazımıza ekli olarak gönderiyoruz.

Kitabın neşir şartlarına dair bir sirkülerle, eserin ayrı cildlerinde yazıları ile katılacak zevatın üzerlerine aldıkları mevzuların nihaî unvanlarını ihtiva eden listeler ayrıca gönderilecektir.

Türk Kültürü Elkitabı Neşir Hey'eti
17 Ekim 1966

b.1 Türk Kültürü Elkitabı (TKE)'nın Programı

"Türk Kültürü Elkitabı" programının Tertip ve Neşir Komitesi'nin 3 ve 14 Ağustos 1965 de İstanbul'da ve 28 Eylül 1966'da Ravello'da yapılan oturumlarında kabul olunan nihaî şekli.

Kitap takriben endeksler hariç, beheri 500 sayfa tutan 10 "temel cilt"ten ibaret olacaktır. Her cildin ayrıca "ek cilt"leri de olacaktır.

BİRİNCİ CİLD

Mufassal Program

TÜRK KÜLTÜRÜ ARAŞTIRMALARINA GİRİŞ, ceman 530 sayfa

BİRİNCİ BÖLÜM ÖNSÖZ [1] [*] 5 Sayfa.

TÜRK SİYASİ VE MEDENİ TARİHİNİN KRONOLOJİK SIRA İLE ANA HATLARI, 240 Sayfa.

1 – Türkelerin Diğer Kavimlerle İlk Kültür Temasları, 43 sayfa

Bu temasların a- Dil sahasında görülen izleri [2]; b- Tarihte ve destanlarda görülen izleri [3]; c- Arkeolojide [4]; d- Fizik antropolojide [5]; e- etnografide görülen izler [6]; f- Çinle ilk temaslar [7]; g-Paleo-Sibirya ve Uzak Doğu kavimleri ile [8]; h- İran kavimleriyle [9]; i- Hind kavimleriyle [10]; j- Moğol ve Tunguslarla [11]; k- Fin-Uygur kavimleri ile [12]; l- Slav ve Germen kavimleri ile [13]; m- Kafkas kavimleri ile temaslar [14].

2 – Hiung-nu'larla Başlayan Tarihi Devir, ceman 20 sayfa:

a- Hiung-nu'lar [15]; b- Juvan-Juvan, Ortaasya Avarları ve T'sü-kü'ler [16]; c- Kuşanlar ve Eftalitler [17]; d- Göktürkler [18]; e- Sasanî İran ve Hind sınırlarında kurulan kültür merkezleri [19]; f- Uygurlar ve Kırgızlar [20]

3 – Batı Türkleri: 20 sayfa

---

* Köşeli parantezler içindeki numaralar ayrı ciltlere girecek, selâhiyetli mü tehassıslara vermiş yahut verilecek ayrı mevzuların numaralarını göstermektedir. Yazılacak makalelerin hacmi ve takribi olarak tesbit edilen sayfa adetleri ayrı bir listede verilmiştir.

a- Avrupa Hunları [21]; b- Batı Avarları [22]; c- Hazarlar [23]; d- Volga Bulgarları ve Sabir (Suvar) lar [24]; e- Tuna Bulgarları [25]; f- Peçenekler, Kuman-Kıpçaklar [26].

4 — İlk Müslüman Türk Devletleri, Ceman 25 Sayfa.

a- Horasanda Müslüman Türk emirleri ve askeri kıtaları, Gazneliler [27]; b- Karahanlılar [28]; c- Karahıtaylar, son Uygurlar ve komşuları olan gayrimüslim Türk devletleri Ongutlar, Kirayıt, Nayman, Yabagu, Yemek ve diğer dağınık "Tatar" kabile devletleri [29].

5 — Önasya Müslüman Türk Devletleri, ceman 35 sayfa:

a- Emevi ve Abbasi ordularında Türkler, Samarra'da Türkler, Mısır'da Tulun oğulları, Ihşitler, [30]; b- Büyük Selçuklular [31]; c- Rum Selçukluları [32]; d- Horezmşahlar [33]; e- Afganistan ve Hindistan'da Türk sülaleleri: Tuğlukiler, Halaçlar, Mısır ve Hind Kölemenleri [34].

6 — 13-15 Asırlarda Orta Asya'da Türkler, ceman 35 sayfa:

a- Cengiz Han ve Dört Ulus [35]; b- Cuşi Ulusu [36]; c- İlhanlılar [37]; d- İlhanlıların halefleri [38]; e- Çağatay ve Uluğ yurt Ulusları, Buddist Uygurların Uluğyurdaki rolleri [39]; f- Temür ve Temürlüler [40]; g- Hindistan'da Temürlüler [41]; h- Altın-Orda'nın son devri, Kazan, Kırım, Astarhan ve Batı Sibirya hanlıkları [42]; i- Kara ve Akkoyunlular [43]; j- Safaviler devrinde İran'da Türkler, Nadir Şah ve Kacarlar devrinde İran'da Türk kültürü [44].

7 — Osmanlılar, ceman 35 sayfa [45]

8 — 16-19. Asırlarda Ortaasya Hanlıkaları, Özbek, Nogay, Kazak, Buhara, Hokand, Hiyve ve Kaşgar hanlıkları, 20 sayfa [46].

9 — Son Zaman Gelişmeleri, 5 sayfa [47]

İKİNCİ BÖLÜM TÜRK SANAT VE MİMARÎ TARİHİ'NİN ANA HATLARI: Ceman 110 sayfa, buna 20 sayfa levha dahildir.

1 — Türk Kavimlerinin İlk Kültür Hayatı ve Sanat Sahasında Komşuları İle İlk Temasları, ceman 10 sayfa:

a- Skit ve Pazırık sanatı [48]; b- Kuşan ve Eftalit sanatı ve Türkler [49]; c- Hunlar, Ortaasya'da ve Avrupa'da geliştirdikleri sanat [50]; d- Türk sanatında Çin, Hind ve eski İran tesirleri [51].

2 — Evroasya'da Göçebe Sanatı İle İlgiler; ceman 10 sayfa:

a- Sibirya kültürü [52]; b- Mogolistandaki Türk eserleri [53]; c- Animist sanatı ve ma'deni sanat eserleri [54]; d- Çadır ve nevileri [55].

3 — Yerleşik Türk Kültürü: Göktürk, Uygur, Kırgız, Ürengqay, Basmil ve Türgişlerde yerleşik kültür, bunun abideleri, ceman 120 sayfa:

a- Göktürk [56]; b- Türgiş [57] ve c- Uygur çevresi [58]; d- Çin ve Uygur sanatı ilişikliği [59]; e- Uygurlarda resim sanatı [60].

4 — İslâm Türk Devri Eserleri, ceman 10 sayfa:

a- Samarra [61]; b- Karahanlılar sanatı [62]; c- İranda ve Türkiye'de Selçuk sanatı [63]; d- Selçuk sanatı kolları [64]; e- Karahanlı-Selçuk çinileri [65]; f- Gazneliler'de san'at [66]; g- Hindistan'da Türk san'atı [67]; h- Çin ve Tibet ile bağlar [68]; i- İslâm ile bağlılık [69].

5 — Uygur ve Cengizliler Devri, ceman 15 sayfa:

a- Cengizliler devrinde Uygur ve Çin san'atının yeni hamleli tesirleri [70]; b- Uzak Doğu'da ve Hanbalık'da [71]; c- İlhanlılar'da [72]; d- Altın Orda, Horezm ve Bulgar'da [73].

6 — Anadolu Beylikleri ve Osmanlılar Devri San'atı, ceman 35 sayfa;

a- Selçuklu san'atı ile bağlılıklar [74]; b- mimari [75]; c- Tezyini san'at [76]; d- Minyatür [77]; e- Hattatlık [78].

7 — Orta Asya'da ve Hindistan'da Temürlüler Devri San'atı, ceman 15 sayfa:

a- Temürlü mimarisi [79]; b- Bu devirde minyatür [80]; c- Bu devirde bahçe mimarisi [81]; d- Türk sanatında Türkmen, Kara-ve Akkoyunlu mektebi [82]; e- Safevîler zamanında Türk sanatkârlar [83]; f- türk sanatında Özbek, Kıpçak mektebi [84].

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM İKTİSADİ HAYAT, ceman 25 sayfa:

1 — Türklerin iktisadi hayatındaki özellikleri [85]

2 — Hayvan besleme; tarihte, destanlarda ve folklorda at [86].

3 — Yollar ve nakil vasıtaları [87].

4 — Türklerde ziraat ve ticaret [88].

5 — Madencilik, demircilik [89].

6 — 16. asır sonlarına kadar Osmanlı iktisadiyatı [90].

7 — 17. asırdan sonrası [91].

8 — Ölçü ve para sistemi [92].

9 — Vergi sistemleri [93].

10 — Bu bahislerin bibliyografisi [94].

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM TÜRK İÇTİMAİYATI, ceman 15 sayfa:

1 — Türk içtimaiyatının umumi bahisleri [95].

2 — Feodal teşkilat, kabilelerin vaziyeti, haberleşme [96].

3 — Feodal Teşkilatın Mogollarınki ile eş ve ayrı olan tarafları [97].

4 — Türklerde kadının durumu, Türk şahıs ve soyadları bahisleri [98]

5 — Türk içtimaiyatının bibliyografisi [99]

BEŞİNCİ BÖLÜM TÜRK HUKUKU, ceman 20 sayfa:

1 — Türk hukukunun umumi bahisleri [100]

2 — Skit ve Oğuz örfî kanunları; Cengiz Yasasının bakiyeleri [101].

3 — Osmanlı "Yasak" ve "Kanun"ları [102].

4 — Kazak, Kırgız ve Yakutlarda örfi kanunların umumi vasfı [103].

5 — Bibliyografya [104].

ALTINCI BÖLÜM TÜRK ETNOGRAFYASI, ceman 15 sayfa:

1 — Tarihte ve bugün Türk kabileleri, Türk etnoloji problemleri [105].

2 — Türk tipi [106]

3 — Türk folklor bahisleri [107].

4 — Türklerin tarihi ve muasır musiki problemleri [108]

5 — Türk antropolojisi bahisleri [109].

6 — Bibliografya [110]

YEDİNCİ BÖLÜM TÜRKLERDE İLİM, ceman 20 sayfa:

Türk kavimlerinde ilim tarihinin problemleri ve ilim hayatının bugünkü durumu [111].

SEKİZİNCİ BÖLÜM TÜRKLERDE EDEBİYAT, 25 sayfa:

1 — Türk kavimleri dil ve edebiyatı bahisleri ve bugünkü edebiyat [112]

2 — Türk kavimleri halk edebiyatı bahisleri [113]

DOKUZUNCU BÖLÜM TÜRKLERDE DİNÎ HAYAT, ceman 30 sayfa

1 — Şamanizm bahisleri [114].

2 — Ortaasya'da ve Türklerde Budizm [115].

3 — Türklerde Hristiyanlık, Musevilik, Manihaizm v.s. dinler [116]

4 — Türklerde İslamiyet, tarihte ve bugün [117]

ONUNCU BÖLÜM TÜRKLERLE KOMŞU KAVİMLER ARASINDA DİL VE EDEBİYAT SAHASINDA KARŞILIKLI TESİRLER, dünya edebiyatında Türkler ceman 30 sayfa:

1 — Türklerle komşuları arasında dil hususlarında karşılıklı tesirler [118]

2 — Çin, Hind, İran, Kafkasya ve Önasya kavimleri, Fin-Ugurlar, Mogollar, Rus ve diğer Doğu Avrupa kavimleri edebiyatlarında Türklere ait edebi parçalar, ata sözleri, şiirler, medh ve zem mealinde kasideler, hikâye ve romanlar hakkında umumi malumat [119].

3 — Bu bölüme ait bibliyografya [120].

İKİNCİ CİLD

Türk Sanat ve Mimarisi

Üzerinde çalışılmakta olan tafsilli proğram'ın icmali. Her devrin tarihi vasfı, mimari, resim ve tezyini sanat ayrı, ayrı bahis konusudur:

Türk sanat ve mimarisinin tarihi vasfı [1]. İskit ve Türk sanatı arasında münasebet [2]. Kuşan, Eftalit, Hind ve Türk sanat ilişikleri [3]. Türk sanatına Çin ve İran, Sogd, Tohsar ve Horezm sanatlarının tesirleri [4]. Altay ve Güney Sibirya sanatı, Hunlar devri [5]. Göktürk ve Uygurlar devrinde Moğolistanda gelişen göçebe sanatı, animist sanat, çadır [6]. Göktürk, Uygur ve Kırgızlar devrinde doğu ve batı Türkistanda gelişen yerleşik Türk sanatı; şehirliler, Basmil, Türgişler ve Ongutlar; bu devirde Çin tesiri [7]. Doğu Avrupada Hunlar, Avarlar, Hazar ve Peçenekler'in ve Oğuzların sanatı [8]. İslam devrinde Samarra'da Türk sanatı [9]. Karahanlılar [10]. Gazneliler [11]. Hind Kölemenleri sanatı [12]. 12. asır başında başlayıp Horezm ve civarının ve Oğuzların sanatı [13]. İran, Irak, Azerbeycan, Suriye ve Anadoluda Selçuk sanatı. Bu devirde çinicilik, madeni işler, ve ağaç oyma sanatları, halıcılık ve mensucat [14]. Mısır ve Suriye Memlûkleri sanatı [15]. Cengizliler devri, Uzakdoğu ve Hanbalık'da, Türkistan'da Çağatay Ulusunda, Altın Orda'da, Horezm ve Bulgar'da, Kırım, Kazak ve Batı Sibirya Hanlığı devirlerinde Türk, sanatı [16]. İlhanlıların İran ve Azarbaycan'da geliştirdikleri sanat, çini ve mensucat, madeni eserler [17]. Anadolu beylikleri devri sanatı, çinicilik, madeni işler, ağaçoyma işleri ve halıcılık [18]. İlk Osmanlı devri, çinicilik, madeni işler v.s. [19]. Temür ve Temürlüler devri sanatı, Hindistanda Babürlülerde [20], Türkmenlerde [21], ilk Özbeklerde [22] ve Doğu Türkistanda çinicilik, madeni işler, oyma, halı mensucat ve teclit [23]. Son Osmanlı devri sanatı, çini, madeni işler, halı, mensucat ve teclit [24]. Safevi sanatında Türk unsuru [25]. Ortaasya Hanlıklarının 16. asırdan sonraki sanatı [26]. Türlü devirlerde gelişmeleri bir arada incelenmesi gereken sanat sahaları: Yazı ve hattatlık [27], mesken, ev, dam ve bunların orta ve Önasya'da gelişen şekilleri, ev mefruşatı, mutfak, yemek ve içki envai [28]. Türlü devirlerde Türk şehirciliği [29]. Türlü devirde bahçecilik parklar, yaylalar [30]. Yol ve köprü yapış sanatı [31]. Dini müesseseler [32].

Umumi binalar ve Kervansaraylar [33]. Mezarlıklar ve mezar taşları [34]. Kıyafet ve mensucat motifleri [35].

ÜÇÜNCÜ CİLD

Yaşadıkları Ülkelerin iktisadi hayatına Türklerin verdikleri özellikler

Giriş [1]. Hayvan besleme [2]. At ve envaı, Çin ve İslam kaynaklarında Türk atları [3]. Sanat eserlerinde [4] ve Halk edebiyatında at [5]. At ve binicilik takımları [6]. Türklerde deve, sığır, koyun ve keçi cinsleri [7]. Kağnı ve arabalar [8]. Türklerde demircilik vesaire, madencilik [9]. Türklerde silah imali ve nevileri [10]. ziraat ve iskan işleri, muhtelif devir ve sahalarda ticaret teşkilatı, "ortak" teşkilatı [12]. Kervan yolları, ticaret merkezi olmaları dolayısıyla kervansaraylar, serdabeler, tutkavul ve derbent teşkilatı [13]. Ticaret maddeleri, halı ve mensucat ve ipek mahsulatı ticareti [14]. Uygur ve Karahanlılarda ticaret, kutadgubilik ve saire vesikalara göre ticaret adabı [15]. Mogollar ve Temürlüler devri ticareti [16]. Osmanlı devri iktisadiyatı, 16. asır sonuna kadar [17]. 10. asır sonrası Türk tarihinin muhtelif devirlerinde ölçü ve para [18]. Kağıt ve para havalesi işleri [19]. Türk meskükatı [20]. Vergi sistemleri ve gümrük, damga sistemleri [21].

DÖRDÜNCÜ CİLD

Türklerde İçtimai Hayat

Tarihi Giriş [1]. Göçebelerde ve yerleşiklerde arazi mülkiyeti, kuyu, göl ve orman mülkiyeti [2]. Muhtelif devirlerde feodal teşkilat [3]. Bunun muhtelif milletlerdeki feodal teşkilat ile mukayesesi [4]. Türklerde aile ve kabile hayatı [5]. Türklerde bilhassa Karahanlı, Selçuklu, Cengiz ve Temur evladında ve Osmanlılarda saray terbiyesi ve halk terbiyesi [6]. Türklerde kadının vaziyeti, içtimai hayata ve devlet hayatında kadının rolü [7]. Kabilelerde ve vilayetlerde idare teşkilatı [8]. Posta ve istihbarat [9]. Türklerde taife ve şahıs isimleri [10].

BEŞİNCİ CİLD

Türklerde Hukuk

Türk hukuku, tarihi giriş [1]. Skit ve Türk örfü [2]. Hun, Göktürke ve Uygurların hukuku [3]. Cengiz'in yasası [4]. Temür'ün "Tüzük'ü [5]. Osmanlı "Yasaq'ı; "şeriat" karşısında "Kanun-ı Sultanî" [6]. Kazakların ve Kızgızların örfi hukuku [7]. Yakutların örfî hukuku [8]. Kanunlara esas olan hükümdar "bilik"leri ve halk "hakemiyeti" [9]. yeni "Mecelle" ve tarihin türlü devirlerinde kanunların dinden ayrılması için uğraşmalar ve neticesi [10].

Türklerde devlet teşkilâtı [11]. Türklerde askeri teşkilât [12]. Türklerde harp sanatı ve harp sanayii teşkilâtı [13]. Türklerde ve Hazar denizi sahil (yaka) Türkmenlerinde denizcilik ve teşkilâtı [14] ve ilk Osmanlılarda denizcilik [15].

ALTINCI CİLD

Türk etnografya ve antropolojisi

Giriş [1]. Türk tipi ve tipleri [2]. Muhtelif devirlerde Türk kıyafetleri, Osmanlı kıyafetleri [3]. Türk materyal kültürü, Türk etnografisi [4]. Türk folkloru [5]. Türk musikisi ve çalgıları [6]. Türk tiyatrosu ve Türk halk eğlence oyunları [7]. Türklerin güreş sistemleri ve meşhur güreşçileri [8]. Türk dansları ve eğlenceleri [9]. Türklerde spor [10]. Muhtelif devirlerde muhtelif milletlerin Türklerin karakterine dair yazdıkları [11]. Tarih boyunca ve bugün Türk kabileleri [12]. Bugün Ortaasyada yaşayan kabileler ve şubeleri [13]. Bugün Kafkasyada, İran'da ve umuman Önasya'da yaşayan kabileler [14].

YEDİNCİ CİLD

Türklerde İlim

Giriş ve muasır ilim hayatı [1]. Ayrı ilim sahalarında ileri gelen bilginler [2]. Yabancı dillerde, Arapça [3], Farsça [4], Orduca [5], Çince [6], Rusça ve batı dillerinde [7] eserler yazan alim ve yazarlar. Türklerde Tıp ve baytarlık [8]. Askerlik ve spora ait eserler yazan Türkler [9]. Türklerde kütüphanecilik [10]. Türklerde kültür eserleri koleksiyonculuğu [11]. Türklerde kullanılan yazılar [12]. Bugün kullanılmakta olan yazılar [13].

SEKİZİNCİ CİLD

Türklerde Edebiyat

Türk halk edebiyatı esas problemleri [1]. İslamiyetten önceki Türk edebiyatı [2]. İslami devirde Doğu Türk edebiyatı [3]. İslâmi devirlerde Batı Türk edebiyatı [4]. Türklerde tarih [5]. Farsça, Arapça ve Urduca yazılan edebî eserlerde Türk kültürünün yankıları [6]. Kitabın tasnif olunduğu seneye kadar getirilmek üzere Türk kavimlerinin muasır edebiyatları [7].

DOKUZUNCU CİLD

Türklerde Dini Hayat

Muhtelif devirlerde Ortaasya'da yayılan dinlerin Türklerde gelişmesi. şamanizm [1]. Manihaizm [2]. Ortaasya'da Hıristiyanlık [3]. Önasya Türklerinde, Karamanlılarda, Doğu Avrupa'da, Kuman ve Kıpçaklarda

Hristiyanlık [4]. Türklerde Musevîlik [5]. Türklerde Budizm [6] Türklerde İslâmiyet [7]. Türk kavimlerinde kullanılmış olan dinî ve ladini takvimler, bayramlar, merasim [8].

ONUNCU CİLD

Cihan Edebiyatında Türkler

Türklerin kültür bakımından komşu kavimlerle temasları: [1]. Türklerin dil bakımından Çinliler, Tibetliler ve Koreliler [2], Hintliler [3], İran kavimleriyle [4], Araplarla [5]. Rum ve İtalyanlarla [6], Orta ve Doğu Avrupa kavimleriyle [7], Moğollar, Tunguzlar ve Sibirya'nın Türk olmayan kavimleriyle [8], Ural, Fin-Ugur kavimleriyle [9] karşılıklı tesirlerini gösteren temasları. Bunların maddi, kültür, dil ve folklor sahalarındaki tezahürü [10]. Bu kavimlerin edebiyatında Türklere ait yazılan yazılar [11]. Umumiyetle Cihan edebiyatında Türklere ait yazılar, şiirler, hikâye ve romanlar [12]. Türklerin bu milletler ve diğerleri ile temaslarının bibliyografyası [13].

Prof. *Zeki Velidî Togan* Prof. *Z. F. Fındıkoğlu*
Prof. *Karl Jahn* Prof. *Halil İnalcık* *Emil Esin*
14 Ağustos 1965

TKE Komitesinin bu programı hazırlama yolunda Haziran, Ağustos aylarında tertip ettiği müzakerelere Prof. *Oktay Aslanapa,* Dr. *E. Grube* Prof. *Halasi Kun,* Prof. *K. Menges,* ve Prof. *D. Sinor* iştirak etmişlerdir. 28 Eylül 1966 Ravello toplantısında bu programın ilk ve ikinci cildin İslâmdan önceki devirleri gözden geçirilmiş ve ikmal edilmiştir. Bu son toplantıya şu zevat iştirak etmiştir: Prof. *J. A. Boyle* (Manchester), Prof. *N. Egami* (Tokyo), Bayan *E. Esin,* Prof. *T. Gencei* (Londra), Prof. *B. Öğel* (Ankara), Prof. *Karl Jahn* (Utrecht), Prof. *O. Pritsak* (Harvard), Prof. *D. Sinor* (Bloomington). Prof. *Zajaczkowski* (Varşova) ve Prof. *Z. V. Togan*

b.2 Müelliflerin isimleri ve onlara verilen makalelere ayrılan sayfaların takribi adedi

Names of the sollicited authors and the approximate number of pages for the articles

BİRİNCİ CİLD - FİRST VOLUME

[1]	1 sayfa,	Z. V. Togan
[2]	3 sayfa,	Prof. O. Pritsak (Harvard) ve Rasanen (Helsinki), Bjorn Collinger.
[3]	3 sayfa,	Z. V Togan
[4]	5 sayfa,	Prof. Jettmar (Heidelberg)
[5]	3 sayfa,	Prof. Jettmar
[6]	3 sayfa,	Prof. Z. V. Togan
[7]	5 sayfa,	Prof. Samolin (Farmington) (Berkeley) ve Dr. Prof. B.Ögel (Ankara)
[8]	3 sayfa,	Prof. N. Egami (Tokyo), Prof. Okladnikov (Leningrad) ve Dr. U. Johansen (Heidelberg), Isenbike Togan (İstanbul)
[9]	3 sayfa,	Prof. Aalto (Helsinki)
[10]	5 sayfa,	Dil bahsi Prof. K. Menges; din ve kültür bahsi Prof. Analto (Helsinki), Prof. W. Rubin (Berlin) ve Erdelye (Budapest), Waldschmid (Göttingen).
[11]	4 sayfa,	Prof. N. Poppe (Seattle), O. Pritsak
[12]	3 sayfa	Prof. D. Sinor (Bloomington), dil hususu, Prof. Joki (Helsinki. kültür bahsi)
[13]	4 sayfa,	Heine Geldern (Viyana) Prof. Czegledy (Budapest) ve Prof. O. Pritsak
[14]	4 sayfa,	Prof. Harmatta (Budapest)
[15]	6 sayfa,	B. Ögel ve O. Pritsak
[16]	2 sayfa,	B. Ögel
[17]	2 sayfa,	Prof. Z. V. Togan
[18]	6 sayfa,	siyasi hayat: Prof. Masao Mori (Tokyo) ve içtimai hayat: Prof. B. Ögel (Ankara)
[19]	3 sayfa,	Prof. Frye ve Z.V. Togan
[20]	3 sayfa,	siyasi: Prof. Hamilton (Paris) ve içtimai: Prof. B. Ögel
[21]	3 sayfa,	Prof. O. Pritsak (Harvard)
[22]	2 sayfa,	Prof. O. Pritsak
[23]	4 sayfa,	Prof. Zajaczkowski (Warşava) ve Prof. D.M. Dunlop (Cambridge) ve Ziya Bunyatov (Baku), O. Pritsak

[24]	4 sayfa,	Z. V. Togan
[25]	2 sayfa,	Pritsak
[26]	4 sayfa,	Pritsak
[27]	3 sayfa,	Prof. Boswortlı
[28]	15 sayfa,	Z. V. Togan
[29]	7 sayfa,	Pritsak, Tamura
[30]	5 sayfa,	Prof. Fikret Işıtlan (İstanbul)
[31]	10 sayfa,	Prof. Mehmet Köymen (Ankara)
[32]	10 sayfa	Prof. Osman Turan (Ankara)
[33]	5 sayfa,	Z. V. Togan
[34]	5 sayfa,	Prof. Aziz Ahmad (Karachi) ve Prof. Khaliq Ahmad Nizam (Aligarh)
[35]	4 sayfa,	Z. V. Togan
[36]	4 sayfa,	Prof. B. Spuler (Hamburg)
[37]	4 sayfa,	B. Spuler; K. Jahn (Buddhism among Chengizids)
[38]	3 sayfa,	Dr. G. M. Smith (Berkeley)
[39]	3 sayfa,	Prof. K. Jahn (Çağatay ulusu bahsi) ve B. Ögel (Ulug-Yurt bahsi)
[40]	5 sayfa,	Z. V. Togan
[41]	3 sayfa,	Prof. Muhammed Sahir (Karachi)
[42]	5 sayfa,	Prof. Halil İnalcık ve Prof. Akdes Nimet Kurat (Ankara)
[43]	3 sayfa,	Prof. Faruk Sümer (Ankara)
[44]	3 sayfa,	Prof. Martin Dickson (Prinecton)
[45]	35 sayfa,	Prof. Halil İnalcık, Prof. Uzunçarşılı (Saray ve İlmiye teşkilâtı)
[46]	20 sayfa,	Z. V. Togan
[47]	9 sayfa	Prof. Halil İnalcık, Z. V. Togan ve Yılmaz Öztuna
[48]	3 sayfa,	Prof. S. I. Rudenko (Leningrad), Ögel
[49]	2 sayfa,	Bayan Emel Esin (İstanbul), Grabar (Ann Arbur)
[50]	3 sayfa,	K. Jettmar, Ögel ve Samolin
[51]	2 sayfa,	Hallade (Paris), Mahler ve Samolin
[52]	2 sayfa,	Prof. Okladnikov (Leningrad)
[53]	3 sayfa,	Mr. Jisl (Prag), Ögel ve, Tryjarski (Varşova)
[54]	2 sayfa,	K. Jetmar (Heidelberg) ve Harva (Helsinki) H. Koşay, C. Kerametli
[55]	3 sayfa,	Harva, ve Rudenko. H. Koşay
[56]	3 sayfa,	B. Ögel (Ankara)
[57]	3 sayfa,	Kızılasov (Frunze, Kırgızistan)

[58] 3 sayfa, Prof. B. Ögel, E. Esin ve Prof. Otto Dorn (Ankara), Yamada

[59] 2 sayfa, Emel Esin ve Mrs. Mahler (New York)

[60] 2 sayfa, Emil Esin, Ögel. ve O. Pritsak

[61] 2 sayfa, Dr. Grube (Metropolitan Museum, New York).

[62] 3 sayfa, Emil Esin ve Grube

[63] 3 sayfa, Prof. Ettinghausen (Washington), Prof. O. Aslanapa (İstanbul), Prof. Otto Dorn (Ankara) ve Mehmet Önder (Arkeoloji Müzeleri Umum Müdürü Ankara)

[64] 2 sayfa, Ettinghausen (Washington), Prof. O. Arslanapa (İstanbul) ve Dr. E. Grube

[65] 1 sayfa, E. Esin, Grube Prof. Otto Dorn ve Dr. Şerare Yetkin (İstanbul)

[66] 1 sayfa, Grube, Bombacı

[67] 1 sayfa, E. Esin ve Mr. H. Goetz

[68] 1 sayfa, Dr. Ögel, Mahler, Tucci

[69] 1 sayfa, Mr. Grabar (Ann Arbur) ve Pinder Wilson (London)

[70] 3 sayfa, Z. V. Togan, Ettinghausen.

[71] 3 sayfa, Ögel.

[72] 3 sayfa, Mahmer, Togan

[73] 1 sayfa, Togan ve Grube

[74] 5 sayfa, Prof. Aslanapa

[75] 5 sayfa, Prof. Abdullah Kuran (Ankara) ve Prof. Sedat Eldem

[76] 10 sayfa, Kemal Çığ (Topkapı Sarayı), Doç. H. Karamağaralı (Ankara)

[77] 2 sayfa, E. Esin ve Meredith Owens (British Museum)

[78] 3 sayfa, Prof. Süheyl Ünver (İstanbul) ve Prof. T. Gendjei

[79] 3 sayfa, M.Denisov (Moskova) ve J. Smolik (Viyana)

[80] 3 sayfa, Z. V. Togan, İ. Sçukin (Beyrut), ve Ettinghausen

[81] 1 sayfa, Dr. Aytöre (Ankara)

[82] 1 sayfa Dr. Sçukin, Grabar, Volow ve Grube

[83] 2 sayfa, Dr. Stuart C. Welch (Harvard), Prof. Martin Dickson, Grube ve Togan

[84] 2 sayfa, S. Welch, Prof. M. Dickson (Princeton) ve Togan.

[85] 2 sayfa, Dr.,Lawrence Krader (Washington), ve Z. V. Togan

[86] 3 sayfa Dr. Helmuth Herrman (Münich), S. Z. Zimanov (Almaata, Kazakhistan) Dr. Mathias Herrmans

[87] 3 sayfa, Togan (Kervan Yolları), Isenbike Togan (tutkavul, derbend teşkilatı) ve Dr. Ali Genceli (yam teşkilâtı).

[88]	3 sayfa,	Prof. Yahya Gulamov (Taşkent) ve Bahaeddin Ögel
[89]	1 sayfa,	Togan ve Dr. Anhägger
[90]	3 sayfa,	Prof. Lutfi Göçer (İstanbul), Doç. Halil Sahillioğlu (İstanbul)
[91]	3 sayfa,	Asım Süreyya (Ziraat Bankası İktisat Müşaviri, Ankara)
[92]	1 sayfa,	Z. V. Togan, Feodorov-Davidov (Leningrad) ve Prof. Karl Jahn (Utrecht), Prof. Mustafa Akdağ (Ankara)
[93]	3 sayfa,	Z. V. Togan, Prof. Alizade (Bakû), ve Prof. Halil İnalcık
[94]	4 sayfa,	Prof. Lütfi Göçer ve Z. V. Togan
[95]	5 sayfa,	Prof. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu (İstanbul)
[96]	3 sayfa,	Z. V. Togan ve Lawrence Krader (Ohio)
[97]	2 sayfa,	Lawrence Krader
[98]	3 sayfa,	Z. F. Fındıkoğlu ve Tezer Taşkıran
[99]	3 sayfa,	Z. F. Fındıkoğlu
[100]	4 sayfa,	Prof. Halil İnalcık
[101]	3 sayfa,	Z. V. Togan ve Prof. J. A. Boyle (Manchester)
[102]	5 sayfa,	Halil İnalcık
[103]	5 sayfa,	Prof. C. Üçok (Ankara), Abdülkadir İnan (Ankara), Zi. Zimanov (Almaata)
[104]	3 sayfa,	Halil İnalcık ve C. Üçok
[105]	3 sayfa,	Dr. Rasconyi, A. İnan; H. Koşay (Ankara)
[106]	2 sayfa,	Z. V. Togan
[107]	3 sayfa,	Prof. Orhan Acıpayamlı (Ankara)
[108]	3 sayfa,	Gültekin Uransoy (Ankara Musiki Konservatuarı), Metin And (Ankara)
[109]	2 sayfa,	Dr. U. Johansen (Heidelberg)
[110]	2 sayfa,	Dr. U. Johansen (Heidelberg)
[111]	20 sayfa,	Prof. Hamit Dilgan (İstanbul) ve Z. V. Togan
[112]	15 sayfa,	Prof. Fahir İz ve Fevziye Abdullah Tansel (Batı Türk Edebiyatı bugüne kadar); Prof. Bombaçi (Doğu Türk Edebiyatı başlangıçtan 16. asra kadar); Z. V. Togan (Doğu Türk Edebiyatı 16. asırdan bugüne kadar), Prof. Ahmet Caferoğlu (Azerbeycan Edebiyatı, 19. asır) Prof. Turhan Gencevi (Azerbeycan edebiyatı 20. asırdan bugüne kadar)
[113]	10 sayfa,	Prof. Abdülkadir İnan (Ankara)
[114]	10 sayfa,	Abdülkadir İnan ve Holeda (Helsinki)
[115]	5 sayfa,	Prof. Waldschmidt (Göttingen)
[116]	5 sayfa	Prof. B. Spuler

[117] 10 sayfa, Prof. H. Jansky, Prof. Osman Turan ve Abdüllatif Nevzat Ayazbek (İstanbul)

[118] 6 sayfa, Prof. O. Pritsak, Prof. Callendar (Lund) ve Prof. Rasanen (Helsinki)

[119] 20 sayfa, Prof. Masao Mori (Tokyo, Çin bahsi), Prof. Aziz Ahmed (Hind bahsi), Prof. A. Juki (Fin-Ugur), Rönesans devrinde Avrupa edebiyatında Türkler: Prof. D. Sinor (Bloomington) Prof. Pritsak (Doğu Avrupa), N. Poppe (Mogollar)

[120] 4 sayfa, Prof. Sinor

İKİNCİ CİLD

Bu cildin tamamlanmakta olan mufassal programının icmalinde gösterilen konuların yazarları ve onlara ayrılan sayfa sayıları.

[1] 5 sayfa, Ettinghausen ve Z. V. Togan (Tarih)
[2] 5 sayfa, Rudenko (Leningrad) ve K. Jettmar (Heidelberg)
[3] 5 sayfa, Emel Esin, Grabar (Ann-Arbor), Hallade (Paris)
[4] 5 sayfa Jettmar, Hallade (Paris), Grabar.
[5] 15 sayfa, Jettmar, Prof. Okladnikov (Leningrad), Prof. B. Ögel (Ankara).
[6] 15 sayfa, Prof. B. Ögel, Dr. Jisel (Prag) ve Dr. Roux (Paris), Trjarsky (Warsava)
[7] 15 sayfa, Kızılasov (Frunze, Kırgızistan), E. Esin, Egami ve B. Ögel
[8] 15 sayfa, K. Jettmar, Prof. Nemeth Gyula (Budapest). Erdelye (Budapest)
[9] 10 sayfa, Dr. Grube (Metropoliatin Museum, New York).
[10] 40 sayfa, E.Esin, Grube, Togan (tarih)
[11] 10 sayfa, Prof. Bombaçi (Napoli) Grube
[12] 10 sayfa, Esin, Prof. Goetz (USA)
[13] 10 sayfa, Prof. Osman Turan (tarih), E. Esin, Prof. Faruk Sümer (Ankara)
[14] 10 sayfa, Prof. Grabar (Ann Arbor), Grube, Ettinghausen, Prof. Aslanapa, Prof. Otto Dorn (Ankara) ve E. Esin

[15]	15 sayfa,	Prof. Halasi Kun (tarih), Graber ve Grube
[16]	20 sayfa,	Mahler (New York), Ögel, Esin ve Grabar
[17]	15 sayfa,	Prof. Togan (tarih), Wilber, (USA) ve İ. Stchukin (Beyrut)
[18]	15 sayfa,	Togan (tarih), Grube, Aslanapa.
[19]	20 sayfa,	Togan (tarih), E. Esin, Aslanapa, Prof. Kemal Yetkin (Ankara),
[20]	30 sayfa,	Togan (tarih), Graber, Volow (USA), E. Esin, Grube, Prof. Goetz (Hind Mugalları bahsi)
[21]	10 sayfa,	Prof. Sümer (tarih), E. Esin ve Grabar. Grube. Volow.
[22]	5 sayfa,	Togan (tarih), E. Esin ve Grube
[23]	5 sayfa,	E. Esin ve Togan
[24]	20 sayfa,	İnalcık (tarih), K. Yetkin, Aslanapa, Ekrem Ayverdi, Sedat Eldem, Grube
[25]	20 sayfa,	Togan (tarih), Stuart C. Welch (Asia House Gallery, Harvard), Prof. Martin Dickson (Princeton).
[26]	15 sayfa,	Togan ve M. Dickson, H. Koşay
[27]	5 sayfa,	Prof. Süheyl Ünver (İstanbul),
[28]	20 sayfa,	Prof. Abdullah Kuran (Ankara), Hamit Koşay (Ankara), Ev ve çadır için Kaharuzin'in ve Ali Han Bükeyhan'ın eserlerinin hülasası.
[29]	10 sayfa,	Ostaasya şehirciliği için Lavrov'u eserinin hülâsaten tercümesi; Önasya için: N. Zernetski (Bakü)
[30]	10 sayfa,	Togan ve Ayhan Aytöre (İstanbul)
[31]	5 sayfa,	Prof. O. Aslanapa, Prof. Orhan Günsoy
[32]	10 sayfa,	Prof. O. Aslanapa
[33]	10 sayfa,	Prof. O. Aslanapa
[34]	10 sayfa,	Prof. Süheyl Ünver
[35]	5 sayfa,	Prof. Otto Dorn (Ankara), Prof. Yamada (Osaka)

ÜÇÜNCÜ CİLD

[1]	10 sayfa,	Prof. Sabri Ülgener (Giriş kısmında step, orman, dağ, ve ova iktisadiyat farkları da izah edilecek)
[2]	50 sayfa,	Dr. Helmuth Herman (Viyana), Dr. Mathias Hermanns (Münich), Prof. Zimanov (Almaata), bir de Dobrosmyslov'un Kazak, Kırgız, hayvan beslemesine dair eseri tercüme edilecek.
[3]	15 sayfa,	Togan
[4]	15 sayfa,	E. Esin

[5] 10 sayfa, A. İnan, Dr. Şükrü Elçin (Ankara), Kerim Yunt (İstanbul), F. Kırzıoğlu (Ankara)

[6] 15 sayfa, E. Esin, Dr. Johansen (Hamburg), Ahad Bikkul (Topkapı sarayı)

[7] 5 sayfa, Sabri Ülgener

[8] 10 sayfa, Ahad Bikkul, Ögel, E. Esin

[9] 25 sayfa, Togan, Dr. Anhägger (İstanbul), Kırzıoğlu (Ankara)

[10] 15 sayfa, Şerefeddin Erel

[11] 15 sayfa, Prof. Yahya Gulamov (Taşkent)

[12] 25 sayfa, Halil İnalcık, Togan (ortaklık)

[13] 25 sayfa, Ögel, (İçasya ve şimali için ticaret yolları), Togan (Orta ve batı Asya yolları), İsenbike Togan (yol muhafazası, derbent ve tutkavul teşkilatı)

[14] 40 sayfa, Prof. Lütfü Göçer (İstanbul) Doç. Halil Sahillioğlu (İstanbul)

[15] 30 sayfa, Togan (Hazar ve Volga Bulgarları dahil)

[16] 30 sayfa, Togan

[17] 50 sayfa, Lütfi Göçer, H. Sahillioğlu ve Mustafa Akdağ

[18] 50 sayfa, Lütfi Gtöçer ve H. Sahillioğlu

[19] 25 sayfa, Togan, Karl Jahn ve Feodorov-Davidov (Taşkent, Düşenbe)

[20] 25 sayfa, Feodorov-Davidov yahut eser ve makalelerinin tercümesi, İbrahim Artuk, Sahillioğlu

[21] 20 sayfa, Prof. Abdülkerim Alizade (Bakü), Togan ve Ömer Lütfü Barkan

DÖRDÜNCÜ CİLD

[1] 30 sayfa, Z. F. Fındıkoğlu

[2] 55 sayfa, Prof. Zimanov (Almaata) Dr. Lawrence Krader (Ohio)

[3] 75 sayfa, Dr.Lawrance Krader (Washington), Alizade (Baku), Togan, Ögel, Mori (Tokyo)

[4] 50 sayfa, Lawrance Krader (Washington) ve Dr. Mario Grinaschi (Roma)

[5] 50 sayfa, Fındıkoğlu, Rasconyi, Doç. Bahriye Üçok (Ankara), Abdülkadir İnan (Kazak ve Kırgızlar bahsi),

[6] 30 sayfa, Uzunçarşılı (Osmanlılar), Halk içinde Türkiye Prof. Hilmi Ziya Ulken, Nazmiye Togan (Ortaasya ve Kırım), Dr. Muhammed Sahir (Karachi.Hind Kölemenleri ve Babürlüler)

[7] 30 sayfa, Prof. Afet İnan (Ankara), E. Esin, Tezer Taşkıran (İstanbul)

[8] 50 sayfa, Fındıkoğlu, Fahrettin Kırzıoğlu, Prof. Faruk Sümer, A. İnan

[9] 40 sayfa, Dr. Aliakber Genceli (İstanbul), Togan

[10] 10 sayfa, Fındıkoğlu ve Rasconyi

BEŞİNCİ CİLD

[1] 10 sayfa, Halil İnalcık

[2] 25 sayfa, Togan ve Prof. Coşkun Üçok (Anara)

[3] 15 sayfa, Prof. Boyle (Edinburg), Togan

[4] 20 sayfa, Togan

[5] 10 sayfa, Togan

[6] 60 sayfa, Halil İnalcık

[7] 70 sayfa, Grodekov ve Dobrosmyslev'in hülasaten tercümeleri

[8] 50 sayfa, Krasovski'den hülasaten tercüme

[9] 25 sayfa, Togan

[10] 25 sayfa, Halil İnalcık ve Togan (İlhanlılar, Altınordu ve Çağataylılar)

[11] 25 sayfa, Abdüllatif Nevzat Ayazbek ve Halil İnalcık

[12] 50 sayfa, General İvanin'in eserinin hülasaten tercümesi

[13] 25 sayfa, Pavlekowski-Holevan'ın eserinin tercümesi

ALTINCI CİLD

[1] 10 sayfa, Togan, Rasconyi

[2] 20 sayfa Togan

[3] 50 sayfa, Hamit Koşay, Enise Yener (Ankara Etnografya müzesi)

[4] 25 sayfa, Prof. Hasan Eren (Ankara)

[5] 50 sayfa, Prof. Orhan Acıpayamlı (Ankara)

[6]	50 sayfa,	Gültekin Oransoy (Konservatuvar, Ankara)
[7]	25 sayfa,	Metin And, Ş. Elçin (Ankara), Prof. H. Ritter (Karagöz) ve Prof. Bombacı (Napoli)
[8]	20 sayfa,	Dr. Karl Diem (Köln)
[9]	25 sayfa,	Metin And
[10]	40 sayfa,	B. Ögel (umumi), Togan (kayak ve avcılık), E. Esin (avcılık)
[11]	10 sayfa,	Togan (İslami kaynaklarda), Massao Mori (Çin ve Japon kaynaklarında), Rasconyi (Fin Ugurlarda)
[12]	25 sayfa,	Abdülkadir İnan, Rasconyi, Dr. Jarring (Stokholm), Prof. Farük Sümer
[13]	10 sayfa,	Rasconyi, Jarring ve Abdülkadir İnan
[14]	50 sayfa,	Faruk Sümer (Anadolu), M. Aliakber Topçıbaşı (Paris) Ali Azertekin (İstanbul)

YEDİNCİ CİLD

[1]	10 sayfa,	Prof. Hamid Dilgan (İstanbul) ve Z. V. Togan (muasır ilmî hayat)
[2]	35 sayfa,	Prof. Hamid Dilgan
[3]	25 sayfa,	Prof. Şinasi Altındağ (Ankara) Mr. Abbas Azzavı (Bağdad), Prof. Mustafa Cevad (Bağdad), Prof. A. Garaibe (Amman).
[4]	25 sayfa,	Prof. Tarlan Ali Nihad (İstanbul) Dr. Afşar İrac, Dr. Abbas Khoyi Zeryab, Yar Şatır
[5]	10 sayfa,	Prof. Aziz Ahmad (Karachi), Prof. Muhammed Sabir (Karachi) Hermelink
[6]	5 sayfa,	B. Ögel ve Masao Mori; Niedham (Cambridge).
[7]	15 sayfa,	Prof. Akdes Nimet Kurat (Ankara) ve Dr. A. Hofmann (Utrecht)
[8]	25 sayfa,	Prof. Süheyl Ünver
[9]	15 sayfa,	Prof. Hamid Dilgan
[10]	25 sayfa,	Muzaffer Gökman (İstanbul, Umumi Kütüphane Müdürü)
[11]	10 sayfa,	Muzaffer Gökman
[12]	25 sayfa,	Dr. Dörfer (Göttingen) Prof. Batmanov (Frunze)
[13]	25 sayfa,	Dr. Dörfer (Göttingen).

SEKİZİNCİ CİLD

[1] 50 sayfa, Orhan Şaik Gökyay (İstanbul) ve Abdülkadir İnan

[2] 25 sayfa, Prof. Bombacı (Napoli)

[3] 50 sayfa, Z. V. Togan (19. asır sonuna kadar) Prof. Ayyubi Akram (Aligar) Turhan Gencei

[4] 50 sayfa, Prof. Fahir İz (19. asır sonuna kadar)

[5] 4 sayfa, Prof. Şerafeddin Turan (Ankara).

[6] 6 sayfa, Muhammed Ali Muvahhid (Tahran), Muhammed Tanci

[7] 10 sayfa Fahir İz, Orhan Şaik Gökyay ve Prof. Caferoğlu, Fevziye Tansel ve Prof. Turhan Gencei M. Aliakber Topcıbaşı (kitabın yazıldığı tarihe kadar getirilir)

DOKUZUNCU CİLD

[1] 50 sayfa, Prof. Osman Turan ve Abdülkadir İnan

[2] 25 sayfa, Prof. Seyyid Hasan Taqizade (Teheran)

[3] 25 sayfa, Prof. B. Spuler (Hamburg)

[4] 25 sayfa, B. Spuler

[5] 25 sayfa, Prof. Zajasckowski (Varşova) ve M. Şişman (Paris) ve Dr. Hikmet Tanyu (Ankara)

[6] 10 sayfa, Prof. Waldschmidt (Göttingen)

[7] 20 sayfa, Abdüllatif Nevzat Ayazbek; H. Jansky (Viyana)

[8] 50 sayfa, O. Turan ve A. İnan (dinî ayinlerde okunan Türkçe neşideler ve metinler dahil) ve Dr. Menüçihr Murtazavı (Tebriz)

ONUNCU CİLD

[1] 20 sayfa, Togan ve Halil İnalcık

[2] 25 sayfa, Masao Mori, B. Ögel ve Aalto (Kore-Türk dil münasebeti meselesi)

[3] 10 sayfa, Prof. Aziz Ahmed, Prof. Xaliq Ahmad Nizami (Aligarh) ve Şerifal-Hasan.

[4] 20 sayfa, Prof. Yar Şatir (Taheran) ve Dr. Dörfer (Göttingen)

[5] 15 sayfa, Prof. Muhammed Tanci (Fas)

[6] 10 sayfa, Prof. Gyula Moravcik (Budapest) ve Prof. Bombaci

[7]	10 sayfa,	Czegledy, Pristak. Rönesans devrinde Avrupa edebiyatında Türkler: Prof. Dr. Sinor
[8]	25 sayfa,	Prof. Poppe (Seattle), Prof. Ahmed Temir (Ankara), Prof. Menges (New York) ve Prof. Renchen (Ulanbatur)
[9]	25 sayfa,	Rasänen (Helsinki) ve Prof. A. J. Joki (Helsinki)
[10]	10 sayfa,	ayrı programla
[11]	15 sayfa	ayrı programla
[12]	15 sayfa,	ayrı programla
[13]	20 sayfa,	Prof. D. Sinor (Bloomington)

KAYNAKLAR

1. Tuncer Baykara'nın Zeki Velidî Togan, Abdülkadir İnan, Y. Apanay ve diğerlerinden bizzat duydukları.
2. Zeki Velidî Togan'ın muhtelif zamanlarda bizzat hazırladığı hayat hikâyesi metinleri (bir kısmı *Ekler* de aynen verilmiştir).
3. Zeki Velidî (Togan), *Onyedi Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudî Bey,* İstanbul 1934.
4. Zeki Velidî Togan, *Hatıralar,* İstanbul 1969.
5. (Heyet), *Zeki Velidî Togan'a Armağan,* İstanbul 1950-55.
6. Z. Velidî Togan, "İslam Araştırmaları Enstitüsü ve Umumî Türk Tarihi Kürsüsü Çalışmaları", İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, III/3-4 (1959-60) (basımı: 1966) s. 269-312.
7. Z. Velidî Togan, "İstanbul Üniversitesince Yapılması Gereken İşlerden Birisi", *Türk Yurdu,* II/10 (Ocak 1961) s. 21-24; bk. *Ekler.*
8. Z. Velidî Togan, *Türklüğün Mukadderatı Üzerine,* İstanbul 1970-76.
9. Tuncer Baykara:
   a. "Ord. Prof. Dr. A. Zeki Velidî Togan", *Tarih Dergisi,* Sayı: 25, 1971, s. 197-200.
   b. "Kaybettiğimiz büyük âlim: Prof. Togan", *Milliyet,* 2.IX.1970.
   c. "Büyük ve mücâdeleci Prof. .A. Zeki Velidî Togan", *Son Havadis,* 3.IX.1970.
   ç. "Ord. Prof. Or. Zeki Velidî Togan", *Bizim Anadolu,* 26.VII.1971.
   d. "A. Zeki Velidî Togan'm Hayatı ve Eserleri", (Atatürk Üniversitesi) *Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, A. Z. V. Togan Özel Sayısı,* Sayı: 13, Fasikül: 1, 1985, s. 1-31.
   e. (N. Togan ve İsenbike Togan Arıcanlı ile müşterek) "Z. V. Togan'ın kendi tasnifisine göre mesâi evrakı), *Aynı eser,* s. 33-58.
10. Ansiklopediler (Türk Ansiklopedisi); Türk ve Dünya Ünlüleri vs.